

अपसारेखतप्रसादसटीकप्रारम्भम् ॥ ॐ ॥

सा ८

सा ९

५

१

श्रीगणेशायनमः सरस्वत्यैनमः गणापतयेनमः नमस्कृत्यजगन्नाथंरामंराजीवलोचनम्समीतंलक्ष्मणोपेतंमुरारिकलभूषणं १ सारस्वतप्रसादा।
रव्यावाल्यानाम्बुदिदामुदा'क्रियतेवासुदेवेनसरस्वत्याःप्रसादतः'२ मंगलादीनिमङ्गलमध्यानिमङ्गलान्तानिचसाराणिप्रथमंइतिभाष्योक्तेरिषा
शाचारचाराच्चयम्यसमाप्ति अपेक्षितप्राप्तिप्रत्यूहापोहादिप्रतिबन्धकसमापश्रीमद्भगवत्तुनिरूपंमङ्गलङ्गन्यकच्छिष्यशिशार्थनिव
न्धाति प्रणामेत्यादिवासारस्वतीतिटि हाणजितिडीप्रक्रियंतेप्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनव्यत्याघनेसव्यापयासाप्रक्रियातस्याश्चसरस्वतीप्रोक्त
त्वेनसिद्धत्वात्तामनयक्रजुत्वंविधीयते जस्याएवचक्रजुत्वभावान्मदंघटंकरोतीतिवत्कर्मत्वम् अतएवसरस्वत्याप्रोक्तानिसाराणिसारस्व
तानितत्संबन्धिनीसारस्वतीतिव्याख्यानेवृद्धाच्छ्रुतिच्छ्रुतिः स्यात्तस्यचवृद्धसंज्ञापूर्वकत्वेनसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिनित्यत्वेनकथंचित्स
माधानेपिशेषिकादणः शेषिकाणोनिबन्धः सरस्वतीप्रोक्तप्रक्रियाकरणोचपिषुपेयादिदोषइत्यादिनिरस्तं अभूततज्जावात्कयोगेद्विज्ञाप्तावपिम
।हाविभाषानुवृत्तर्न अत्रयद्यप्यस्यवालव्युत्पादकत्वात्परगामित्वात्क्रियाफलस्यस्वरितजितः कर्तृभिप्रायेक्रियाप्रफलइतिनियमादात्मने
पदमयुक्ततथाप्यस्यवेदांताउसारित्येनततः परत्वाभावात्तज्जन्त्यापूर्वस्यात्मगामित्वेनवात्मनेपदम् व्योर्विहसइतिदीर्घविधेर्दीर्घसंज्ञापूर्व।
कत्वेनानित्यत्वादीर्घविधेरव्यापेक्षत्वेजांतरंगत्वादसिद्धंवहिरंगमन्तरंगइतिवत्वस्यासिद्धत्वाद्वाक्यैवइत्यत्रदीर्घाभावाः आरंभादासमाप्तेर्वर्त
मानत्वम्वर्तमानसामीप्येवर्तमानवदेतिवासत्रपाठादिक्रमातिक्रमेणचप्रयोगानुकूलसूत्रादिक्रमकरणादुक्तकरणं अतश्चस्वकपोलकस्मि
तत्वाद्यनवकाशात्साक्षात्सरस्वतीप्रणीतत्वेनान्यप्रक्रियोत्कर्षश्चकेचित्सरस्वतीसंज्ञकसंन्यासिकृतत्वेननवीनसूत्रव्यादिसत्यक्रियाकर
णप्रतिज्ञेतिव्याख्यानमतन्नसूत्रसंप्रसृतंयस्मैददौसाक्षात्सरस्वतीत्यादिनासर्वदेशप्रसिद्धत्वंचविरुद्धम् ननुक्रजुत्वमात्रं वैविधीयतेतदापांको
वित्यक्रियामनयक्रजुत्वंविधीयतांइत्यतआहकिंविशिष्टांप्रक्रियांनानिवित्तराम् नञ्प्रतिवित्तरः शब्दवाहस्यंप्रसादात्तथातां नञ्प्रतिवित्तर

एनातिविस्तरेति मपूरव्यं सकादित्वा तत्परुषो वानैकधेत्मादिवन्निषेधार्थेनकारेण समासात्तानुबंधकग्रहणेन निरनुबंधकस्येति अनस्वरइत्यनादेशो
ननेति पृथक्पदेवाच्चाभावः व्याकरणास्य तावदनादिपरंपराप्राप्तसाधुशासनत्वेन तेषां चानंतत्वात्पाणिन्यादिभिरपि प्रयोगेकशरणोः पृषोदरादीनि
यथोपदिष्टमित्यादिनाऽलाक्षणाकानामेकसाधुत्वाभिधानाद्बालव्यामोहकविस्तरमसहं त्यापरमकरुणाकरपा श्रीसरस्वत्यापि च वापि नु
शब्दविपरीतविधानयोगविभागतंत्रधर्मादिभिः समस्तसाधुसद्धाननुसासंत्वाप्रक्रियांप्रकल्पनुभूतिस्वरपायस्वभक्तायानुभावितासचसं
वातिशयातामनूद्यऋजुत्वमर्ज्यपति ननु समस्करि शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचितानित्यं ते अभिधानादृजुत्वमात्रविधानमप्युक्तमिति चेन्नै
वंतत्रापि प्रक्रियामनूद्य शुभत्वविधानात् तस्मात्सुष्ठुक्तं ननु श्रेयांसि बहुविघ्नानीति श्रेयः साधनभूते प्रक्रियार्जवकरणविघ्नैर्मवितव्यमत
आह किं कृत्वा परमात्मानं प्रणम्येति पराजगत्कारणोत्तयोक्तशामायाशक्तिर्यस्य स परमः वस्य मायोऽचित्यानेतसक्तिरित्यापरैरुपनिषा

श्रीगणेशाय नमः पराम्यं परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये सारस्वतीं मृजुं कुर्वे प्रक्रियां नानातिविस्तराम् ॥ ० ॥

प्रागेः सदनमानैर्वामीपते ज्ञानते इति वा परमः अतस्त्विदं व्याप्नोति विषयानादते इति वा स आत्मा परमश्चासावात्मा चेति परमात्मा कार्यकारण
विलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसभावाः तं परमात्मानमिति पृथक्पदेवाप्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयो न नत्वा प्रथमं प्रकर्षवाचिप्रशब्दप्रयोगः श्रीश
ब्दादिवत्स्वरूपतामांगलिकात्वादेतदध्येतव्यां प्रज्ञाप्रकर्षध्वर्थत्वाच्च पूर्वकालार्थकवाक्पारंभात्पूर्वमाचरणीयत्वेन त्यादेर्द्योत्यते ननु सिद्धा
र्थे ज्ञातसंबंधं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः तत्त्वयोजनं यावत्प्रयोजनं नासौ संबंधो न निरूप्यते संबंधानभिधापित्वा
च वभावदसंगतिरिति प्रयोजनं वक्तव्यमित्यात आह किमर्थं बालधीवृद्धिसिद्धये इति वले कामधेनुत्वादलेति चलंति दुर्वोधार्थादिति वा
लाः शाब्दव्युत्पत्तिरहितास्तेषां धियो वृद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै अयं भावः रक्षोहागमलव्यसंदेहाः प्रयोजनानीत्यादिमहा

सा-दी
सा-प्र
२
२

भाष्योक्त्या करणप्रयोजनानां रसाद्यपि पदत्रोक्तमन्वाख्यानप्रयोजनं न तदप्यन्यतः सिद्धस्य सिद्धेस्ततोपिवेत्तादिना तत्र वार्तिककारैश्च अपनादि
भिरेव वेदपाठस्येवरसादेरपि तत एव संभवान्मातीव प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवलसाधुत्वासाधुत्वज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन विज्ञापते विचारविसेषा
श्रवित्तरभयान्नेहोक्ताः अत्र च प्रक्रियाज्जैवं विषयः बालमुत्पत्तिः प्रयोजनं जन्यजनकभावः संबंधः सद्यव्युक्तिश्चाधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयमा
पिततत्पदैः समश्रुचि १ नन्वमप्रवेसवशब्दावित्यत्यादिकापि प्रक्रियाक्रियतामित्यत आह इन्द्रादय इति इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली
शाकययनः माणिमरजैनेन्द्राजयंत्यष्टादिशादिका इत्युद्युक्ता रेंद्रचांद्रादिव्याकृतिकर्तारः महेंद्रादयो देवावायस्यशब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य
अंतपरमापारमित्यतया परिच्छेदेन ययुः न प्रायः तथा च श्रुतिः दिव्यवर्षसहस्रं किलेन्द्राय बृहस्पतिः परीपरां प्रोवाचनां तं जगामेति तस्य

इन्द्रादयोपि यस्यांतं न ययुः शब्दवारिधेः प्रक्रियांतस्य कृत्स्नस्य समो वक्तुं नरः कथम् तत्र तावत्संज्ञासं व्यवहारा
यस्य संश्रुयते अइउकृलसमानाः अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगणयन्ते ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

कृत्स्नस्य समस्तस्य प्रक्रियां वक्तुं नरो माह अनुष्यः कस्यं स्यमः समर्थः अपि कैमुतिकन्यायसं सचनार्थः व्यासवाल्मीक्याद्यनुक्तसमुच्च
पार्थोवा अपमभिसंवधः यदा वाचस्पत्यादयो वक्तारः इन्द्रादयश्चाग्निः दिव्यवर्षसहस्राणि दिशश्च समपस्तथापि प्रतिपदपाठेनापिसारा
गमने दुस्तरस्तद्युत्यादने तदा माह समनुष्येण मंदमतिना मंदभागेनाल्पायुषाऽनंतविघ्नाभिभूतेन कथं कास्वसर्वसद्यव्युत्पादकं प्रक्रियांतरं
कार्यमित्यतः तस्यांस्वानुवादेन कजत्वविधानमुचितमिति २ संज्ञाविधानमंतरेण सुखप्रतिपत्त्यसंभवादभिधास्यमानसंज्ञासंग्रहप्रतिजानीते
तत्रेति तस्मिन् प्रक्रियाज्जैवे विवेकधेये तावत्प्रथमं सं व्यवहाराय सम्यक्सास्त्रप्रवृत्तये संज्ञा अस्मात्पदादपमर्थो बोध इत्येवं संकेतरूपा सरस्व

राम
२

सा. १० नेतिवर्णपरिगणनस्यानुषंगिकत्वादर्थद्वयविधानामावाच्यत्वात्प्रभेदापत्तिरिति भावः प्रत्याहिप्यंते संकोच्यंते वर्णयैः प्रतिकार्यमाह्रियते वा प्रत्याहि-
 सा. ३ यंते संकोच्यंते इति वा प्रत्याहारा अवादि संज्ञास्तेषां ग्रहणा येत्यर्थः प्रत्याहाराणां संज्ञारूपत्वात्संज्ञासंयहांतः परिगणनं नाकस्मिकं एतेषु सूत्रेष्वि-
 ३ ति बहुवचनं वक्ष्यामाणसूत्राभिप्रायेण जात्याभिप्रायेण जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति वा अवयवावयविनोरभेदोपचारा-
 ३ त्त्वावयववर्गाभिप्रायेणावावकमिष्टो विवक्षितः न विवक्षितो विवक्षितः तस्य भावस्तत्त्वतस्मात् ततः किमत आह विवक्षितस्त्विति अत्र यद्य-
 पिसंधिविवक्षित एव भवति विवक्षितः संधिरेव भवतीत्युभयथापि नियमासंभवः एकपदो दो विवक्षाभावेपि संधे एव स्य कत्वात् इह ईदृ देदंतानां
 नाहिवचनानां मेकस्वराणां निपातानां च शतशो विवक्षायामपि संध्यसंभवाच्च तथापि विशेषार्थात्तु शाब्दाद्वाक्यविषयत्वं नियमस्यावगम्यते
 लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये सम्यमात्रत्वाच्च 'इह दीर्घस्तुतभेदाः सवर्णाः' एतेषां ह्रस्वदीर्घस्तुतभेदाः परस्परं सवर्णाभराय
 तैल्लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति ततो लोकात् एव ह्रस्वादिसंज्ञाज्ञातव्या एकमात्रो ह ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विवक्षाभावे हेतुमाह लौकिकेति लोके भवत्यलौकिकावालास्तेषां प्रयोगज्ञानाय अथवा लौकिकप्रयोगादद्यानपादयोऽनादिवृद्धप्रयोगास्त-
 त्तिहमे समयः संकेतस्तन्मात्रत्वादपदेशे जनुनासिक इत्यादौ कृत्वा भावदवात्रापि संध्यभाव इति भावः द्विपदस्य पक्षे वाप्यं हेतुः चकारो निपात-
 त्वादिह हेतुत्वं तस्मिन्नार्थः ननु परिगणितानां पञ्चानामेव समा तत्वे गगनामित्यादौ दीर्घवर्णादीनां समानकार्ये न स्यादित्यतः सूत्रांतरमव-
 तारयति ह्रस्वेति ह्रस्वश्च दीर्घश्च लुतश्च मेदश्च ते भेदाश्चोदानादयः एतेषां सित्यनेतरे क्तसमानानामित्यर्थः एवं च हरये इत्यादौ दीर्घत्वाप्रसंगः
 समानावर्णाः सवर्णाः इत्यन्वर्थता विज्ञानात् समानस्यानप्रयत्नानामेषां सावराप्यं परस्परमिति ह्रस्वस्य ह्रस्वदीर्घस्तुतैः दीर्घस्य दीर्घस्तुतह्रस्वः
 सतस्य लुतह्रस्वदीर्घैः सवर्णात्वं ततश्च वर्णग्रहणमिति ह्रस्वसर्वर्णानां दीर्घादीनामपि समानत्वात्कार्यं भवत्येवेति भावः

राम.
 ३

अलवर्गयोः सावर्ग्यस्य स्तयोः सावर्ग्यस्य च वक्ष्यमाणत्वात् तपोस्तदसंभेदनिवन्धनत्वात् ननु ह्रस्वादिसंज्ञाविधानमंतरेण तत्संज्ञाप्रत्ययात्
 सावर्ग्यसंभव इत्यत आह लोकादिसेवति शेषस्यानुक्तस्य लोकतोऽनादिबुद्धव्यवहारप्रसिद्धेः आदिनोदादादिसंज्ञा माह मीपते इति मात्रा
 तिस्रश्च समयावस्थास्का मात्रा उच्चारणकालोपस्य सकमात्रैः स्वमपरत्रपितदक्तम् एकमात्रो भवेद्द्वयो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते त्रिमात्रस्तु
 तोत्रेण व्यंजनचार्द्धमात्रकमिति ॥ उच्येति स्थानविशेषणेन वर्णानां त्रयाच अष्टौ स्थानानि वर्णानामुक्तं कंठः सिरस्त्यां जिह्वा मूलं च दंता
 श्चानासिकोऽथौ चतालु च स्थानानि तेषु चौच्चनीचसमभेदात् तत्र पोशास्तत्र नाभिदेशाद् ह्रस्वमात्रमद्वाद्यभिधाताद्वर्णाभि व्यक्तिसुत्रोच्चभागे
 अभिव्यक्त उदात्तः नीचभागे अनुदात्तः समभागे सरित इत्यर्थः एते इति पंचपदं द्विपदं वा पूर्वद्वयसंध्यभावादिच संध्ये जातानीवा सराणि संध्यः

सः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रोऽनुदात्तः व्यंजनचार्द्धमात्रकं एवामन्येषु दातादिभेदाः संति उच्येत् रूपलभ्यमान उदात्तः नीचः
 अनुदात्तः समवृत्त्या सरितः एते ओ औ संध्य सराणि एषां ह्रस्वानसंति अभ्येवराः अकारादयः पंचवत्वार एकादयः।

सराणि त्रिपो गुरुत्वा पंचजादिवदवयवस्य तिस्रश्चावादन्यथा अतो नाकारादिसंकरः द्विमात्रत्वेन ह्रस्वभेदाभावः ह्रस्वानसंतीत्युक्त्वा च दीर्घ
 अनुदात्तादयो भेदाः संज्ञीत्युक्तं भवति एवं च अइउ ऋवर्णानां ह्रस्वोदात्तसातनासिकादिभेदेष्टादसंभेदमिन्नत्वमूलवर्णस्य च दीर्घप्रयोगाभावात्
 लवर्णसंध्य सराणां ह्रस्वोदात्तसंभेदवत्त्वम् ते च सराप्रक्रियायामेवोपयुक्ता इति नात्रोक्ताः अभ्ये र समुदायद्वयपरमवैकल्यादुभयशब्द
 प्रयुक्तिस्य च द्विवचनात् प्रयोगाभावाद् द्विवक्ष्यावावहुवचनम् समानसंज्ञकाः सन्ध्य सरा संज्ञका ओ अभ्ये वर्णाः सरा संज्ञका भवन्तीत्यर्थः अवर्णा
 र्च अच्रवर्णवर्ज्यं तित्यजंतीत्यवर्जाः अवर्णमिन्ना अवर्णत्वरहितावेत्यर्थः अत्र केचित्कालापातसारिणश्चतुर्देशस्वादसंज्ञानां दादराणां
 मिन इत्याहुस्तदुक्तम् उभयशब्दपर्यवर्तनात् तात्तेषां च उदित्यप्रकारवाचित्वात् एवौक्तसमानसंज्ञकपंचवर्णसंध्य सरा संज्ञकचतुर्वर्णी परामा

सा ८१ मर्वकत्वेन वृत्तिं कृत्वा रमाना तद्देदानामुपादाचतुर्हशत्वेद्वादशत्वेऽपरभेदपरित्यागे मानाभावात् तत्साम्यं च समानाः नवस्वराः अद्योनामिनः ता
 सा ८२ तत्तद्देदाश्च तत्तत्संज्ञकाः उक्तानुवादपूर्वमुत्तरग्रंथसंबन्धानि अनुक्रांता इत्यादि ग्राहयितुमिच्छाजिग्राहयिष्याप्रत्याहारणां जिग्राहयिष्यातया
 ४ आद्यं ताभ्यामिति २ प्रत्याहार इति अधिकारसंबन्धोऽनुवर्तते तत्तद्वाद्यं ताभ्यां वर्णाभ्यां गृह्यमाणानां प्रत्याहारसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्ते मध्य
 गानां मध्यंतवर्णानां च ग्राहका भवन्तीत्यर्थः तावाद्यतभा गौतनामा वस्तुतस्तु आद्यं ते तिसाङ्केतिकं पृथक् तत्तत्प्रत्याहाराद्यन्तवर्णाभ्यां गृ
 उपपेक्षरा उच्यंते अवर्ज्जीनामिनः अवर्णवर्ज्जीः स्वरानामिव उच्यंते अनुक्रांतास्तावत्स्वराः प्रत्याहारं जिग्राहयिष्या
 व्यंजनान्यनुक्रामति हयवरल जगानडमभ्रठधधमजडदगवखफछठथ चटकप सखस आद्यं ताभ्यां प्रत्या
 हारं जिघ्रसितः आद्यं ताभ्यामेते वर्णाः ग्राह्याः आदिर्वर्णोऽनैव सह गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्यारः तथाहि अकारेव
 कारेण संगृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः स च अइउऊलएऐओऔ हरवरल जगानडमभ्रठधधमजडदगडव इत्येतां व
 त्संख्याकः संपद्यते चटकप इति च प्रत्याहारः जडदगव इति जव प्रत्याहारः भ्रठधधम इति भ्रम प्रत्याहारः ॥

स्यात्ता आद्यन्तवर्णसंज्ञका इत्यर्थः आद्यन्तवर्णो नाम यस्य स तथ्या संख्या नियमस्त्विति एतावन्तस्वेति संख्यापानियमः प्रतिकार्यमाहर
 णात्कार्याणां वानंतत्त्वान्निपमाभाव इत्यर्थः केतुपत्रपत्रपेनयेनेत्युक्ताः नियमप्रसंगे आहुः संख्येति अनियमः आनेत्यं नास्ति विंशतित्वे
 न नियमात् तदुक्तं भवतलएकैकस्याद्वाभ्यां मस्यात्यवौचतुर्भ्यस्तः स पञ्चः स्यादित्यं प्रत्याहारहश्च विंशति जैपा इति तथाहि भ्रम अवक
 तइल पम जम भ्रप च परवप पय अव हव भ्रव जव हस व संरस भ्रस सरव शस ननु भोस्मृति प्रत्याहारणां मनेषां कथयिष्यमाणत्वात्का

राम
 ४

यंविशतित्वमेववर्णसमाम्नायसूत्रस्यवर्णविशतित्वमितिवाच्यम् औनिशतइत्यादावेकस्वरत्वप्राप्तये औइत्यस्यवर्णसमाम्नायसूत्रस्यैरेव
र्णेः प्रत्याहारस्यग्रहिव्यमारात्वादितिचेत्सत्यमवर्णसमाम्नायसूत्रस्यहसर्विसतिनियमात् अन्यथारप्रत्याहाराधिक्येएकचत्वारिंशन्नि
यमोपिनस्यात् हसाः इतिरहसप्रत्याहारसंज्ञान्वर्णानूद्यव्यंजनसंज्ञाविधीयते तदेवविवरणोतिहकारादपइतिहसप्रत्याहारद्वारेणोव्यंजनव्य
वहारेसिद्धेव्यंजनसंज्ञाभिधानंपूर्वप्रसिद्धसंग्रहार्थेविगतं व्यंजनंस्वरूपंयस्मात्तत्तव्यंजनंतदेवाहः स्वरहीनमिति॥ स्वरभ्योहीनमन्यत् रहि
मितिस्वरव्यानेतु आत्माश्रयापत्तास्वरेषुसराभावातेषामपिव्यंजनत्वमायद्येतभावप्रधाननिर्देशात्स्वरत्वहीनमितिवाच्यः ननुहसाव्यंज
नानीत्युक्तत्वादसांतर्वर्तिनोऽप्यकारस्यव्यंजनत्वंस्यादत आहतेष्वितिस्त्रियोच्चारणस्यकर्तुमसक्यत्वात्सरिज्जराणर्थत्वंचप्रत्यायादिपात्तत

अउतउमइतिजमप्रत्याहारः एवंयत्रयत्रयेनयेनप्रत्याहारेणकृतंसीतत्रतत्रग्राह्याः संख्यानियमस्तुनास्ति हसाव्यं
जनानिहकारादयः सकारान्तावर्णाहसाव्यंजनानिभवंति स्वरहीनव्यंजनंतेष्वकारः सुषसुरवोच्चारणार्थत्वादित्सं

रेरिवतन्निवृत्तौ पुनः सनोपादेयइत्यर्थः एतिगच्छतीतिइत्गतइत्यर्थः इत्तंशासत्रमाहकार्य्ययेतितादर्थ्यचतुर्थीकार्य्यार्थत्वंचप्रत्ययादि
ष्वेवेतिप्रत्ययाद्यतिरिक्तइत्युक्तम् प्रत्ययआदिर्येवांतेप्रत्ययादपइतितुक्तं दुणंसंविज्ञानात् बहुव्रीहेः ॥ प्रत्ययआगमआदेशधातुसत्रगण
उणादिदिवात्तिकलिङाशसोन्यादीनिगृह्यन्तेऽभ्योऽतिरिक्तोभिनः तत्रवर्तमानोप्यतत्कार्य्यकारेकार्य्ययेतरव्यावृत्तिस्याननियम
उमागमाद्यर्थीदिरूपायेत्यर्थः अथवाप्रत्ययः प्रतीतिः प्रयोज्यवृद्धबोधः तस्यादिः प्रयोजकवृद्धप्रयोगस्तद्रहितः व्यवहारावस्थायाम
वर्तमानइत्यर्थः इत्तंशकस्पलोपइत्येवक्तव्येयस्यतस्येतिमहणंसर्वस्येतंशकस्पलोपार्थः अन्यथाभिजिदुदुप्रभृतिनामितंशकानां
लोपलक्षणी आदेशक्रियमाणेष्वीनिर्दिष्टस्येत्यस्यैवस्यात् यस्यतस्येत्यतौचसब्दाधिकादर्थ्याधिव्यमितिन्यायात्सर्वादेशसिद्धिः।

सा टी
सा प्र
५

नानार्थकेऽन्यविधिरित्यस्य परिभाषा प्रमात्रनाम तन्मैः नुक्तत्वादेनाश्रयणात् लोपस्वरूपमाह वणेति वराणां प्रवरात्वेन स्वत
रकादर्शनानविषेदशिः अवगार्यः वराणां प्रवरापत्त्यर्थः एकवर्णविनाशपापरोत्यतिप्रतिबंधाद्वराणां विरुध्यते वराणां विरुण्डि इति वा
वर्णविरोधः स्वरांतरितेति विरोधकारादभिरंतरिता अव्यवहिताः हसौ च हसाश्च हसा इत्येकसेवा द्वयोरपि वराव्यवहितयोः संज्ञासंयोगइ
ति एकवचनेन हसवनमिति वत्समुदापसंज्ञा कुबुतुप्रतिवर्ज्यते सुषग्रहाराण्यविजातीया एषु प्रसारवर्जनाद्वावर्गाः सजातीयवर्णस
मूहसद्वाहका इत्यर्थः संज्ञात्वर्थस्वादुकारा उवधित्वा च प्रवर्णयाहित्वं तथोक्तम् अकारात्प्रचमो वर्णस्तमाहुः पंचकहेउकारस्तत्रविध्या
तो नाभ्यो भवितुमर्हतीति अरेदोनामिनमिति स्थानवही अग्निपतसंबंधायास्तस्यास्तत्वात् एतेचानिर्दिष्टस्यानागरात्वेन विधीयमा

प्रसादुत्त
की २

ज्ञको भवति कार्यायेत ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्णः इत्संज्ञाको भवति यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः
वर्णादर्शनलोपः वर्णविरोधो लोपदर्शमित्रवदागमः शत्रुवदादेशः स्वरांतरिता हसाः संयोगः कुबुतुप्रवर्णाः उकारः पा
चवरापरिग्रहाराण्यः अरेदोनामिनो गुणः नामिनस्थानिकाः अरएओएतेगुणसंज्ञका भवन्ति आरैओवृद्धिः आआर
एओएतेवृद्धिसंज्ञका भवन्ति ॥ नानामिनएवस्याने भवन्तीत्यर्थः विपरितनिर्देशो नामिन्वकारावध्यर्थः तेन अरक्क अस्थाने एवे
त्यादित्रयएवनामिनः स्थानिनः लकारस्यत्वत्सावर्णीत् ततश्च यातिगायतीत्यादौ गुणाप्रसंगः निवर्तमानयोर्मध्यपाठनामिनो नानुवृत्तिः
आरैओइति आइति हि मात्राणामर्थान्नहसस्पृहिसंज्ञा अकारस्य आकारो वृद्धिः शेषं पूर्ववत् अंत्यस्वरादिष्टिः अंत्यस्वरआदिः आदि
भूतोऽवयवो यस्य स इति तदुगसंविज्ञानेन तत्सहितो वर्ण इति संज्ञः अंत्यस्वरावसर्गादि आद्यंतवदेकस्मिन्नितिसंज्ञादिरनश्च अन्यादिति सा
सामीप्ये च व्यवस्थानां प्रकारेण यवेऽपि च आदिसदेन न मेधावीचतुर्थ्येण लस्येत् अंत्यादिति सा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
५

मात्सेविदेशादर्थमात्रादित्युक्तम् असंयोगादितिसंयोगादिः संयोगविसर्गोत्सारः परेयस्यसतथाविसर्गोदपरस्यहसस्यापिगुरुत्वमतदुक्तम्संपा
 क्तायदीर्घसानुसारसंगसमिश्रविज्ञेयमसांगरुपादांतस्थं विकल्पेनेतिप्रमुखनासिकाभ्यामितिनासिकामउगतोऽनुनासिकोवर्णधर्मस्तदभेदो
 पचरादृणोपिपद्यपिदृश्यमाशित्यसेनांगानामितित्येकवजावविधेर्मसनासिकाभ्यामित्युक्तंतयाप्यत्रनासिकासदेनलक्षणायाच्चारणस्थान
 योर्नासाविवयोरभिधानान्मुखेनपुक्तानासिकेति तत्परुषाश्रमणात्साधुत्वम्यहालक्षणाहेत्वोरितिसूत्रेमुखनासिकाभ्यामितिभाष्येचप्रयोगा।

अंत्यसर्गादिदिः अंत्योपःस्वरस्तदादिर्वर्गःसरिसंज्ञकोभवति **अंत्यात्पूर्वोपधा** अंत्याद्वर्णमात्सर्वोयोवर्गःसउपधासंज्ञ
 कोभवति **असंयोगादिपरोहसोलयुः** विसर्गोत्सारसंयोगादिपरोदीर्घश्चगुरुःमुखनासिकावचनोऽनुनासिकाः मुख
 नासिकाभ्यामुच्चार्यमाणेवर्गोऽनुनासिकः द्विविंदुर्विसर्गः शिरोविंदुरोत्सारः अकहविसर्जनीयानांकराळः इवुपा
 सानांतालु ऋदुरधानांमूढो लतुलसानांदंताः उपपध्मानीयानामोष्ठौ जमङ्गानानांनासिकाचष्कइतिजिह्वामू
 लीयः प्यइत्यपध्मानीयः अइत्यनुसारः अःइतिविसर्गः **इतिसंज्ञाप्रक्रिया** ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञापकादेकवजावानित्यत्वम् अतएवग्रीवाकुसिललारेषुनित्यंसेदः प्रसस्यतेपातितैरथनागाद्यैरित्यादिप्रयोगः रक्षितेतुदधिपयआदेशा
 कृतिगणत्वादेकवजावाभावउक्तः इतिसंध्यपयोगीसंज्ञाप्रक्रियाउपोद्घातसंगत्यासंज्ञानिरूप्यसंधिसत्रोपजीवकत्वाच्छब्दनिरूपणात्तत्रा
 कसंधिनिरूपणप्रतिजानीतेऽधुनेतिसंधित्वंचपूर्वोतगन्योस्यमितितत्माकार्योत्वेसरारणांप्रथमोदिएत्वेनसरसंधिमभिधास्यन् अवर्णस्यच

सा दी तत्वेन संभवात्सवर्णे दीर्घः सहेत्यादेशे परे तेन वलवत्त्वायेन तत्परित्यागेन इवर्णादिक्रमेण संधिमाह इयमिति सांकेतिकं प्रथमे
 सा इ कवचं नांतं तदुक्तं मूलत्रैविभक्तिर्नैवास्ति तौ सापत्रदस्यते एकदिवहवाक्सेषु तत्सांकेतिकमुच्यते इति वस्तुतस्तु अनुभूतार्थयोगित्वं सांकेतिकत्वं प
 ३ त्वमिति भावनिर्देशः सस्वरपकारादेः संसंदेहाभावायः वर्णग्रहणेन सवर्णाग्रहणादीर्घकारस्यापि ग्रहणमहसे इति अहं हसः रच हच हौताभ्यामा
 ६ ज्योहः रेफहकारवर्जित इति रेफहकाराभ्यामन्यः रेफत्वहकारत्ववर्जित इति वासरादिति ह्रस्वो हे स्वादिः सर इति पूर्वसत्रादुक्त्वादित्यनुवृत्तेस्तस्य वसर

अधुना स्वरसंविधि विधीयते **इयं सरे** इवर्णोपत्वमापद्यते सरेपरे दधिच्चा न प इति स्थिते दधयच्चा न प इति तावत् भवति **ह**
सरे 'सरात्परोरेफहकारवर्जितो हसो हसेपरे हिर्भवति' इति धकारस्यादित्वं पुनर्दित्वे प्राप्ते न हिरुक्तीः द्वित्वविधान
 सामर्थ्याद्वावेव शिष्येते अन्ये हसालुप्यंते **नवेजवाः** 'मसानां रुवेपरे जवा भवन्ति' इति श्वेधकारस्य द कारः सवर्णे
 त्वाद्वर्गवर्गेण सवर्ण इति वचनात् यथा संख्यं वा वक्तव्यं सारहीनपरेण संयोज्यं दध्या न प इति सिद्धं गौरी अत्र ॥
 अहं इति विशेषणान्तरेफस्यदित्वं ॥ ॥

मेदत्वात् अतएव दात्रं यात्रमित्यादौ दीर्घात्परस्य नदित्वम् जातिपदाद्यौ गीकारात्सरे इत्यस्यानुवृत्तेर्वा पुनर्दित्वा प्रसंगः कव इति केचित् भूमे
 इति पठन्ति तन्मदं भूमेप्रात् एव जवदर्शनादधिकं संग्रहासंगतेः भूजो भूज इत्यादौ वन्यत्रसोज इति सिद्धेः गोमहिषीन्यायेन सवर्णस्य सवर्णे
 एव भवतीति भावः भूसानां वहात्वाज्जवानां चात्मत्वादत्र यथा संख्यत्वा संभवस्तथापि चपंचवर्षा समुदायापेक्षया यथा संख्यत्वं प्रसंगाच्चेत्ते

॥ अतएव अभिमदित्यादेशः ॥

राम
६

अतः तं गेसं
अलोपः

या संख्यत्वेनादेशाभावः वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारितत्वाद्वातदक्तमसारस्वतत्वे तु ल्येपि सच वक्तव्ययोर्भिदः प्रवृत्तिर्लक्षणात्स्त्रेयत्तयेन प्रयोगात् इति अंतर्गते सं
योभातत्वे लोयो कर्तव्ये वहिरंगपादे ससासिद्धत्वात्तदभावः एतदहं इत्यत्र संस्त्रिष्टत्वाद्वाकारस्याप्युपलक्षणत्वान्न सतीत्यादौ हात्परस्यापि योद्धित्वं यद्यपि
माहुरकोडिन्यन्यायेन साक्षाच्छिदेनरेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वे न द्वित्वकार्यत्वाधस्येति विशेषणं वैयर्थ्यं तथा यस्यैव प्रपंचार्थमेतदित्यवसेयं लोहसादितो दि
रिति अनुवर्तमानोपि द्विरिति पूर्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं यत्तु गौर्यत्रैतत्पदित्वं दीर्घदाचार्योणामित्यनेन विरुद्धमिति तदसत् दीर्घदाचार्योणामित्यनेन दात्रमि

विशेषः यो द्विः स्वरपूर्वादेफात्परोपयो द्विर्भवति जलंतुं विकान्यायेन रेफस्योर्द्धगमनं गौर्यत्रस्वरइत्यनुवर्तते एवमन्यत्रा
पि यत्र न सत्त्वाक्षरैकार्यसिद्धिस्तत्र सर्वस्त्रांतरात्पदानुवर्तिज्ञातव्याः ग्रंथभूयस्य भयान्नास्माभिलिख्यते **उवम्** उवर्णो वत्व
मापद्यते स्वरपरे मधुश्च मध्वं च उवर्णो रत्वमापद्यते स्वरपरे पित् अर्थः पित् अर्थः **ललम्** लवर्णो **त्व** मापद्यते स्वरपरे
लश्च अनुबंधः लनुबंधः **ए** एकारो अपभवती स्वरपरे ने अनेन यनं **ओ** अवओकारो अवभवति स्वरपरे लो अनेन **म** लवर्णं
मभोजिभवति **गवादे** उवर्णो गमो सादौ वक्तव्यः गो अक्षः गवाक्षः गोइन्द्रः गवेन्द्रः गोअजिनम् गवाजिनं प्रउठः प्रौढः।
खड्गिणी खेरिणी अक्षोहिनी अक्षोहिनी सेना क्वचित् स्वरवद्यकारः यथा ध्वपरिमारोगव्यूतिः अन्यत्र गवां मिश्रीभावे

त्यादौ दीर्घादवः परस्परौ द्वित्वनिषेधात् व्याख्यानांतरस्य च भ्रांतिविजभितत्वात् नास्माभिरिति अस्मात्स्त्रादेतत्पदमनुवर्तत इति अस्मा
भिर्न लिख्यत इति यद्यपि आभिः सरस्वतीभिः तत्तत्स्त्रे तत्तत्पदन आलिख्यते स्मेति व्यवहितान्वयः लश्च अनुबंधो यस्य स लनुबंधः ॥ गस्तृगता विस्मा
दिः गवादेरिति यद्यपि कित्वाद्या गमनि यामकस्याभावादव्यवस्था स्यात् यद्यपि गवादेरिति पंचमी निर्देशात् गवादे परा अवर्णोऽप्यत्रागमः आग
मने भवति केचित्तु गवादेः अप्रत्ययो भवति क्वचिद्वर्णस्य परभूतस्य आगमोऽर्थोत्पूर्ववर्णे प्रतीत्यर्थः तेन गोजिनमित्यादिसिद्धिरिति वारव्येन अ

पती तत्प्रात जा नदी उमीदं तत्र गङ्गती अस्वपु तत्तत् जीव्य खैरी ती लावर्णि यतः

सा'टी न्याहः वस्तुतस्तुवक्तव्यत्वादासदागवाप्तः गवेन्द्रइत्यत्रनित्यमगवेसः गवीसइत्यत्रवा गोयगोजिनमित्यत्रनकिंत एदोतातइत्यवर्णालोपः गोअयंगोजिनमितिप्र।
 सा'प्र कृतिभावेपिप्रौढइत्यत्रवर्णागमस्यवहिरंगेनापिप्रयमंसंधिविधानसामर्थ्यान्नित्यत्वाच्चप्रौढः प्रौढिः भारोहः सैरंसैरिणी अक्षौहिणीत्यादयः प्रयोगतोत्रे
 ३० याः प्रसंगादाह कचिदिति गव्यतिः स्त्रीक्रौंसपुगमित्यभिधानात् कचिदित्युक्तेर्गवामित्रीभावेगो प्रतिरित्येव अतएवसक्यार्थेस्यप्यः जप्यः अन्यात्रक्षेपे
 ७ जपमनः तथाक्यार्थप्रसारितोक्त्यः क्रैपोन्यः एवंगव्यनाद्यादयः प्रयोगतोत्रेयाः नन्वनैवैवलव्यादिसिद्धावौदौतौर्प्यः स्वरवदित्यानांरंभणीयमि
 तिचेत्तत्पम् सिद्धेसत्पारंभोनियमोतिपादिनिमित्तयोरेवौदौतौरितिनिपमार्थत्वात् अतएव आउपते ओपतेइत्यादौतदभावः खोः पूर्वसूत्रेभ्योऽपा
 गोपृतिः ऐआपरेकारेआपभवतिस्वरेपरेनैअकः नापकः औअव औकारोभवतिस्वरेपरेतौइहताविहव्योर्लोपसवापादा
 पदांतेस्थितानामपादीनांयकारवकारयोर्लोपसवाभवतिस्वरेपरेतौइहताविहताइहते आगताः तयागताः तआगताया
 पटोइहपटविहपटइहलोपसपुनर्नसंधिः छंदसितुभवतिहेसखेइतिहेसखपितिहेसखेति ॥ एदोतोतः पदांतेस्थितादे
 कारादोकाचपरस्याकारस्यलोपोभवति तेअत्रतेत्रपटोअत्रपटोत्रसवर्णेदोर्पोसहसवर्णस्यसवर्णोपरेसहदोर्धोभवति
 दीनामुवर्त्यव्याचष्टे अपादीनामिति ततश्चेतज्ञाविता नामित्यर्थात् वृहस्पतिरिति वृहस्पतिरुत्तमाचष्टेइत्यर्थेणिचिदिलोपेवृहस्पतिततः किपि
 पिलोपेवृहस्पतइहेत्यादौलोपाभावः लोपसीतिनपूर्वकार्यमित्यर्थः दण्डिचित्यादाउत्तरकार्यंभवत्येवयद्यपिराजभिरित्यत्रोत्तरकार्यंनथापितस्मि
 न्तिपूर्वकार्यस्यभावित्वात्भावः वक्तव्यत्वात्पनरित्यधिकोपादानस्याधिकार्थत्वाद्वा राजाश्वइत्यासंधिः पतुसंधियहरासंधिसूत्रेणैवलोपशिसं
 धिप्रतिषेधाद्वाजाश्वइत्यादौतदभावात्संधिर्भवत्येवेति तदसत् राजभिरित्यादौतस्यसंगात् वस्तुतस्तुपनः पदोपादानाद्यनिमित्तकस्संधिर्वतस्तन्नि
 मित्तकः पुनस्संधिर्नैत्यर्थः ॥ एदोतोतः तपरकरांसुरोच्चारणार्थं अतइत्यत्रतुतावन्मात्रार्थम् वक्ष्यमारासामान्यविसेषन्यायेनास्पविसेषत्वा

निरवकासत्वाच्चनापदौ सवर्गोऽप्येव सर्वपरत्वमिति सवर्गीत्युक्तम् सहेति पूर्वपरस्योरेकादेससंज्ञादनाथेदधीहेत्यादौ पत्वस्यापि प्राप्तावाहसामान्येति बहु
व्यापकं सामान्यमत्यव्यापकोविशेषः सासनात् सास्त्रसूत्रम् उत्सर्गपवादयोरपवादो वलवानित्यर्थः व्यक्तिपदार्थगीकारे प्रत्येकवाक्यपरिसमासे विसे
षत्वाविशेषात्पक्षान्तरं परेण पूर्ववाधोवेति परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन द्वात्रिंशद्विधे वतत्र वाक्यकल्पनैवनेति भावः सौत्रकामात्यौ
व्याप्यम् प्रायस इति परस्य स्पष्टवाचित्वात्पूर्वगापि क्वचित्परवाध इति धोत्यते चोर्लोपपश्येत्यतो मराउ कलुप्त्या वा नृते स्तस्य च निपातत्वेनानेकार्थ

अदा अत्र अदात्र दधि इह दधीह भानु उदयं भानूदयं अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलो
पो विधीयते सामान्यसास्त्रतो नूनं विशेषो वलवान् भवेत् परेण पूर्ववाधोवाप्रापसो ह स्पतामिह **अदरे** अवर्णोऽवर्णो परे
सहस्य भवति तव इदं तवेदं मम इदं ममेदं **हलादेशो** षादौ टलोपो वक्तव्यः **हल ईषा हलीषा लांगल ईषा लांगलीषा** मनस ई
षामनीषा **ओमिव** ओमि परे नित्यं टलोपो भवति **अद्य ओम् अद्योम्** **उओ** अवर्णोऽवर्णो परे सह ओ भवति गंगा उ
दकं गंगोदकं **अवर्ण** **अवर्ण** अवर्णो परे सह **अर** भवति तव कृद्धिः तवर्द्धिः **कविदार** अवर्णोऽवर्णो परे सह कवि
दार भवति **क्र**ण **क्र**ण **क्र**णार्णे सीतक्रतः सीतार्तः **लाल** अवर्णो लवर्णो परे सह **अल** भवति तवलकारः तवलकारः

त्वाद्येन क्रकार इत्यादौ क्रकारस्य क्रकारेण पक्षे प्रतिभावोपि वा पक्षे दीर्घश्चेति रूपात्रपमहोत्पल्लकार इत्यादौ क्रकारलकारयोर्वीलपक्षे
क्रवर्णो योः सवर्णत्वात् दीर्घलकारभावादिमते दीर्घक्र इत्यादि हलादेशे रितिवक्तव्यत्वात् क्वचित् विकल्पेन क्वचिच्च निन्यमिति ततश्चावर्णो नो
पसर्गस्य द्वादेशो धातो टिलोपात्ते जते प्रोषतीत्यादि एडादौ सुव्यातो वेति उपेडको यति उपेडकी यति प्रोषी यति प्रोषी यतीत्यादिसंकुधः कर्कशः
कुलटा सीमंतश्च के सवे के से चैव अन्यत्र सीमांतः पतंजलिः सारगा इत्यादौ नित्यमेव अधेवेत्यादावनवधारणार्थ एव अवधारणो नु अघे

इति सारस्वतप्रसादेस्वरसंधिः प्रकृत्या यथावस्थितस्वरूपेण भवनं प्रकृतिभाव इत्यर्थः नामीति ध्वौ लोपश्चेत्यतो वा नुवृत्तेस्तस्य व्यवस्थितार्थत्व
काल्यनेन लोकाच्चदसस्वामीशब्दस्य प्रकृतिभावादस्यापि भिन्नगृहे इत्यादावमोरो गसो स्यात्तीत्यमीन्यस्य प्रकृतिभावाभावः वस्तुतस्तु अमी
ईह इति छेदः एवं च ईकारांतो मीत्यर्थः सचादसस्वसंभवति रो गिवा चकस्येन्न नत्वात् नेति योगविभागाद्विष्टो इति विष्टमिति विष्टमिति इत्या
दौ संबद्धावौ कारांतस्या वैदिके इतो परे वा प्रकृतिभावः तथे गंतस्या समासेऽसर्वेण स्वरे वा प्रकृतिभावः वाशब्दादेव च ह्रस्वत्वमिति चेति चक्री अत्र च
त्रिअतच कश्चेत्यादि तथा गंतस्य कृति परे प्रकृतिभाव ह्रस्वत्वतदभावा इति ब्रह्म ऋषिः ब्रह्म ऋषिः ब्रह्म ऋषिरित्यादयो ज्ञेयाः नामीति कृतसंधिनि

सह औकारो भवति तव ओदनं तवौदनं तव औनित्यं तवौनित्यं **ओरोत्तौवौ समासे** अवर्ण औरोत्तौः परयोर्वी सह
औत्वं भवति समासे सति त्रिव औष्ठः विवौष्ठः विवौष्ठः स्थूल औतुः स्थूलौतुः स्थूलौतुः **इति सारसंधिः** अथ प्रकृति
भाव उच्यते **मी** अदसो मीशब्दः संधिर्न प्राप्नोति अमी आदित्याः अमी उष्ट्राः अमी एडकाः **येदित्वे** ई च ऊ च ए
च **येदित्वे** कांत उकारांत एकारांतश्च सद्यो हित्वे वर्तमानः संधिर्न प्राप्नोति मरीचादिवर्ण्य अमी अत्र पट् अत्र माले ॥ ॥

इति सारस्वतसंध्यभिषेधः येदित्वे इति सामास्योक्तेः पचेते अत्रेत्यादावपि प्रकृतिभावत्वम् येदित्यस्य प्रकृतिशब्दविशेषणत्वात् येन विधिसदंतस्येति
तदेतत्त्वोक्तिः औ आ औ औ इति छेदाच्चतुष्पदं द्विपदं वा अवर्णस्य औकारेण सहोच्चारितस्य औ इति प्रत्याहारदेकस्वरवाप्तिः औकारे आवादे
शेवकारलोपशिवास्तस्य छेदादसत्त्वा अपरात्संधिः द्विपदत्वपक्षे केविदेकसेषमाहृत्य नन्विभक्तिपरत्वाभावात् नियात इति प्रत्येकसंबंध
ते आ इति निरनुबंधकग्रहणानिरनुबंधकग्रहणेन सातुबंधकस्येति आडौ न निवेधः एतद्विभागश्चोक्तः ॥ ईषदथे किमायोगे मर्ण्यादाभिवि
धौ च यः एतमातं डितं विद्यादाकस्मरायोरडित उदाहृतं च औतमैरससेनत्वमाममतादे इतोऽखिलैः आ एवं सर्ववेदार्थे आ एवं सहचो ह

रेडितिरकखरत्नादेवसंध्यप्राप्तावपिपुनरुपादानस्याभ्युदयोकारस्योकारान्तनिपातोपलक्षणात्त्वम् अत्रापिवाच्यते 'उजः इतौवेति' उडिति विनित
त्वादेवचो जडतौ दीर्घसाननासिक उवर्णादेशश्चवेति ऊडिति त्रयामयः परस्योर्जोन्निवेति किमुक्तं किमुक्तमित्याश्रयम् 'दूरात इति ४ यद्या
विद्वत्त्वमज्जवा स्थितं तथापि प्राकृतप्रयत्नाधिक्यप्रयत्नाश्रयरोनयत्रश्रवणान्तदेयम् आह्वानस्यरोदनाद्युपलक्षणात्वाज्ञाने इत्याद्युक्तिः ता
त्रेगानरोदनयोः प्रसिद्धविचारेअथ विदासीन्यपरिखिदासी इति दित्वा दौ एवंवाक्यस्यटेः पुनइत्याश्रयं अग्निवीरेत्यादि १ इति सारस्वतप्रसा

आनयमणीवादीति किम् मणी इव मणीवरोदसी इवरोदसीवदं पती इवदं पतीव **औनियातः** आकार ओकार नि
पात एकस्वरश्च संधिन प्राप्नोति आस्वं मत्पसेनो अत्र स्यात्तयं उउतिष्ठि अत्र पेहि इइदं पश्य हैह योपि **पुन**
तश्च संधिन प्राप्नोति देवदत्त एहि **दूरादाह्वाने** पुनः दूरादाह्वाने गाने रोदने विराचारे चटः पुनो भवति ॥ इति प्रकृ
तिभावः अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते चपा अवे जवा पदांते वर्तमानाश्चपाः जवा भवत्यवेपरे षट् अत्र षडत्र वाक्य
यावाग्यथा जमे जमावा पदांते वर्तमानाश्चपाः जमे परे ममावा भवन्ति वाक् मात्रं वाग् मात्रं वाङ्मात्रं षट् मम ष
इमम यरामम **चपाच्छः** चपाडतरस्य शकारस्य चोवा भवति अवेपरे वाक्शूरः वाक्छूरः **होमभा** चपाडतरस्य
हकारस्य भभावा भवन्ति ॥ **प्रकृतिभावः** चपाडिति इ पद्यपि स्वसेचपडिति विसेषविधेः प्राकश्यादाववसाने चपक्षे चपविधानसा
मर्थ्यो देवदत्त प्राप्नोति रसेषादवपरत्वप्राप्नो अवग्रहसंख्यं यम् तथापि चपाच्छः इत्यन्तरसूत्रेऽनवृत्त्यर्थे ततश्च वाक्श्चाततीत्यादौ तद
भावः चपानां भयोपलक्षणादि परीतनिर्देशाद्वासमिधं धनं यस्येति समिद्धि न नश्चिमज्जमनमित्यादावपि जवाः जमे इति वाशब्दस्य व्य

राम.

सा टी
सा प्र
२
१०

पे ४

तौ तदभावार्थमिति तदपुक्तमन्तरभावस्य न सादिति निषेधादेव सिद्धेः निमित्तनैमित्तिकयोर्पेया संख्यत्वात् प्रावात्सकारस्य सकारचवर्गीभ्यां स एवं
तवर्गस्य शकारचवर्गीभ्यां चवर्ग इत्यर्थः श्याविति वक्तव्यं श्याभिरित्यक्तिरुभयतो योगार्थः ततश्च राजो यज्ञ इत्यादावपि श्रुतमते चित्रमित्यत्र कृते तं
मेव हि रंगं शुत्वस्या सिद्धे स्तदभावः न विनवीति निषेधात् सापकादत्रापि सकारस्य वकारवर्गयोगे वकारस्तथा तवर्गस्य तपोयोगवर्ग इत्यर्थः शो
विश्वः प्रश्नः प्रश्नः **युमिह** लोः सकारतवर्गयोः वकारवर्गोभ्यां योगे युर्भवति सकारस्य वकारः तवर्गस्य ववर्गः कस्य वः ।
कस्य वः कस्यो कते कटी कते ततरी कते तदी कते **तौ लो** तवर्गस्य लकारे परे लकारे भवति ततलुनाति तलुनाति भवान्
लिखति भवान् लिखति अतस्यादिप्रमेदाः एकवर्जिता यवलाः सा नुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र सा नुनासिक एव
नकारस्य सा नुनासिक एव लकारे भवति **न वि** धाकारैर्तवर्गस्य दुत्वं न भवति भवान् वः भवान् वः **दो र** त्वात् पदाते वर्तमा
ना ववर्गीत्यस्य स्तो युर्भवति षट् नरः षट् नरैः षट् सीदंति षट् सीदंति **न स** कृते नांतस्य पदस्य कृते पुरे स गागमो भवति
शित्कितावाद्यं तपे विक्तव्यो टित्वादादौ कित्वादेते राजन् चित्रं राजश्चित्रं भवान् तनोति भवान् स्तनोति शोचकं वा नांतस्य पद
स्य शोपरे वाचगागमो भवति भवान् गूरः भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः **हो ह** स्वादिः **खो** उकाराणां कारनकाराह ।
स्वादुतरादिर्भवति खरे परे **पदाति** प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ् इदं सुगण इह सुगमिहराजन् इह राजनिह ॥ पंश्ववत्तदीकृतावित्यस्य
ये कते इति तौ रिति एकयोगनिर्दिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवानि वृत्तिरिति प्रवृत्तः स्तोः नुदोः तौरित्युक्तमूलकारस्य द्वे विधात्स्यानंतरा तम इति ।
निरनुनासिकस्थाने निरनुनासिकः सा नुनासिकस्थाने सा नुनासिको लकार इत्यर्थः न विरवीति सप्रमी निर्देशात् लोष्टापेष्टात्पदादौ पूर्वयोगे युत्वं

भवत्येव योरिति नरा इति नरा इत्यप्रयमाव इव च नो
न स्य जमे जमा वैत्येतौ वा जुजुते सस्य च वमव स्थि ॥

वस्थिताव्यवस्थितविकल्पार्थत्वात्मायदिनित्यमचिन्मयमपत्तुप्रत्ययजमेनित्यविरोधेर्वाद्यावमित्येकेमेवरूपमितितदुक्तमसंबन्धेनिपायका
मावातमद्यदिनित्यंवाच्यमित्युक्तेः कलापादिषुप्रत्ययग्रहणंविसेषपरंजेयमचपाअवेजवाइत्यतोभूपोपलक्षितचयानुवृत्तेर्मन्त्रयंककुम्पम
मिमन्त्रयनमित्यादौभूपानामपिजमाः चपातइति३ विपरीतनिर्देशोऽसंदेहार्थः अन्यथाकार्प्यान्तरत्वर्येच्छस्यैवकृविधिरितिसन्देहा
स्स्यात् जवाइत्यस्याप्यनुवृत्तिर्वाततश्चपूर्वेचपाअवेजवाः पश्चात् त्रमायद्यपिविभक्तिविपरिणामेनचयानुवृत्तावपिपुनस्तद्ग्रहंमपार्थतथापि
विभक्तिविपरिणामस्यानन्यगतिकत्वेनात्रानाश्रयणं पदांतइत्येवनेहविरुपसन्तः इतिचपाअवेजवाइत्यतामंडकसुतिन्यायेनविभक्तिविप
रिणामेनपंचम्यातेजवानुवृत्तेः उपोपलक्षितचयानुवृत्तेर्वासमिद्धोमोऽग्निमद्भूतं ककुब्धजमित्यादिसिद्धिः ॥ यद्गर्गकइति अयंभावः घो

यद्गर्ग कश्चयस्तद्धर्मकश्चतुर्थोभवति ततहविःतद्विः वाकंहरिः वाग्धरिः वागहरिः **स्तोः** भिः **स्तोः** सकारस्यतव
गस्यचशकारेणचवर्गेराचयोगेशकारचवर्गोयथासंख्येनुभवतः सकारस्यशकारः तवर्गस्यचवर्गः कसचरति कश्च
रतिकसश्चरः कश्चूरः तत्तत्त्रितं तत्तत्त्रितंसास्त्रंतच्छास्त्रं **नसात** सकारादुत्तरस्यतवर्गस्यचुत्वंनभवति विशानः ॥

अनसनादवत्वमहाप्राणत्वसोष्मत्वादिधर्मेऽप्यपचतर्थेहंस्यात्तत्तमत्वाच्चुहोतीत्यादौहस्यानेववर्गचतुर्थीदेशार्थमिदंप्रसगादक्रो
क्तम् अत्रनिमित्तनेमीतिकयोर्यस्यासंख्येनाप्युपयतेरितिस्रोरितिसचतुश्चेतिसमाहारदंद्देछांदसोलिंगव्यत्ययः अनित्यमागमानसा
सनमित्तिवानुमभावः इतरेतरयोगेवाततत्त्ववचनव्यत्ययः यद्यस्यकारांतत्वेनतोः पूर्वनिपातत्वंप्राप्नोतितथापिश्लिष्टोच्चारणेनलाघवा
त्सस्यसोष्मत्वादिगुणेनप्राधान्यात्पूर्वनिपातनियामस्यवक्तव्यत्वात्तौचत्वाद्वापूर्वंपत्तुसायतस्तुरितितत्सरुषाअपणमित्तितदप्रतंत
त्सरुषेपरपदंप्राधान्यात्सकारपुनस्यैवतवर्गस्यपुनविधिप्रसंगात् श्रुरितिबहुवचनंन्यक्तमभिप्रायेणजात्यभिप्रायेणवापत्तुस्थान्यादेवा

मोरिवनिमित्तनेमित्तिकयोरपिपथासंबन्धप्र

सा टी निमत्ता किं वते राजतौ समो मस्य नानुस्वार इति समाडित्यादियमाः इति सेचयेत्यतो वा नवते सस्य चवस्थिता र्यत्वा दपदांते अङ्कित इत्यादौ नित्यं त्वं
सा प्र करोषीत्यादौ पदांते च वा वासदाद्यो काद्यमनयवलापरे हकारेऽनुस्वारस्य यथासंख्येन नयवलावा भवन्ति ॥ ततश्च किं हलपति किं हलपति ॥

३
११

यस्य वा अनुस्वारस्य यमा भवेति यमेपरे अस्य ययस्य संवर्णः तं करोति तङ्करोति तंतनोति तननोति संयंतास्यंतायवा
लपरे यवलावा अनुस्वारस्य यवलापरे यवलावा भवन्ति संवत्सरः सवत्सरः यं लोके हं हं दसि हं दस्यनुस्वारो हं कारमाप
पद्यते सषशहरे फेषु परतः हंसः हंसः इति व्यजनसंधिः ॥ विसर्गं संधिर्निगद्यते ॥ विसर्जनीयस्य सः विसर्जनीयः
स्य सकारो भवति खसेपरे कः तनोति कसो नोति स्यां स्यां विसर्जनीयस्य सषसेपरे वासकारो भवति कः शेते कशेते कः
षंडः स्य षंडः कः साधुः कस्माधुः कषो कष्यो वा विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंवंधिनिखसेपरेः कष्यो वा भवतः कषा
वच्चारणा र्यो कः करोति कः करोति कः पचति कः पचति कः पठति कः पठति वाचस्य त्यादयः संज्ञाशब्दानि पातात्सा
भवः पद्यक्षणे नानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धं तदुहृतोः कार्यत्वा श्चोरदेवतयोः सुदृते लोपश्चैतत्कारः तस्करः वृहत्प
तिः वृहस्पतिः वाचः पतिः वाचस्यति अन्होरात्रिषु अन्हो विसर्जनीयस्य पदांते रो भवति रात्र्यादिगणवर्जितेषु पर
तः अहः पतिः अहर्पतिः अहः गराः अहर्गराः अरात्रि ॥ किं कृते किं कृते किं पद्यः किं हलः किं हलपति किं हलपति ह्लादपति किं ॥
ह्लादपतीत्यादयो ज्ञेया प्रचुरप्रयोगाभावाच्चेह नोक्ताः ॥ इति सारोखतप्रसादे व्यजनसंधिः विसर्जनीयस्य सः २ अवपरस्य विसर्जनीयस्योत्प
रफलोपशादिविशेषविधेः परिसंख्यात् तस्य सपरत्वोक्तिः अत्रापि वा नवतेः शवशेषवेतिकः शेते कशेते कः कः षराडः षकष्यराडः कः साधुः कारा

पुंसे जे जे सुख सम का सखं प्राप्नोति त्वं जे परं मर्त्यं जन्मुल्लेखम्

तार्थत्वेन प्रसवतिः अस्मिन् गण्य इत्यत्रानिवेधः न संशयः सन्नितियोगविभागाद्वातुवतेऽन्यथा होत्यादौ सक्तिः अपदांतत्वेन न स्यात्तु सारं विसर्गानीये च
 कुवो कुवो वेति विकल्पेन नृप्याहिन्ः पाहिन्यादित आकान्कावित्यचापि सकिवाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेन फस्याभावे औत्तर्गिकसादेशो
 कास्काविकल्पान्काकान् प्रसान् ततोतीत्यत्र च न सनसः षट्संत इत्यादौ वा सव्याहोकाद्वा नकारटकारभ्यां सस्य विकल्पेन धुनि च न्तसत्ताः षट्
 सन्त इत्यादिपथापथ्यसम्प्राडषष्टः सुगण षष्ट इत्यौदौड-कास्काकारयोः ससेपरेककुदुकोः सतोः कवयोगेऽतिज्ञादेशे च प्राड् षष्टः सुगण
 इत्यादिपिपजश्चित्रमित्यत्र सस्य चत्वेन त्यापदांतत्वाच्च गभावः पदागमात्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायात् सस्य पदांतत्वात् अतएव परत्वाश्रुत्यस्य
 बहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्चत्वाभावो नश्चापदांत इत्यनुस्वारः सस्य विसर्गोपिपनः सएव शोचगिति ३ भवान्प्ररइत्यत्र च किन स्यापदांतत्वेनानुस्वा
 ह्वा इत्यादतरः छकारोद्भिर्भवति खसेचपांरुसानां रुसानां खसेपरेचपाभवंति तव छत्रं तव च्छत्रं कचिदीर्घादपिवेत्त
 यहीछुः हीछुः स्लेच्छः मोनुस्वारः मकारस्यानुस्वरो भवति पदांते च तमहसतीतं हसति पटुमृदया पटुमृद
 या नश्चापदांतं रुसेन कारस्य मकारस्य चापदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति रुसेपरे यशानसि यशंसि यमभ्यां पुभ्यां
 रश्चत्वे च प्राप्ते परत्वादनसारेपि यमायये स्वेत्यपदांते न सारस्य नित्यं यमभावात् नकार एव कुत्वाभावश्च बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् छत्वे कृते सं
 ज्ञातलोकापात् भवान्छुरइत्येकेन न कुर्वन्सेते इत्यादौ च किन स्यापदांतत्वात्परत्वात्सत्त्वं स्यादिति चेत् सत्यपरसदस्येष्टवाचित्वेन कचि
 त्पूर्वपात्तिपरवाधादनस्वारपरसवर्णौ ह्यु इति ४ ॥ यद्यपि कुर्वन्नास्ते इत्यादौ न स्पष्टत्वे पूर्वस्यापदांतत्वात्सत्त्वं प्राप्तिस्तथाप्यवकाशं नरेपीत्यत्र
 वेत्तेत्यतो वासवते न केचित्पदांतस्यैव द्वीभावाद्द्वितमजानिदले दीपव्यपदेशत्वात्तापि पूर्वस्यापि पदांतत्वात्सत्त्वं नेत्याहुः दीर्घादीत्या
 पिसव्यादत्तव्यादा आसा इयामन्यस्यापदांता दीर्घाद्वा आआओरपदांताच्च दीर्घानित्यमिति विवेकः अइत्यनुस्वारस्य संज्ञा पूर्वकत्वेना

स्ते ६

हिपरे

सा टी त्वात्परिसेवादेवनामिन इति सिद्धौ नाम्यपादानमपार्थक्यं तथापि रेफप्रकृतिकस्य स्वपेवेत्यत्र नामिनस्वपयौ स्यान्नप्रातः पतिरित्यादावित्या
सा प्र चर्यम् यतुनामिग्रहणादत्र प्रथमे कवचनोत्तममुत्तरत्रयस्यैकवचनोत्तमवसीपत इति तदसत्तदुपादानेपि संदेहसत्त्वाद्याख्यानतो विसे
य प्रतिपत्तेः श्रुत्यत्वात् प्राप्ता प्रातरित्यादौ कल्पनोत्तरोपाताच्च रेफप्रकृतिकस्येत्यत्र वासवस्य व्यवस्थिता व्यवस्थिता र्थत्वेन कटचिकीः क

१२

देवाः अत्र देवा यत्र **मोस** भोस भगोसू अघोस इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपशभवत्यवेपरेभोः एहिभो एहिभगोः।
नमस्ते भगो नमस्ते अघोः याहि अघो याहि नामिनोरः नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवेपरे अग्रिः अत्र अ
ग्रिरत्र यदुः पजते यदुर्पजते **उवसोरो** उव उव सो विसर्जनीयस्य रेफो भवति उवधेपरे उवः उधः **उप्रकृतिरस** उवधेपरे उवः उधः **रेफ** रेफस्य रेफो भवति
रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य रेफपरे रेफो भवति गीः पतिः गीर्पतिः गीः पतिः रेफसंबंधिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्य
वेपरे प्रातः अत्र प्रातरत्र अंतः गतः अंतर्गतः **रिलोपो दीर्घश्च** रेफस्य रेफो भवति पूर्वस्य च दीर्घः पुनः रमते पुनारमते
श्रुतिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति सैवाद्द्वे सशब्दादेशशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपशभवति हसेपरे ॥
सः चरति स चरति एषः हसति एष हसति सैवादिति संहिता ॥

करोतीत्यादावनतिप्रसंगः वाजवृते लोकाद्वा उवधे इत्यादा उवधः।
सो नित्यं उवधेरः सैवात्तस्य एषश्च सैवं तस्मात् अत्र पद्यपित देतदो ग्रहणो विभक्तिलोपे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावात्तदेत
दो हस इति स्यात् तैरेतेरित्यादावपिलोपप्राप्तिश्च सकार एषस्य दमत्र ग्रहणो सो नः पुंसः एषरां एटतस्य एषः इत्यादावपिलोपप्रसंगस्त
थापि किलायः संकतस्येत्यादि निर्देशाच्चापकात्तदस्य सो न तत्साहचर्याच्चैवोपेत इति विज्ञापते एषको रुद्र इत्यादा विषस्य पर

रेफप्रकृतिकस्य

राम
१२

ब्रह्म नामा त
रुद्रोक्ति मन्त्रो
ल्लुङ्गोक्ति
अष्टम

उरित्यादितथाकः स्वरित्यादौ शरपरेखसेवसोनभवत्येवतथाखसेपरेखसेवाविसर्गलोपात्हरिस्फुरति हरिः रहिस्फुरतीत्यादिकवोरिति।
अत्रापिवाग्रहणात्स्कादिष्वक्ययोभावे औत्सर्गिकः सः कस्तादयश्चाविहितलक्षणाः प्रयोगतोक्षेपाः कपावितावितिकेवलयोर्वज्ज
कतिगजकुभाकृतिवर्णयोर्लुचाराणां संभवान्कपावुपातावित्यर्थः अहः ३ पदोतइत्यनुवर्ततेवासद्वयततश्चाहोभ्यामित्यादावपदा
तेनवासद्वयव्यवस्थितार्थत्वादहरहभहर्गणइत्यादौनित्यंअहर्ण्यतिरहः पतिरहः पतिइत्यादौवा अरात्रिषितिवहुवचनादपरात्रिर्यं
तररम्यादिषुरेफादिषुरेभाभावः अहोरूप अहोरात्र अहोरथंतरं अहोरथंतरं अहोरम्यं अतः ३ यद्यपिकः अर्थइत्यादावाद्वेलोपशब्दिति
धितिविशेषणात् अहःरात्रंअहोरात्रंअहःरूपंअहोरूपं अहःरथंतरंअहोरथंतरं अतोऽयः अकारात्परस्यविसर्जनीयस्यउकारोभवतिअतिपरतः कः अर्थः कोऽर्थः हवे अकारात्परस्यविसर्जनीयस्यउकारोभवतिहवेपरेकः गतः कोण
तः देवः यातिदेवोयातिमनः रथः मनोरथः आदेवलोपशब्दवर्णात्परस्यविसर्जनीयस्यलोपशब्दभवति अवेपरेदेवाः
अत्रदेवाअत्रवाताः वांतिवातावांतिस्वरेयत्वं वा अवर्णात्परस्यविसर्जनीयस्यस्वरेपरेयत्वंवाभवति ॥ ॐ ॥ ॥

लोपशब्दप्रतिपत्तिरपि सावकाशनिर्वकासपोनिर्वकासोवलवानित्यक्तविधेर्निर्वकासत्वात्त्वम उतेचांतरंगत्वादौकारैकादे
शेषश्चादेदौतोतइत्यलोपः आतननुनामिनः परस्यविसर्जनीयस्यविसेषविधेर्यहसाच्चतस्यासंभावात्परिसेवादेवावर्णपरत्वप्राप्तावा
ह्वनंनव्यमितिचेतमैवम स्वरेयत्वंवेत्पत्रावर्णात्परस्यैवविसर्जनीयस्ययत्वंविध्यर्थत्वात् अन्यथाहरित्रेत्यादौपसेयंविधिप्रसंगात्
भोसभगोस अयोस इतिस्त्रेभवद्भगवदध्वच्छुन्यातानांप्रत्याहारेणग्रहणात्रिभ्योप्येभ्योविसर्जनीयस्यलोपशब्दस्वरेयत्वंवेत्पस्या
नवतेभ्योप्येह्येत्याद्यपियकारस्यलघुप्रपत्ततरंवेलोकात् नामिनः यद्यपिहसपोविसर्जनीयस्यासंवादवर्णात्परस्यचोत्वलोपशब्दोः सा

सा दी
हा ५
३
१३

अथ विभक्तिर्विभाव्यते विभज्यते कर्तृकर्मार्थोपपापयासाविभक्तिः विभक्त्यन्तमिति विभक्तिः स्वरूपेण काप्यतो वांते यस्य तत्पदसंज्ञमित्य
र्थः नामसवरूपमाह अविभक्तिरनकारौ द्विविधौ ज्ञेयो पर्युदासप्रसज्यकौ पर्युदाससदृश्याहीनिवेधार्थः प्रसज्यक इति द्विविधो न ज्ञा
त्राधान्यनुविधेयं त्रप्रतिषेधे प्रधानता पर्युदासः सविज्ञेयो पत्रोत्तरपदेन न भूतिनामसंज्ञाविधेः प्रधानत्वात् उत्तरपदपुक्तत्वाच्च त्रपर्युदा
सः ततश्च न जिवयुक्तमन्यसदृसेष्ये इति न ज्युक्तविभक्तेरर्थवतपासदृसेष्यवति विभक्तिभिन्ने वर्तमानत्वादिभक्तिरहितमर्थवदित्युक्तम् वि
भक्तानां प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणेन तदंत्येति विभक्त्यंतभिन्नमित्यर्थः ततश्च कुंडेरुद्धान् अहन् इत्यादौ विभक्त्यंतत्वेन नामत्वाभावाद्

वर्णनासविकाराभ्यां धातो रतिसपेनयः पोगः स उच्यते प्राज्ञैर्मधुमसद्विषु इति विसर्गसंविः ॥ अथ विभक्तिर्विभाव्य
ते सा हि धास्यादिरूपादिश्च विभक्त्यंतपदं तत्र स्यादिविभक्तिर्नामोपज्यते अर्थविभक्तिर्नाम विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चा
र्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते कृतद्वितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् तस्मात्सिञ्चो जस् अम् औसस् यभ्यामि
शूडेभ्याभ्यस् उसिभ्याभ्यस् उस् औस आम् डि औस सुपतस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सनलोकापादिन अर्थवद्गृहणो न धनं वनमित्यादौ नांतावधेर्नामत्वाभावान्नलोपाभावः न च नामत्वेन विभक्त्यन्तौ विभक्त्यंतत्वात् नामत्वाभा
वान्नलोपो न स्यादिति वाच्यं नामो नो लोपशधावित्यत्र धिविषयेन लोपनिषेधसामर्थ्यात्पदानां उरतिसार्थिक्यापनलोपेन विभक्त्यंतस्यापिराज्ये
त्यादिषु नामत्वाश्रयणात् तन्वः तन्म इत्यादावनामत्वेपिरसादिस्यादिपरत्वाभावान्नरसे इत्यस्य तथैव व्याख्यास्यमानत्वात् तापकस्येष्टमात्रवि
षयत्वाच्च धातूनां तु विषेयतिवादि विधेर्नामकार्याभावाद् धातुवर्जमित्युक्तम् अतएव मेभ्यः क्विवंतेभ्यो भूषभतिम्यस्तिवादयो न तेभ्यो ना
मत्वात्स्यादयो भवंत्येव पाणिनिमतोपहासार्थमाह कृतद्वितेन तिकेचित्यनादरे अप्रत्यय इति प्रत्ययांतमात्रस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्रतिषिद्धा

पत्वाभावान्नलोपः चान्वृतेस्सः सिवइत्यादौ नञ्समासेपिनवात्तवोधापञ्च जुत्वेनैव तदेतदोः सरितिवाच्ये श्लिष्टप्रयोजनमाह सैषादितो
त्यादि सैषादिति संहिता सा इत्यादौ संध्यर्थे न्ययः लोपसिउनर्न संधिरिति संधिनिवेधात्संधौ सति पादपूर्णेऽस्मान्निर्देसात्संधिरित्यर्थः वदे
पुनः सर्वविधैरपि नियमो नैत्याह पदुक्तमिति सः इमां भूमिः आददे सः उवो इत्यादौ संधिः नामिन इति योगविभागात्क्वचिन्नामिनः परस्य विस
र्जनोपस्य लोपसि संधिः भूमिमित्यमोलुग्यावहनर्थान् लातीति बहुलमिति ० तदर्थानाह क्वचिदिति विदधातीति विधिः सूत्रमवहलमेव

वोधव

सैषदासरथोरामः सैषराजापुधिष्ठिरः सैषकर्णो महात्यागी सैषभीमो महाबलः १ इत्यादौ पादपूर्णे संध्यर्थः पदुक्तं
लौकिकायेह तद्देवहलं भवेत् सैमां भूम्याददे सोधाभित्यादीनामदुष्टता २ क्वचिन्नामिनो लोपस्य नामिनः परस्य विस
र्जनोपस्य क्वचिन्नोपस्य भवत्येवै परे भूमिः आददे भूम्याददे क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्दीभावाक्क्वचिदन्यदेवविधे
विधाने बहुधा समीक्ष्य चोर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ३ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनासौधातोस्तदर्थान्तिशः
येन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तं ४ वर्णागमो गवेंद्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः षोडशादौ विकारस्याद्वर्णनासः षोडशे ५

बाहुल्यकं कृतस्वदित्यतो निरुक्तमवयवव्युत्पत्तिप्रकटनम् पंचप्रकारकं कथ्यत इत्यर्थः तदुदाहरति वर्णागम इति हि न स्तीति सिंह इत्य
त्र हि सिहि सायामित्यस्य हसकारो विपर्ययः षोडसेत्यत्र युत्वेन दस्य उत्वे षस्योकारो विकारः षषन्मगे विंदौ वेत्यभिधानात् षतो मृगवि
निसे षस्य षोडशस्य स षोडश इत्यत्र षषतस्तकारनाशः मह्यमति सपेन सैतीति मरुतः अमरः अतिशयेन रौतीति भ्रमरः इति श्रीभ
ट्टवासुदेवविरचिते सारसतप्रसादे पंचसंधिप्रकरणम् श्रीचंडीश्वरशिष्योणवासुदेवेन दीपिते सारसतप्रसादे भूत्यं च संधिनिरुणाम्

पुनः प्रतिप्रसवे गौरवमिति भावः पद्यप्यधिश्व उपकुंभमित्यादौ विभक्तं न त्वेन नाम संज्ञान स्यात्तथापि तु भावादिविधानसामर्थ्यादिभक्त्या
 तिः वस्तुतः स्रष्टांतरत्वात् नामत्वम् नाम संज्ञा प्रयोजनमाह तस्मात् इति द्विपदमष्टपदं वा २ द्वाविं सत्पदं वा तत्र सप्रविकल्पक्रमेण प्रथमा द्विती
 दिसंज्ञा तत्राप्येकैकस्य क्रमेणैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञालोकसिद्धा एव प्रथमैकवचने सिरित्यादिना तत्र तत्र वक्ष्यति अस्मचलिंगार्थे
 प्रथमेत्यादिभिरेकवाक्यात्वात् तत्रापीत्याद्युक्तम् अर्थमात्रस्य कारकविशेषविवक्षा अन्यस्य लिंगादेरर्थस्य विवक्षायां प्रथमा तत्रापि तस्मिन्

विभक्तयो भवति तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचने देवसि इति स्थिते इकार उच्चारणार्थः स्त्रोर्विसर्गः सका
 रेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवति अधातो रसेपदांते च देवः द्वित्वविवक्षायां देवो बहुत्वविवक्षायां प्रथमा बहुवचने ज
 सृजकारस्य संज्ञायां तस्य लोपः प्रयोजनं जसीति विशेषणार्थं देव अस इति स्थिते दीर्घविसर्गो देवाः अकार एज्जसोऽ
 सुकृच्चिद्वक्तव्यः देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते अमशशोरस्य समानादंतरयोरम् शसोर
 कारस्य लोपो भवति धातोः देवं देवो बहुवचने देवशसु इति स्थिते शकारः शसीति विशेषणार्थः सोऽनिःपुंसः पुच्छिगात्स
 मानादंतरस्य सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ शशि शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति देवान् तृतीयैकवचने ॥ ॥

पदादेशः तद्वन् भवति १

कत्व एकवचनम् स्त्रोर्विसर्गः २ अत्र वसारसे इत्यतः रसेपदांते चेत्पधिकारश्च नाम्नो धातोश्चेति पदान्यनुवर्तते ततश्चाधातो रसेपदांते च
 धातोश्च पदांते एव विसर्ग इति विवेकः ततश्च का अविभव इत्यादौ भवति न हि श्रोर्विभक्तौ त्यादौ पदाधातोश्च भवे इत्यत्र धातोरिति योगविभा
 गे श्रोर्विसर्गः पदान्ते चेति संबंधादेतदवसेपम् द्वित्वविवक्षायां अर्थमात्रद्वित्वविवक्षायां मित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ससुकः कित्वादंतविधौ

१४ यदागमास्तद्गणेन गृह्यते इति पदात्वादिसर्गः सामान्यतो विधावप्यादावनेवारूपे विसेषाभावेपि कित्कारणमध्यविधिनिर्णयार्थं न च वि
 धानसामर्थ्ये देवमध्येन स्यादिति वाच्यम् तस्य संगयोगांतलोपविधेर्दीर्घविधेर्वा निवर्तकत्वप्रसंगात् २॥ असि इति १ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
 निर्वृत्यप्यत्र सामान्येनोक्तं तथापि सरस्येव अचश्चेति नियमात् अतो न इह इत्यादौ नातिप्रसङ्गः वर्णमात्राश्रितविधेरन्यत्र पदादेस्तद्व
 द्भवतीति एकदेसविकृतमनन्यवद्भवतीति च सप्तोऽत्रोपेनकारादेसे चतत्कार्यस्यादेव व्यः भभि अ इति छेदः संज्ञैकदेसा अपिसंज्ञिनो गमकाभ

देवता इति स्थित्वाकारो नुबन्धः देनेति विसेषणार्थः देन अकारात्परस्य इ न भवति अ इ ए देवेन अङ्गि अकारादे सो भवति भ
 कारे परे देवाभ्यां व्यः अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादे सो भवति अ इ ए एरेरे विसर्जनीयौ देवैः अकारस्य भिसि
 छेदस्येकारो वावक्तव्यः देवेभिः कर्णेभिः चतुर्थैकवचने देवडे इति स्थिते उकारोऽङ्कारार्थः सर्वत्र डे-रक् अकारा
 त्परस्य डे-इत्येतस्यागमो भवति कित्वादेने स अ य दीर्घः देवापदेवाभ्यां पूर्ववत् चतुर्थो बहुवचने देवभ्यस इति स्थिते
 एस्मि बहुत्वे अकारस्य एत्वं भवति सकारेभकारे च परे बहुत्वे सति देवेभ्यः पंचम्येकवचने देवडसि इति स्थिते उ-सिरत्
 अकारात्परोऽसिरद्भवति दीर्घः देवात् देवाभ्यां देवेभ्यः षष्ठ्येकवचने देवड- ॥ वंतीति न्यायात् सत्पभामासत्येति वत्मीत्यनेन भि
 स उच्यते वैपरीत्यलाघवार्थं केचित् भ्य इत्येव पेदुः तस्य च भि अ इति छेदः भीतिस्थानसप्रमीतत्रभ्यस्येत्वविसेषविरोधेः भ्यामि चाद्यं ताभ्या
 मिति निर्देशाच्चायकादङ्गीत्यात्वे परसेवाधिसोभकारः स्थाने अकारादे स इत्याहुः अंतरंगत्वेनादौ प्रत्ययकार्येन न्वसिद्धम् वहिरंगमिति
 न्यायादेतरेणकारे क्रियामाणे वहिरंगोऽकारादे सोऽसिद्धः स्यादिति चेन्न नाजानतय्ये वहिरंगत्वं प्रकृतिरिति प्रतिषेधात् उ-सिरत् इति २
 अतविधानसामर्थ्यात्समानादित्यादि निर्देशात्तद्विप्रकारणत्वादा उरुते अविभक्ति सरे पस्य लोप इत्यलोपाभावः वावसाने इत्यत्र वासद

इति

राम
१४

सा टी
सा प्र
५
१५

न्यवकत्वा कारवर्जं ह्रस्वदीर्घसाधारणेनेति हाहानहहन्वातप्रमीनइत्यादिप्रयोगादित्यवचनतथाउडागमइत्यत्रपुनपसकयोर्ह्रस्वादेवस्त्रिपांच
नित्यस्त्रीलिङ्गानामीकारांतोकारांतानामाद्यंतानांचदीर्घादपोतिततश्चसोमयानांकुलानामित्यादौधातोरपिसमानाल्प्रकैचित्तुतात्पर्यज्ञान
स्पशाब्धबोधहेतुत्वेनाधातुसमानपदतोक्तात्पर्यवशात्तादृशोऽर्थस्तिवतत्रकल्पइत्याहः अकारांतत्वेनदेववतप्राप्तावाहअकारांतानामपीति
देवशब्दात्कचिद्विशेषइत्यर्थः सर्वादिस्मृतिपौरयित्वत् त्वसदपोस्तादसत्वाच्चौकिकप्रयोगाभावादनुपादानम् उभशब्दस्यद्विवचनांतत्वा
त्सर्वादिकार्यसंभवेपिसर्वनामस्त्वतोपाचेतिः सर्वनाम्नोहेतुप्रयोगेत्ततोपाविधेरुभाभ्यांहेतुभ्यामित्यादिसिद्ध्यर्थमुपादानं अन्यतरशब्दो
डव्यत्यन्तएवतनुडतरांतः किंपतन्मएवतद्विधेः अतोतरप्रत्यापातत्वेनप्राप्तौपुनरुपादानादन्यतमस्यसर्वादित्वाभावइत्यसत्समश
टपटस्तंभकंभादयोप्यकारांताः पुल्लिङ्गाः अकारांतानामपिसर्वादीनांतुविसेषः सर्वविश्वउभउभयअन्यअन्यत
रइतरउतरउतमकरकतमसमसिमनेमएकपूर्वपरअवरदक्षिणउतरअपरअधरस्वअंतरत्यदतदपदएतदइदम
अदसद्विकिंमपुष्पदअस्मदभवतु एतेसर्वादयस्त्रिलिङ्गाः तत्रपुल्लिङ्गत्वेनरूपनेपंजसीसर्वादेरकारांतात् ॥ ॥

वः सर्वपर्यायः नतुल्यार्थः एवंसिमसब्दोपिनेमसब्दः खंडार्थः एधांचसर्वेषांनामानिसर्वांनामानोत्पत्त्यर्थज्ञाविज्ञानात्तर्पेवाचित्येसर्वसर्वा
दिकार्येनसंज्ञागोणयोः तथालोकात्सर्वादीनांस्वभिधेयाप्रेक्षावधिनियमेएवसंज्ञागोणत्वयोर्नेतिसर्वत्रअतोदक्षिणागाधकाइत्यादा
ववधिनियमाभावाडुत्पत्तरायांपुरीत्यादौनतथात्पर्यज्ञात्पत्त्यवाचिनएवस्वसब्देत्यनेहस्वापज्ञातयेडर्थापवातथावणोअमेतरेवराणाअमेत
राइत्यादौदंडेजसिवान्यत्रतथातृतीयासमासतद्वाक्यपौरयिनेतिमासपूर्वापमासेनपूर्वायेत्यादितथावहवीहिसमासावपवत्यपधानभूत
स्यापिसर्वादित्वेपितायस्याहेपितायस्यसत्त्वत्कपित्कोमत्कपित्कुइत्यादिअन्यथाऽव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्कटोरित्यकचित्त्वकान्तिरुको॥

राम
१५

स्यव्यवस्थितार्थत्वाद्देवादित्यादौ तदभावः नामिति १ नुत्सहित आम्नाम तस्मिन् अतोदरिः नामित्यादौ दीर्घत्वाभावाः किलात् ४ कुश्चइलश्चकि
 लतस्मात्तु नो णोऽन्ते इत्यतोऽन्ते इत्यनुवृत्ते हरिल्ले चेत्यादौ वत्त्वामभावः सधः इति वाचो विपरीतनिर्देशालुम् विसृज्य नीयशस्यवधाने वत्वमूह
 वी विहविः बृहविष्यु इत्यादित्यासातेः पदादेशस्य स्पष्टानेति दधिसिंचति अग्निसादित्यादिसिद्धिः आमंत्रणे ३ लिंगार्थे प्रथमेऽप्यतो नंतरमिदं
 सूत्रं तत्रामंत्रणे इति योगविभागादामंत्रणे अभिमुखीकरणेऽर्थे प्रथमेति सिद्धिरित्यपरयोगविभागादामंत्रणार्थकः सिद्धिसंज्ञक इत्यर्थः ॥ स

स इति स्थिते **इ** सस्य अकारात्परो **उ** सस्य भवति देवस्य षष्ठिद्विवचने देव ओस इति स्थिते ओसि अकारस्य ओसि परे
 एत्वे भवति देवयोऽनुडामः समानात्परस्यामोनुडागमो भवति दित्वादादौ टकार उच्चारणार्थः नामिनामि परे पूर्वस्य दी
 र्घो भवति देवानां सप्रम्येकवचने देव डि इति स्थिते **अइ** देवे देवयोः पूर्ववत् सप्रमीवहवचने देव सुप इति स्थिते ० प
 कारस्येत्संज्ञायां लोपः एहिस्मि बहत्वे किलात्पसः कृतस्य कवर्गादित्वाच्च प्रत्याहारादंतरस्यैकेन चित्स्त्रेण कृतस्य स
 कारस्य षकारादेऽसो भवति देवेषु आमंत्रणे सिद्धिः आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिद्धिः संज्ञो भवा
 ति समानाद्देवलोपो धातोः समानादंतरस्य धेर्लोपो भवत्यधातोः आभिमुख्याभिव्यक्तये हे सव्यस्य प्राक्प्रयोगः ॥ ०

मानात् इति ४ दधात्यनेकानर्थानिति धा हे देव हे देवो हे देवाः एवं घ ॥ उपो गे को जेयः ततश्च धातोः समानादिति सामानाधिकरण्यं
 चनेकार्थात् समानादित्यर्थः अतश्चा
 दावधातो रपि समानान् हे सोमय इति कलविशेषणे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्रकृष्टाधीः प्रधीरीति नित्यस्त्रीत्वेन दी संज्ञायां हस
 त्वे च हे प्रधि इत्यादौ धातो रपि समाना लोपः तथा म्या सोरस्येतत्रापि हसदीर्घसाधारणानुवृत्तेः सोमयमित्यादौ धातो रपि तथा सोनः ० सुइ

मकपितक इति स्थात दिक्ता मासेव हवी होचवेति उत्तरस्थाः पूर्वस्या अंतराले दिक् उत्तरपूर्वातस्ये उत्तरपूर्वस्ये उत्तरपूर्वोपे इत्यादि प्रयोगानुसारता यथा
 पथमसंज्ञसी इति अत्र केचित् भाषा लायवेन वैप्या कारणाः पत्रोत्सर्वमन्येन इति न्यायेन जसि इत्येव पेदुः दीर्घविधेः प्रयोजनाभावात् न च दीर्घविधौ
 द्विमात्रत्वेन गुरुत्वा गुरुः सिच सर्वस्य वक्तव्य इति सर्वस्य जसः स्यादिति वाच्यं तस्य षष्ठी निर्दिष्टस्यादे ससं दत्तस्य वक्तव्य इत्यंत विधेरपवादत्वात् अत्र
 च षष्ठी निर्देशाभावात् निर्दिष्टमानस्यादेशो भवतीति सर्वस्यैव जसः स्यात् न च औत्सर्जिकस्यै दीर्घकारानुवृत्तौ केचिन्माते पूर्वविप्रतिषेधेनादावी
 कारादेशो जरदे से च जरसीत्यादिसिद्धार्थे दीर्घविधानमिति वाच्यम् कृताकृतप्रसंगित्वेन जरसादे सस्य नित्यत्वादादौ स एव स्यात् केचिन्मतो
 पसंग्रहार्थे धिरीत्यनेतरसुत्र एव दीर्घविधानोचित्याह अतएव धिरित्येव क्वचित्याह क्वचिच्चीरीत्यपि सर्वत्र सत्रपाठादौ जसी इत्येव पाठ इति चे

रोजस ई भवति सर्वः सर्वो सर्वे सर्वे सर्वो सर्वे ॥ बुद्धो नोऽन्ते पकारे फक्त्वर्णेभ्यः परस्मै नकारस्य राकारादेशो
 भवति अन्ते स्थितस्य न भवति सर्वा नित्यादौ अवक्यं अतरेपि अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽ
 पि भवति नान्ये सर्वेण सर्वोभ्यां सर्वैः सर्वादेः स्मट् सर्वादेरकाणां त्परस्य चतुर्थे कवचनस्य स्मडागमो भवति सर्वस्मै स

तथापि जसि ई इति च्छेदः जसि इति स्थानस्य प्रमी अन्येतु जस इति सांकेतिकं वक्ष्यते मेवेति अंतस्यैव प्राप्नोच सर्वोदे सार्थं गुरुकरणमृतद
 सत् गुरुः सिच सर्वस्येत्यत्र गुरुस्य स्यानेकवर्णादेशो पलसकत्वस्य त्रेयडित्यत्र डित्करणेन ज्ञापनात् अन्यथादिव औत्सर्जिको औका
 रादीनां द्विमात्रत्वेन गुरुत्वात् सर्वादेशप्रसंगात् बुद्धिः ४ षचरच अचरषां समाहारः अतस्मात्तुः अत्र रेफात् परस्यापि न स्पणत्वाकरांस
 मानपदस्वणत्वविधिज्ञापकं अवेति २ अवप्रत्याहारः कः कवर्गः पः पवर्गः एते व्यंजनेः समस्तैर्वोत्तरे व्यवधाने पि पूर्वोक्तनिमित्तान् स्पण
 त्वमित्यर्थः अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन पर्याणदमित्यादौ आङ् पदव्यवधानेपि णत्वम् तथा च अनुस्वारविसर्जनीयक्यव्यवधा

सर्वसर्व

सा टी
सा प्र
पू
१६

नेपिरिंगणं उरः केण उरक्केण उरक्केणेत्यादि सर्वादेः २ अत्रपद्यपि स्मृष्टित्वादकश्च कित्वादाद्यंतस्यानत्वेनोभयोरविरोधस्तथापि ब्राह्मणेभ्यो
दधिदीपतो कौडिन्यायतकमित्युक्ते कौशिन्यस्यापि वारांतः पातित्वादधिदानेमात्रेऽपि साक्षाच्छिद्येनतक्रदानेनवाध्यते तथाऽत्रापित
ककौशिन्यन्यायेन सर्वादेः स्मडेव अत इति विभक्तिप्रकरणात्वादिभक्तेरेव ततश्च सर्वमतिसर्वात् इत्यादावतसातत्यगमन इत्यस्य किपि।

वाभ्यो सर्वेभ्यः पंचम्येकवचने सर्वडः सिद्धिस्थिते° अतः सर्वादेः अकारांतात्पर्येण तः स्मडागमो भवति सर्वस्मात् स
वाभ्यो सर्वेभ्यः सर्वस्य सर्वयोः सुडाम सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति सर्वेषां डिः स्मिन् सर्वादेरकारांतात्परो डिः
स्मिन् भवति सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु एवं विच्चादीनां मेकशब्दपर्य्यता नो रूपं ज्ञेयं उतरउतमौ विहाय तौ प्रत्ययौ ततस्तं
देताः शब्दाग्राह्याः पूर्वादीनां तु नवादीनां जसि ईकारो वावक्तव्यः पूर्वपूर्वाः परे पराः इत्यादि उः सिड्योः स्मात्स्मिनो।
वावक्तव्यौ पूर्वस्मात् पूर्व्यात् पूर्वस्मिन् पूर्व इत्यादि प्रथमचरमतया इत्यादेकतिपायनेमानां जसो इकारो वावक्तव्यः।
प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः सेषदेववत् तथा यडौ प्रत्ययोः तीयस्य सर्वस्य वद्रूपं डिः तु वावक्तव्यं द्वितीयस्यै द्विती
यस्मात् द्वितीयात् द्वितीया तीयस्मिन् द्वितीये एवं तृतीयः उभयस्यो नित्यद्विवचनात् उभौ उभौ उभाभ्यां उभयोः उभ
योः उभयशब्दस्य द्विवचनाभावात् देकवचनवद्द्विवचने भवतः उभयः उभये उभयं उभयान् उभयेन उभयैः उभयस्मै

तत्रोपे सर्वादेः परस्यापि अतस्मात् उभावः सिरदित्यतो मण्डकं तुत्या विभक्तिविपरिणामे उ न सेरित्यनुवृत्तेर्वा सुदइति २ अत्रपद्यपि सामान्येन सर्वा
दिभ्यस्सु द्विधौ सर्वादिगणां तर्वातिनोऽत्रातुक्तस्यापि भवदस्य प्रसंगः अङ्गीत्यतोऽदित्यनुवृत्तावावतानां प्रसंगस्तथाप्यावेतानां सुद्धिर्धर्थ ॥

हेतुर्वा हेतुर्वा
हेतुर्वा

२१

दि ताभ्याप

उभयैः उभयैः
उभयैः उभयैः
उभयैः उभयैः

१६

४८ वः सिले वः

आपत्त्यनंतरस्त्वमनुवर्तनीयं अत्रामासितिलुप्रपंचम्यतावर्णप्रस्येयोवाविपरीतनिर्देशात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु ला
क्षणिकस्येति वासुवामित्यादौ सुट् न उत उत मविति न केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलप्रत्ययइति केवलपोस्तयोः प्रयोगौ संभवान् प्रत्यय।
ग्रहणो न तदंतस्येति तदंतग्रहणमित्यर्थः प्रथमेति नेमसब्दस्य प्राप्तिविमाणात्वाच्छेषं सर्ववत् अन्येषां त्वप्राप्तिदेववत् त्रयीत्यादौ डीवर्थं तं पउप
दौ संख्यायामित्यपठयित्वात् पाउपटावित्यपपाठउभयसब्दस्यापउं तत्वेन विकल्पप्राप्तावपि सर्वादिषु साक्षात्पाठद्वयान्नान्वादान्नित्य
मेव अपठश्चावयवार्थकत्वादुभौ अवयवौ यस्येति विग्रहे एकवचनानात्वम् येषामिति च बहुवचनानात्वमद्वयोरवयविनोर्द्वयवयवासम्भ।

अकारांतपुल्लिङ्गो माससब्दः मासस्योऽङ्गो यो वा मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः माः मा
सः मासौ मासौ मासः मासाः मासे मासे मासौ मासौ मासः मासान् मासामासेन माभ्यां मासाभ्यां माभिः मासेः मासे।
मासाय माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासः मासात् माभ्यां मासाभ्यां माम्यः मासेभ्यः मासः मासस्य मासोः मास।
सयोः मासां मासानां मासि मासे मासोः मासयोः मास्यु मासेषु हेमाः हेमास हेमासौ हेमासौ हेमासः हेमासाः आका

पउभयसब्दस्य द्विवचनाभाव आर्थिकः तीयस्य इति तीयप्रत्ययान्तप्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थः ततश्च प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविसिष्टस्यापि ग्रहणमिति
द्वितीयः स्येति तीयापेक्षयापि सजातीयापेक्षया दौतीयप्रत्ययान्तत्वाभावादर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति वातदभावः मासस्येति माससब्दस्याकार
स्य लोपो भवति ससादौ विभक्तावितिकेचित् पाददन्नासिकादृदयनिसा असृजप्रवदोषयकत् सकृत् उदक् आससब्देनभ्यः पदुदतनस
हरनसू असृजप्रवदोषयकत् सकृत् उदक् आसनादयः शब्दाः पृथगेव लोकाद्वाशस्य भूतिव्येवामेते आदेसा यथा संख्यमूल्याः लोपस्यादे
शविसेवात्वात्पृष्टिनिर्दिष्टत्वादेवात्स्याकारस्य सिद्धौ अधिकवर्णग्रहणस्याधिकार्थसिद्धेर्वाशब्दाद्देवोर्थोऽवसेयः वस्तुतस्तु पदादयः पृथक्

नका
यं प्रति

न्यासवैतन्यतेतुपदादयः प्रथमस्यैव आतः इति तत्राधर्मेण पुनरुच्चार्यादातोरातो लोपः क्वचिदित्यर्थकल्पनात् त्कः एतद्व्यादावप्यालो
 पः कातोः किं हाहान् क्विवंतत्वाच्चास्यसोमपासवस्यधातुत्वंतङ्कंम् सट्सान् क्विवंतानां कसंतानांतथैवच तजंतानांचधातूनां धातुत्वंनोयह
 रांतः उच्चिगः सोमयाशब्दः सोमयाः सोमपौ सोमयाः हे सोमा अधातोरिति विसेषणादेलोपो नास्ति हे सोमपां सोम
 पा सोमपौ बहुवचने सोमया अस इति स्थिते आतो धातौ ङोप धातुसंवन्धिन आकारस्य लोपो भवति शासादौ सरे परे सो
 मयः सोमया सोमयाभ्यां सोमयाभिः सोमये सोमयाभ्यां सोमयाभ्यः सोमयः सोमयाभ्यां सोमयाभ्यः सोमयः सोमयो
 सोमयाम् सोमयिसोमयोः सोमयासु एवं कीलालया संखध्या प्रभृतयः इकारांतः उच्चिगो हरिशब्दः प्रथमैकवचने ह
 रिः औप इकारांता डकारांता च पर औप आयद्यंते इरु भवतः हरेरौजसि इकारांतस्य उकारांतस्य च जसि परे एका
 र ओकारश्च भवति हरयः औ इकारांतस्य उकारांतस्य च धिविषये एकार ओकारश्च भवति हे हरे हे हरी हे हरो हरयः हरिं ह
 री हरीन् यानां स्त्रियां इकारांता डकारांता च पर धा ना भवत्यस्त्रियां हरिणा हरिभ्यां हरिभिः डिति इकारांतास्य उकारांत
 स्य च डिति परे एकार ओकारश्च भवति हरये हरिभ्यां हरिभ्यः डिति ड सोरस्य एदोभ्यां परस्य डिति ड सोरकारस्य लोपो क्
 भवति हरे हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः हय्योः हरीणां डेरी डित् प्रदुम्या मुतस्य डेरी भवति सच डितं डिति टे डिति परे टेलोपो भ
 ति हरो हय्योः हरिषु स्वमश्रिगिरि रविक प्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः सिध्यंति हसेपः सेलोपः हि साना दीवंता चा परस्य सेलोपि
 न्यते इति धीत परस्य तावन्मात्राह कत्वात् सोमयेन कुलेनेत्यादावप्रसंगः वस्तुतस्तद्विमानोच्चारणसामर्थ्यादेव सवसवर्णानुस्थितौ तस

सा ३
सा ३
३
१८

सविधावपिकृत्वा प्रसंगित्वा तथैव सर्वार्थो दीर्घत्वेपि नानस्यात्तथापि तद्विधेर्नयान्तिन्यत्वज्ञापनात्तत्प्रत्येकवचने प्रथममौकारः सखिना वा नरेन्द्रण अन्यत्र।
यतिना सहैत्याघार्थप्रयोगसिद्धार्थमाह आगमजमिति आगमाज्जायते इति आगमजंतदनित्यमित्यर्थः अनित्यमागमाज्जायते इति परिभाषा
या इति शब्दः ऋ ३ २ अत्र यदि हे इति वृत्त्यर्थे कवचनमभिप्रेतं स्यात्तर्हि हे इत्यास्यानवृत्ते वृत्तेरेव प्रत्येकं न कर्ष्यते स्यात्तदकारोपलक्षितः अः उल्ल।
स्मिन् हे इत्यभिप्रेत्याह उ सिद्धं त्वाकार इति कृतः ३ तत्परं करणो न तावन्मात्रस्यैव ग्रहणादुक्तो य इत्या गृह्यते तस्या दीर्घादुत्वाभावः ऋ ३ ३ अत्र ह्रस्वो
वेत्यतो वा न कर्षणाद्योका चर्खाती सव्याभ्यामपि कृत्वा तच्च सुखमात्मन इच्छति सुखीयति सुखीयतीति सुखीः तस्य सख्यः एवं सुतमात्मन इति
सुनीयतीति सुतीः तस्य सुखः तस्या सह सेन वर्तते इति सखः तमिच्छतीति सखीः तस्य सख्य तकारस्यान जादृणां दीर्घाद्येते लुनमिच्छति लनीय
तिलनीयतीति लनीः तस्य लन्यः केतिकेचित् सख्यः सुत्यः सख्यः अन्यः पतसखी सव्यस्य सप्रत्येकवचने आदावी गागमो भवति दीर्घत्वादात्वा

द्विवचनांतः द्वि औ इति स्थिते त्वदादेर्ऋः स्यादौ त्वदादेर्कारो भवति स्यादौ परे द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः त्वदादीनां धेर
भावः त्रिशब्देनित्यं बहुवचनांतः त्रिजस इति स्थिते इति त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः त्रैर्य इति त्रिशब्दा स्यायडादेशो भ
वति नामि परे ॥ भावः आदावौत्वे टिलोपे च एकदेस विकृतन्यायेन ईगागमे निमित्ताभावेनैमि नित्यकस्याप्यभाव इति न्यायेनौत्वनिवृत्तिः स्यादौ
त्यतो निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वमभिप्रेत्याह सप्रत्येकवचना इति अयं भावः औत्वस्य डित्वाटिलोपे निमित्तयोरिदुत्तोरभावेन सर्वत्रौत्वनिवृत्तिः
न्यायस्यातद्विधिवैयर्थ्यायात्तदनित्यत्वं न्यायस्यावसीयते लोकेपि निमित्तदराद्यभावे घटाद्यनपायदर्शनाच्च शोभनः सखा सुसख्येत्यादौ।
समासेपि सखिसव्यस्य समास एवेगादिकार्यं यथा तथा तत्सहोक्तस्य यति सव्यस्येत्यर्थः अन्यथा सविकार्यीति देशोडादेरपि प्रसंगस्स्यात् हरि
सव्यदिवत्पासिकद्विवचनांतत्वे सिद्धे वचनारंभसामर्थ्या नित्यद्विवचनान्नत्वप्राप्तौ नित्यग्रहणं स्यात्तार्थमलदात्तदे ४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
१८

सदशब्देनैकदेशेनसमुदायोपलक्षणात्तत्पदआदिर्यस्येति तज्जगत्संवितामेवहव्रीहि नन्वस्यत्पदादित्वादस्यमइतिमः स्यादितिचेतसत्यंक्रड्डे
त्पादाविवात्रापिदकारसहिताकारस्यमकारसहिताकारविधेरन्यवकारसक्तत्वात्तदभावःत्रैरिति २ त्रिसदस्यवहुवचनांतत्वेनसदनिर्देशादत्रो
कवचनम् अनेकवर्णादेशत्वेनगरुत्वात्सर्वस्यप्राप्तावाहडिदंतस्येति ० गौणत्वेतुषियत्रीणामित्येवकतिसद्यादितिकासंख्यायेषामिति सेवा

डिदंतस्यवक्तव्यः त्रयपारां त्रिषुकतिशब्दोनित्यंवहुवचनांतः जसससोलुक्कतिसद्याज्जसोलुक्कतव्यः लुकिनतन्निमि
तं कतिकतिकतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनांकतिषु त्रिषुलिङ्गेषुचायंसवरूपः ईकारांतः उद्धिंगः सुश्रीशब्दः पूर्वोधातोरि
यवौस्वरे धातोरीकारोकारयोरियवौभवतः स्वरेपरेसुश्रीः सुश्रियौ सुश्रियः हेसुश्रीहेसुश्रियौ हेसुश्रियः सुश्रियं सुश्रि
यौसुश्रियः सुश्रियासुश्रीभ्यां सुश्रीभिः सुश्रियेसुश्रीभ्यां सुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्रीभ्यांसुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्रियोः
सुश्रियांसुश्रियिसुश्रियोः सुश्रीष तथैवसुधीशब्दः ऊकारांतः उद्धिंगः स्वयंभूसदः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः स्वयं
भुवम् स्वयंभुवौ स्वयंभुवः स्वयंभुवा स्वयंभूभ्यां स्वयंभूभिः स्वयंभुवे स्वयंभूभ्यां स्वयंभूभ्यः स्वयंभुवः स्वयंभूभ्यां स्वयंभूभ्यः
स्वयंभुवः स्वयंभुवोः स्वयंभुवां स्वयंभुविस्वयंभुवोः स्वयंभूष सेनानी सदस्याविसेवोहस्वादौसरादौतुविसेषः सेनानी से
नौ औइतिस्थिते धावाधातोरेवपवसंयोगः पूर्वोपस्मादोकारादूकारान्नासितदं ॥ निपात्याः कत्यादयः इतिउत्पत्तत्वेननि

पातितात्कतिसद्यातडतेत्येतिसत्रेणजसससोलुगित्यथः सत्रेचरः संख्यायाइत्यतः संख्यायाइत्यनुदो संख्यायातडत्यंतादित्यथोवगमात्याते
इतिरितिउत्पत्तादपिपतिसद्यान्नलुक् अतएवपतितेनागसीर्षाणीयतितेनागवेदनाइत्यादौपासंख्यायेषांपतिसासंख्यायेषांतनीत्यादावपि
संख्यार्थउत्पत्तत्वाज्जशसोलुक् लुकिनतन्निमित्तमित्येकारभावः त्रिषुचायंसवरूपइतिवाच्यलिंगत्वेनत्रिलिङ्गत्वम् बहुवचनांतत्वेनचन

सा दी
सा प्र
४
१९

मावादि कृतविसेषाभावात्सरूपत्वं समानरूपत्वमित्यर्थः अपमित्यपलसरां पंचनप्रभतीनां तथोक्तम् आं त संख्या व्यय इति पुष्पदस्मत्सदृक्त्रिषु
 धितिव्योः ४ अत्र पद्यपि व्यो रिति ह्रस्वदीर्घसाधासां तथापि ह्रस्वकारोकारांत किवंत धातुयोगाभावादीकारोकारयोरित्युक्तम् अतस्त्वन्धा
 तोरित्यत्रैतत्त्वान्नवर्तमानं व्यो रिति धातोश्च वर्णो वर्णयोरिति साधासो नाभिधास्यति अमिश्रसिचरत्वादिप्रवावेव विभक्तिप्रकरणत्वादिभ
 क्तिस्वरैस्त्वनश्चर्यमित्यादौ ईकारांतमभेपि स्वपंभू सवस्य उवप्रसंगादुक्तिः व्यो वा ४ धातो रवपनैयः संयोगः सयस्मादीकारादृकारान्पूर्वो ना
 स्ति नो धातोः ईकारोकारौ अतोपस्मत्संबन्धो योऽनैकस्वरः सवपावीकारोकारौ तयोर्कास्वकारौ भवतः इत्यर्थः वर्षाभूषनभूभ्यामतिरिक्तोऽ
 तस्यानेकस्वरस्य ईकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरेपरे वर्षाभूषनभूभ्यतिरिक्तभूशब्दसुधीसद्वौ वर्जयित्वा
 वाग्रहणादिषु विवक्षा सेनान्यौ सेनान्यः हे सेनानीः हे सेनान्यौ हे सेनान्यः सेनान्यं सेनान्यौ सेनान्यः सेनान्या सेनानी
 भ्यां सेनानीभिः सेनान्ये सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनान्योः सेनान्यादीनां वा
 मोनुद्वक्तव्यः सेनान्यां सेनानीनां आम्हेः आवंतादिवंता नीसंवाच्चोत्पद्यते रामादे सो भवति सेनान्यां सेनान्योः सेना
 नीषु ॥ ३ न्यो यो भूशब्दांतः ३ सुधीसद्वच्चतं वर्जयित्वा केवलभूशब्दस्यानेकस्वरत्वाभावादेवाशप्ते सदनप्राप्नोति विषयः एवंविधे निपा
 मकापेक्षायामाह वाग्रहणादित्वासद्वस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादित्यर्थः विवक्षेत्यनेन प्रयोगानुसारतौ यथेष्टः व्यवस्थाविज्ञानात्
 इभूकारभूभ्यामप्यन्यस्येत्यवसेपम् ० तथा गतिकारकेतरपूर्वस्यैव नेह श्रुधियो परमधियोगति संज्ञा च गतिश्चेत्यादिना लोकतोऽवगता
 व्या उन्यावित्यादावुपसर्गाधात्ववपवयोः संयोगान्नान्नविषयः सेनानीनामहं स्कंद इत्याद्यार्थप्रयोगार्थमाह सेनान्यादीनामिति छंद
 स्येव आदिसद्वात् मोनामित्याद्यपि आम्हेः २ अत्रापः नियश्चेत्यनवर्तते यः सेरा अत्र पद्यपि परत्वात्पंचसित्परप्राप्नोति तथापि तल्लोपसंभ

राम
१९

वश्यमर्थः ननु कोहनाभित्येव कथं पक्षे तत्प्रत्यपातत्वासावश्यतयाह कृता कृतप्रसंगीति यः कृतेपि प्रसज्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री गणेशाय नमः

हे को छोड़ को
छा है हे को
छाः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

राम
२०

सा दी
सा प्र
३
२९

आदाह जरे इत्यत्र जरसभावः इडभ्याम् । वेपुवंडाभितोयावृतेर्नित्यस्त्रीलिङ्गानामेव नानिपतलिङ्गानां शुचिमुदपुप्रभृतीनां साकयपनास्त्वो
वामपीच्छति स्त्रीयांकारिति विरूपता चष्टे इत्युच्चेति वमभावाश्चानित्यत्वात् व्यत्ययो वा अत्रापि नित्यस्त्रीलिङ्गयोरित्येवाडागमाभावे ॥

आवंतास्पटोसोः परपोरेत्वं भवति । अपादेशः गंगया गंगाभ्यां गंगामिः डितां पेट आवंतात्परेषां डेः डसि डसडि इत्यनेषां
पडागमो भवति गंगयां गंगयोः गंगासु एवं अहामेधाशालामालाहेलादोलाप्रभृतयः सर्वादीनां तु डिः सुविसेषः पटो ।
अ आवंतात्सर्वादेः परस्य पटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चापोकारो भवति सर्वस्य सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः सर्वस्याः सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः
सर्वास्याः सर्वयोः सर्वासां सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु अकारांतो जराशब्दः जरायाः सरादौ जरसु वा वक्तव्यः जरा जरसौ जरे जरसः
जरा जरसं जरां जरसो जरे जरसः जराः जरसा जयराया जराभ्यां जराभिः जरसे जरायै जराभ्यो जराभ्यः जरभ्यसः जरायाः जरा
भ्यां जराभ्यः जरसः जराया जरसोः जरयोः जरसां जराणां जरसि जरायां जरसोः जरयोः जरासु हे जरे हे जरसौ हे जरे हे जरस
हे जराः इकारांतः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिश्चः तस्य च प्रथमा द्वितीयायोर्हरि सच्चवत्यक्रिया बुद्धिः बुद्धी बुद्ध्यः बुद्धिं बुद्धी बुद्धीः स्त्रीत्वा
च्छोनत्वाभावः बुद्ध्या बुद्धिभ्यां बुद्धिभिः इडभ्याम् स्त्रियां वर्तमानाभ्यां मि कारो काराभ्यां परेषां डितां वचवां नानां वा अडा ।
गमो भवति बुद्धे बुद्ध्यै बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बुद्धे बुद्ध्योः बुद्धीनां स्त्रियां चोः इत्युच्चेति पूत
स्मात् इवरांताडवर्णांताच्च परस्य डेः रामादेशो भवति बुद्ध्या अडागमाभावे आमोऽप्यभावः बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु एवं मतिभू
तिवृत्तिरुचिकृत्तिसिद्धिसांतिभ्यां ति आलिशक्तिप्रभृतयः एवं धेनु रज्जु प्रभृ
आमोऽप्यभावः वक्तव्य इत्यर्थः ॥ हसेपः ३ हसश्च ईपच हसेपूतस्मात् लब्धस्वरत्वात्सर्वत्वं सोत्रं वा अत्रापि ईहपः ईपइति ईपविवक्षया निजो

अकृतेपिसविधिर्नित्यं इत्यर्थः नित्यानित्ययोर्मध्येनित्यविधिर्वैलवानिति स एव पदागमस्तद्ग्रहणं न गृह्यंत इति ह सादित्वम् अकारांता इत्यादिपद्यपि नर्द-
नावितिकेप्याह देवयोनिप्रसञ्जलः रेर्विस्मरित्यादौ अकारादयो हस्यंते तथापि तदंता अप्रसिद्धा एव रापतेपि प्रचुरप्रयोगाभावान्नोक्ताः रे २ सच भवमता-
स्मिरे इति साकेतिकषण्णतत्वात्पक्षीनिर्देष्टव्येत्यंतस्य अथकारापरे इति वहीतत्परुषे आयादेसेपलोपेलचंसंधिसर्वः रे स व्यस्येकार आभवतीत्यर्थः आमस-
सि आत्रमशसिसमानपदस्य कृताकातर्जपरत्वाख्यानाका इत्यत्र नत्वा प्रसंगः इति सारस्वतप्रसादे सरांताः ७ छिं गाः आयः आरूपः आप आपतस्यात्

अमिशसिचपरे गां गावौ गाः गवा गोभ्यां गोभिः गवे गोभ्यां गोभ्यः उ सीत्यकारलोपः गोः गोभ्यां गोभ्यः गोः गद्वोः गवौ गविगवो-
गोष एवं सुघोशब्दः शौशब्दस्य हसादावविसेषः सरादावादादेसः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लावं ग्लावौ ग्लावः ग्लावा ग्लौभ्यां ।
मित्यादि इति सरांताः ७ छिं गाः अथ स्वरंताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यते तत्रावंतो गंगासब्दः आवतः स्त्रियाम् अकारांतान्नामः
स्त्रियाम् वर्तमानादाप्यत्ययो भवति आपः आवंतात्परस्य सेलोपो भवति गंगा औरी आवंत्पर औईकारमापद्यते अइए
गंगे गंगाः धिरिः आवंतात्पर धिरिर्भवति हे गंगे अंवादीनां धौ ह्रस्वः अंवादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति हे अं व हे अक्क हे अल्ल-
असंप्रतानां उल्लकवतीनां प्रतिषेधो वाच्यः हे अं वाडे हे अं वाले हे अं विके इत्यादौ ह्रस्वो न भवति ० गंगां गंगे गंगाः टौ सौ

तदंता इत्यर्थः तत्र अस्वरद्वयमतिक्तांतोति खड्गः ॥ अतिखड्गेनेत्यादावेकदेसविकृतस्यानन्यत्वादावंतेत्येपितत्कार्याभावः अंवादीनामित्या-
त्रादिसब्देन मात्रार्थका कलांतादिसंग्रहः अंवादीनां तु अंवादिभ्यो भिन्नत्वात्तदप्रसंगः डिताम् उ इत्येषांते डितस्तेषामित्यभिप्रेत्याह डेः
उ सि उ स डीत्यादिदेस नियमार्थः देसस्य स्थानस्य नियमार्थ इत्यर्थः ॥ जरपा इत्यत्र तदंतविधेरिष्टत्वादेसविकारेपि निर्जराऽजरसब्दयोः ॥

पुनपुंसकपौरपिजरस वक्तव्यत्वाद्वाश ॥ ० ॥

हे गंगे हे
गंगाः

गो नां
गो मः प्रुतो गो म वस्या
मिलुगगना मवति २

तः कोलाव्यानिः कोलां विस्त्राये सिलोपाभावः यद्यपि हसंतात्पराणां तुलोपो नापिः सिद्धिस्तथापि कलौ ल्ये इत्यादीनां ककारांतानां किपिस्तोराघो
 श्चेति विशेषस्य कल्योपविधेः प्रसंगेन निरुपेयात् ० धौ २ वेपव इत्यो वाउकं वरणा नित्यस्त्रीलिङ्गानां स्त्रीदर्ज मनिपवंतानां मित्रिव्यवस्थावसेया अधातोः
 रितितु अनिपवंतोपलक्षणार्थं अन्यथा प्रकृष्टाधीः प्रधीरिति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वे प्रधीसव्देकारस्य धातोर्हसतानस्यात् इपवंतत्वाच्च हे श्रीः हे भरिया
 दोन हसत्वम् विमानना सुभुक्तः पितुर्ह इत्यादिप्रयोगादौ सुभुः स्त्रीवदिति हस इति केचित् ० ननु हसत्वे इकारांतात्वाद्वा विनिष्पादिति चेत्स्यत्य

तपः स्त्रीलिङ्गः धेनुः धेनू धेनवः धेनू धेनवेनूः धेन्वा धेनुभ्यां धेनुभिः धेन्वे धेनवे धेनुभ्यां धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेनुभ्यां धेनुभ्यः
 धेन्वाः धेनोः धेन्वाः धेनूनां धेनौ धेन्वाः धेनुषु इकारांतः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः हसेयस्सेह्योपः हसांतादीवंताच्च पर
 स्पसेलोपो भवति नदी नद्यौ नद्यः धौ हसः इवर्णो वर्णयो रधातोः स्त्रियां धौ परे हसो भवति हेनदि हेनद्यौ हेनद्याः नंदी
 नद्यौ नदीः नद्या नदीभ्यां नदीभिः डितामयस्त्रियां मीकारांतादृकारांताच्च परे वां डितां वचनानामडागमौ भवति नद्यै
 नदीभ्यां नदीभ्यः नद्याः नद्योः नदीनां नद्या नद्यौ नदीषु एवं गौरीसरस्वती ब्राह्मणी कुमारी किसीरी कलभी प्रभृत
 यः लक्ष्मीशब्दस्येवंतत्वाभावात् सेलोपो नास्ति लक्ष्मीः लक्ष्म्या लक्ष्म्यः शेषं नदीवत् ० हे लक्ष्मी स्त्रीशब्दस्यैवंतत्वा

सेलोपोस्ति स्त्री ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनम् ॥ ॥ ॥

म वेपव इत्यतो वाउकं वरणा नित्यस्त्रीलिङ्गानां स्त्रीदर्ज मनिपवंतानां मित्रिव्यवस्थावसेया अधातोः
 यादोरित्यतो हसदीर्घसाधारणानुवृत्तेरिवर्णो वर्णयो रित्यक्तम् डितां २ यद्यपि स्त्रीपां पोरित्यतो हसदीर्घसाधारणानुवृत्तिस्तथापीडभ्यामित्यनेन
 हसाभ्यां विकल्पेन विधानात्परिसेषादीनां कारांतादृकारांताच्चेत्यक्तम् अत्रापि नित्यस्त्रीलिङ्गानामित्यर्था वसायात्सुनघे सुरभ्ये दृत्वादावभावः ल

सा० दो इमीशब्दस्येति लक्ष्मीमुद्वेतीप्रत्ययांतत्वादित्यर्थः तदुक्तम् अवीलक्ष्मीतरेतंत्रोहीधीश्रीरामा मुणादितः सप्रानामपिसव्यानांलोपोनकदाचनेतिस्त्रीसा।
 सा० प्र इत्येतिस्मापतेस्त्रीत्वेइ२इतिइतिटित्वादीवतत्वादित्यर्थः स्त्रीभुवोः१ अमुचनवस्थाने अस्मात्प्रत्ययेधातोस्वरगाभावाडवप्राप्तावारम्भः वाम्सा।
 पु० सीत्यत्रपञ्चपिस्त्रीभुवोरित्यतरकयोगनिर्दिष्टानांसहवाप्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिरितिभूशब्दस्याप्यनुवृत्तिलयापिवाशब्दव्यवस्थायानास्यविकल्पः
 २२ वेपुवइत्यत्रवासब्दस्यव्यवस्थितार्थत्वेनस्त्रीशब्दस्येयंतत्वेपि अयोविकल्पाभावान्नित्यमटिशेषंनदीवदित्यक्तम् वेपुवः २ इपचउवच इत्यवता।

स्त्रीभुवोः स्त्रीशब्दस्यभूशब्दस्यचइपुवौभवतस्वरेपरेस्त्रियौस्त्रियः हेस्त्रिहेस्त्रियौहेस्त्रियः वामससिस्त्रीशब्दस्यत्रमि
 शसिचपरेवाइयादेशोभवति स्त्रियंस्त्रीस्त्रियौस्त्रीः स्त्रियास्त्रीभ्यांस्त्रीभिः। स्वशेषंनदीवत् श्रीः श्रियौश्रियः श्रियंश्रियौ
 श्रियंश्रियाश्रीभ्यांश्रीभिः वेपुवः इपवंतातस्त्रियावर्तमानानडिः तावचनानाम्वाडागमोभवति स्त्रियास्तुनित्यंश्रियैश्रि
 यैश्रिभ्यांश्रीभ्यः श्रियः श्रियाः श्रीभ्यांश्रीभ्यः श्रियः श्रियाः श्रियोः आदीनां वामोनुदुक्तव्यः श्रियांश्रीणां डौपरेडा
 गमाभावेआमोप्यभावः श्रियांश्रियिश्रियोः श्रीपुहे श्रीः एवंहीधीप्रभृजयोप्यनीवंताः एवंभूशब्दोभूशब्दवत् ॥ ॥

स्मात्तमेनविधिल्लदंतस्यस्येति इपवंतादित्यक्तम् अत्रापिनित्यस्त्रिलिंगनियमास्तुश्रियेनघेइत्यादावउपसंगः आदीनामित्यत्रश्रीसब्द
 सप्रकारवाचित्वान्नित्यस्त्रीलिंगानांस्त्रीवर्जमिपवंतानामुवादानादीनांभूगामित्यादिसिद्धिः कुमारीमात्मनइकृतिकुमारीपतिकुमारी
 पतीतिकुमारीरित्यादौस्त्रीप्रत्ययांतप्रकृतिकानामधातोः किपिप्रकृतिवदिति वचनात्कामयैब्राह्मणापेत्याषूसम्मातशब्दस्यअका।

राम०
 २२

३३ एतत्वेन नाना विती प्रमाणावसि सखादि पाठान्ते वससाति सञ्चत सञ्चनना दाडहिता सुया पाता मानेति सप्रैने सखाद पउदाहृता इति विचार विसेषश्च
तत्रैव वक्ष्यते इति सारस्वत प्रसादे सरंताः स्त्रीलिङ्गाः अतो मतपरकरां सुखसखा चारणा यौ अकारांतस्य हे स्वनेन व्यावर्तत्वाभावात् पेनना प्रा
प्रेयो विधिरभ्यते सतस्म बाधक इति लुको वा र्यः अनेकाक्षरत्वेन गुरुत्वात् सर्वस्यैवामः स्यान्नांत्यमकारमात्रस्य नन्वत्राम् एव विधीयतां ।
सेरं त्यस्याभावादा घंतन्या पेन सर्वस्य स्यात् अमोप्यंतस्यैव भविष्यति अमविधिसामर्थ्याच्च लुम्भावोपि भविष्यतीति चेत्सत्यम् अमोमस्यमवि

वधूजम्वादीनां नदीशब्दवत् वधूः वध्वौ वध्वः वधूं वध्वौ वधूः जंबूः जंबौ जव्वः हेजं वहे जव्वौ हेजव्वः अकारांतो मातृश
ब्दः माता मातरौ मातरः मातरं मातरौ मातृः शशीति दीर्घत्वं सेवंपितृवत् रेसब्दः सुरैसब्दवत् नौसब्दो ग्लौसब्दवत् गोश
वस्तु पूर्ववत् इति स्त्रीलिङ्गाः अथ सरंता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्शते अकारांतो नपुंसकः कुलसब्दः तस्य प्रथमा द्वितीये ।
कवचने । अतो म अकारांतान् नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमो रम् भवति अधौ अमोऽम् ग्रहणं लुग्यावृत्त्यर्थं अम्प्रासो
रस्य कुलं ईमो नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते कले जशशसोः सिः नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जशशसोः सिर्भवति स
कारः सर्वादेशार्थः गुरुः शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः नमयमः नपुंसकस्य नुभागमो भवति सौ परेप ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धौ कुलं यातीत्यादावनुस्वारोपिन स्यात् मविधिसामर्थ्यात् अजसंकुलमित्यादि प्रयोगासिद्धिप्रसंगाच्च ईमो मधुनी इत्यादौ दीर्घ अवर्णार्थ
दीर्घविधिः जशशसोः । जसासाहचर्यात् सानुबंधकग्रहणेन निरनुबंधकस्येति परिभाषया वासस्यिद्धितीया बहुवचनमेवेति अतः कुं उशो ददा
तीत्यादौ शस्त्रत्यपस्य तद्धितस्य न स्यात् जशशसोरिति यद्येति निर्दिशादंतस्य प्राप्तावपवादमाह गुरुरित्यादि गुरुरनेकवर्णीदेशः ननु गुरुस्य
नेकाक्षरदेशो पल्लवकत्वेन शेरप्यनेकाक्षरत्वादवसर्वादे ससत्त्वसिद्धौ रथगुपादानमपार्थक्यमिति चेत्सत्यम् शब्दन्यादेरित्यत्र शिक्करणा ।

रस
रस

नञ्जवस्तृणानपुंसके इत्यादिपठंति पूर्वोच्चार्यसंमतिमाह उक्तं हि तिमध्यंदिनस्यापत्यं माध्यंदिनिः आचार्यः उसनसः उसनसवत्स्यत्रिरूपं त्रयाणां रु
पाणां समाहारस्त्रिरूपं त्रीणि रूपाणीत्यर्थः षष्ठिकामपतेतया इगते इ उक्त्व वर्णोत्तेन पुंसके गुणं च वक्षितं तौरवार्थव्या व्याघ्रपदयोत्राणां मध्ये
वरिष्ठश्चेदित्यर्थः नामिनः २ विभक्ताधिकारादिभक्तिस्वरूपवन्दध्यानपादौ अचस्था ४ शास्त्रादियेषां मित्यत उरां संविज्ञानवद्ब्रह्मो ह्यश्रया
णात्स संविहापदादवित्यर्थः तदुपादानं च वसोर्वरित्यादावनुत्पत्त्यर्थं यत्तु प्रियास्थः अनः पस्यो न्यादौ पुंसि ससि परे पि प्राप्रर्थतदिति तदय
त्तु प्राणिन्यादि विरोधात् त्वस्यामिति बहुवचनेन अस्थिदधिसकथि अस्थिसद्वाग्रहंते अत्र तदंत विधेरपीष्टत्वात्त्रियदवावास्त्रणेनेत्याद्यपि ना
मिनः स्वर इति नुमसिद्धेः पि पुनर्नुमविधानं यनास्त्रियामिति नाभावार्थमिति कश्चित् दयत्तम् विसेषत्वाच्च तदभावात् नाप्यामि नु उभावार्थ
उक्तं हि संबोधने तस्य नसस्त्रिरूपं सांतं तथा नांतमथाप्यदंतं माध्यंदिनिर्घृष्टिगुणं त्विदं ते न पुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः १ ना
मिनः स्वरेनाम्यं तस्य न पुंसकालिङ्गस्य नुमागमो भवति स्वरे परे ३ मौ अस्थिनी अस्थिनी अच्चास्थां सोदी अस्थ्यादीनां नुमा
गमो भवति इकारस्य चाकारो भवति ससादौ स्वरे परे अह्नीयः स्वरे अम्बपुक्ता च्छसादौ नांतस्योपधाया अकारस्य लोपो
भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकारांतसंयोगा ॥ नुमः परत्वादेव प्राप्तेः अतएव नुमंतस्येति पाठः वस्तुतः प्रियदवावास्त्रणेनेत्याहदाव
न पुंसकेपि नुम्विध्यर्थं नुमविधेरप्यावस्यकत्वात् अह्नीयः योगोपक्तं येन विधिल्लदंतस्येति मि कारवकारांतयुक्तम् संयोगस्तस्मादंतर
स्य न भवतीत्यर्थः अमानो नाः प्रतिषेध इति अकारः प्रतिषेधार्थः अत्र ससादाविति तदुरां संविज्ञानवद्ब्रह्मो हेरात् इत्यादिसिद्धिः नन्वेवा
क्त्वसद्वा तशससौ परे नुमि अह्नीयः स्यादिति चेत्सत्यम् पूर्वविप्रतिषेधेन नोपधाया इति दीर्घविधौ सति अतो भावाह्नीयाभावा वेज्यो
रित्यतो वा नु कर्षणान्न पुंसके यदौ परेऽन्यत्र ससादाविति वा व्यवस्थानं सेयानुमंतस्यामोत्पस्यवक्तव्यत्वेन प्रयोगा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

घट्टेव
परे २

सुसारिस्वात्वादस्थामितिज्ञापकाच्चाभिविरोधत्वेनदीर्घप्रसंगः वेङ्गोः रईश्चडिः अईङीतयोः अम्बपुतादिति अत्राप्युवर्तनीयं अतएवपञ्चनीत्यादिवप्रस
 डुतरस्यनभवतिअस्थाअस्थिभ्यां अस्थिभीः अस्थेः अस्थिभ्यांअस्थिभ्यः अस्थः अस्थिभ्यांअस्थिभ्यः अस्थः अस्थोः अ।
 स्थावेङ्गोः ईङोः परयोर्वा अकारस्यलोपोभवतिअस्थिअस्थनिस्वंदधिसकपिअस्थिशब्दाः दंक्षादधिभ्यांदधिभिः स विष
 सविषनीसवथीनिरसक्यासविषभ्यांसविषभिः अष्टाअस्थिभ्यांअस्थिभिः इतिपूर्ववत्प्रक्रियानपुंसकस्यह्रस्वः नपुंस
 कस्यह्रस्वोभवतिनपुंसकात्समोर्लुकग्रामणिनामिनः स्वरेडमौग्रामणिनीग्रामणीनि नोपधाया इतिदीर्घः य
 दावक्तुपुंस्कंपुंवद्वाउक्तपुंस्कंवानाम्यंतनपुंसकलिङ्गटादौस्वरेपुंवद्वाभवतिनामिनः स्वरेग्रामणिनाग्रामरायाग्राम
 णिभ्यांग्रामणिभिः ग्रामरायोग्रामणिनेग्रामणिभ्यांग्रामणिभ्यः ग्रामरायः ग्रामणिनः ग्रामराभ्यांग्रामणिभ्यः ग्रामरायः
 ग्रामणिनः ग्रामरायोः ग्रामणिनोः ग्रामरापोनुमंतरस्यामिदीर्घः नामिनः स्वरेग्रामणीनां आम्भेः ग्रामरायांग्रामणिनिग्रा
 मरायोः ग्रामणिनोः ग्रामणिषुहेग्रामणिंहेग्रामणिनीहेग्रामणिनि अतो मसोमयंसोमयेसोमयानिर सोमपेन
 सोमयाभ्यांसोमयैः सोमयायसोमयाभ्यांसोमयेभ्यः इतिपूर्वत् उकारांतोमधुशब्दः नपुंसकात्समोर्लुकमधुनामि।
 नः स्वरेइतिनुमागमः मधुनीजशसोः शिः नोपधायाइतिदीर्घः साधूनि पुनरपिमधुमधुनीमधूनिनामिनः स्वरेमधुनाम
 धुभ्यामधुभिः गः नपुंसकस्यवहीनिर्दिष्टत्वाद्इसादेसोऽत्यस्यैव नसुवाककुलमित्यादौटादौ ४ एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोक्तः उमान्येनतडक्त
 पुंस्कं अतोभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनपुमुक्तावपिपीत्वादीनांनपुंवद्भावः तदुक्तम् ॥ ॥

पीलुर्द्वयः फलेपीलुपीलुनेनतुपीलवेष्टेनिमित्तं पीलुत्वतज्जातिवन्तत्फलेऽनरिति अत्रवृक्षेपीलुशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तं पीलुत्वजातिः फलेनपीलुत्वजा-
त्यवच्छिन्नपीलुजन्यत्वमिति उक्तचएकएवहियः सवस्त्रिषुलिनेषुवर्तते एकमेवार्थमाख्यातिउक्तपुंस्कतद्व्यतेइतिपुंवजावाभावेपूर्वविप्रतिषेधेन
यैवेत्यस्यवाधानुमेवकतण्डित्यादौचपरत्वादेवकतोऽऽरित्यादेर्वाधः। एकारांतादीनां सुरैश्चभूतीनांह्रस्वादीशेसंध्यक्षराणामिकारोकारौवक्तव्याविति
सुरिसुरिणी सुधसुधनीसुनुसुनुनीततीयादौचवापुंवत् सुरिणसुरपासुधनासुधवासुननासुनवाइत्यादयोऽप्येपाः इतिसारसतप्रसादेस्वरान्तानपुंसक

अकारांतः कर्तेशब्दः नपुंसकात्स्यमोर्लुक् कर्तनामिनः स्वरेइमौपुरोर्मनोऽन्तेकर्तणीकर्तृणि रचरं कर्त्रीकर्तृणाकर्तृभ्यां
कर्तृभिः कर्त्रेकर्तृणोकर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तोडः उः सचडित्तिटितिरेः कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्तृणः कर्त्रीः कर्तृ
णोः कर्तृषुहेकर्तृहेकर्तृणीहेकर्तृणि ऐकारांतभतिरैसब्दः रायमतिक्रांतमतिरिक्लंनावमतिक्रांतमतिनुजलं उकारांतउ
मगुशब्दः उपगतागवोमस्येति तदुपगु इतिस्वरान्तानपुंसकलिंगाः अचहसांताः पुल्लिङ्गाः प्रदर्श्यतेतत्रहकारांतः पुल्लिं
गोऽनडुहशब्दानामसंज्ञायां स्यादपः पंचस्वनडुहआमागमोवक्तव्यः सावनडुहः अनडुहसब्दस्यसौपरेणमागमोभवति
संयोगांतस्यलोपः संयोगांतस्यलोपोभवति रसेपदांतेचरेफादुतरस्यसकारस्यैवलोपोनान्यस्यहरेपस्यैलोपः ॥ ॥

लिंगाः पंचस्वनडुहइति अनुडुहश्चेतिसत्तेणेत्यर्थः सत्तेचइतोत्यंचसित्यतः पंचसुचनुराम्भौचेत्यनेतरतः आमौचेतिपदात्यनुवर्त्य अनडुहश
ब्दस्यामागमोभवतिपुंसिपंचसुनपुंसकेसौचचकारत्विपवाततश्च अनडुहीअनडाहीतयास्वनडुहीस्वनडाहीनन्वत्रनुमिहकारस्यकसन्वा
भावान्नश्चापदांतेकसेइत्यास्याप्राप्तेः कथमनुस्वाइतिचेत्सत्यंनश्चापदांतइतियोगविभागात्स्यात्सौर अत्रचनुमागमोर्विरोधाभावात्समावेसः
संयोगांतस्यरसेरसादौविभक्त्यावित्यर्थः रसेइत्यनवृत्तिसामर्थ्यादगावयमंयोगांतत्वमाश्रयणीयेततश्चतत्सावमित्यादौसकारस्यसंयोगांतत्वा

सा दी भावः प्रभ्यामित्यादौ च भवति अत्रापि वा न कर्षणाद्यौ कादाजर्कजर्गइत्यादौ रेफात्सकारात्परस्परसंयोगां न स्य लोपाभावः अनङ्गानित्यत्र वसारसोऽ
इति दत्तप्राप्तावपि नुविधाधनसामर्थ्यान्धौ २ अत्र चतुरासौ वेतत्वं चतुरइत्यस्यानुदत्ते हे प्रिय चत्व इत्यत्राप्याम् हे हयोः प्रगृह्यत्वात्संधप्रसंणः
अत्र च अम्विधानसामर्थ्यादामोऽपवादः अन्यथाविसेवाभावात् नन्वभवत्येव वसां २ वसामिति बहुवचनं बहुपलक्षकमित्यभिप्रेत्याह वसु
स्त्वित्यादिवसोः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणो नतदंतस्येति वसंतस्येत्यर्थः सोपिसांतएवेति विद्वानित्यादौ तदभावः पूर्वदत्त्वे चासंयोगांतलोपः दादेः

हसंतादीवंताच्च परस्परसंलोपो भवति उवं इति वत्वं लोपविधिसामर्थ्यान् दत्तम् अनङ्गान अनङ्गाहौ अनङ्गाहः अनङ्गाहं
अनङ्गाहौ अनङ्गहः अनङ्गहा अनङ्गुपा अनङ्गुभिः वसारसे वसुस्त्र सुध्वं सुभ्रं सु अनङ्गुह इत्येते धारसे पदांते च दत्तं भवति ।
अनङ्गुहे अनङ्गुष्य अनङ्गुष्यः अनङ्गुहोः अनङ्गुहां अनङ्गुहि अनङ्गुहोः अनङ्गुत्तुखसे च यामसानां धावम् अनङ्गुहं सव्यस्य
धौ परे अमागमो भवति सावनङ्गुहः उवं सहीनं परेण संयोज्य हे अनङ्गुनहे अनङ्गाहौ हे अनङ्गाहः इत्यादिगोऽहं सव्यस्य मे
दः दादेः धातोर्हकारघत्वं भवति धातोर्हसे परेनामश्चरसे पदांते च गोऽघसि इति स्थिते आदिजवानां रुभांतस्मरुभाः
रुवोः धातोर्हभांतस्यादौ वर्तमानानां जवानां रुभा मवंति सकारे ध्वसव्ये च परेनामश्चरसे पदांते च वावसाने अवसाने
वर्तमानानां रुसानां वाजवा भवंति ॥

२ दादिघत्वं धातुपाठोपदेशावस्थायामपेक्षितम् ततश्च अधोक्त्वा दौ अडागमे कृते सति पदा
गमास्तत्र हणेन गृह्यत इति अकारादित्येष्यपदेशावस्थायामादित्वा प्रवृत्त्येव दामलिह मात्मन इच्छति दामलिसतीति दामलि इत्या
न्नीमवातोर्हदित्वेपि धातुपाठे तदभावान्नयत्वम् आदिजवानां ४ अत्र वावसाने इत्यतो वा न च ते व्यवस्थेया अंभतीति जप इत्यादौ तथा दामलि

उदाहरणं गृह्यमाणं न इच्छति गृहीयति ग

द्वितीयतीतिगद्देयत्वादौ मध्यवर्तिनोपिदकारस्य मत्वं नाघस्यापि गकारस्य वावसाने २ विरामोऽवसानमित्यवसानं प्रसिद्धमेव अत्र च खसे च पाठसा
नामित्यतः चपाइतिरुभेजवाइत्यथ जवाइत्यनुवर्तते ततश्चावसानेवर्तमानानां गसानां जवाश्च पाश्च भवेतीत्यर्थः विकल्पार्थेति

चपावा गोधुक् गोधुग् गोदहो गोदुहः गोदुहं गोदहो गोदहः गोदुहाभकारादौ दादेर्घइति घत्वे आदिजवस्य दकारस्य भभे
धकारे च कृते रुभेजवाः गोधुग्भ्यो गोधुग्भिः खसे च पाठसानां किलातषः सः कृतस्येति घत्वं कृषसंयोगेऽहः गोधुसुहे गोधु
कहे गोधुग् गोदहो हे दुहः मधुलिहस्य दस्य विसेषः होदः धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्हसे परे नाम्नश्च रसे पदांते
च वावसाने मधुलिह मधुलिड मधुलिहो मधुहिहः हे मधुलिह हे मधुलिड हे मधुलिहो हे मधुलिहः मधुलिहं मधुलिहो
मधुलिहः मधुलिडो मधुलिडिः तुराशाहस्य दस्य भेदः सहेः यः साडि साडिरूपे सति सहेर्धातोस्सकारस्य वकारादेशो
भवति तुरावाट तुरावाड इत्यादि दुहादीनां घत्व ढत्वे वा दुहादीनां धातूनां घत्व ढत्वे वा भवतः रसे पदांते च मित्रधुक्
मित्रधुग् मित्रधुर्दो मित्रदुहो मित्रदुहः मित्रदुहं मित्रदुहो मित्रदुहः मित्रदुहाभभेजवामित्रधुग्भ्यो मित्रधुडभ्यो इत्या
दिरुवंतत्वमुहस्सहस्यदोरफांतश्चतुरशब्दः नित्यं बहुवचनांतः चतुरागमो च चतुरस्य दस्य गमो भवति पंचसुपरे
पुशौ च चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः २ रः संख्यायाः रेफांत संख्यायाः परस्यामोनुडागमो भवति रात्वं हित्वं चतुर्णां

गसानां च यजवो वेत्यर्थे रूपत्रयं स्यात्तदोदः २ नाम्नो रसे इत्येते ल्होदयति हते इत्यादौ धातो रसपरत्वेन ढत्वं दुहादीनामिति आदिशब्दान्मु
हस्सहस्सिहोर्हसेते अत्रापि चार्थो वा शब्दः अन्यथा घत्व ढत्वाभावे ततोप्यस्यात्क्वचित् घत्व ढत्वे वेति पाठः तदा ढत्वे सति घत्वं वा भवती

५

रलोपः सरे इति लोपः स्यादिति वक्ष्ये प्रत्येकवचनेऽहोपविकल्पात्पक्षे अवगां प्रसंगात् शसादावित्यादिसंख्यादीपीकारेवेत्यक्तम् कचिदीपि इति स
 नमत्तवचने इत्येव तयोः समाहारे इत्यतस्मिन्नित्यधिकारः अनोमघोनोपवर्ततादौ निपातनान्न ईकारे च सोभनायवानोः यपोः कुलपोस्ते सुश्रुनौ
 इत्यादि मध्यकौटिल्ये मघनमघः मघोऽस्यास्तीति मघवान् मघवंतौ इत्यादिवत्पपांतो मघवच्छब्दोऽन्यस्व इतोत् ३ पथांटे रित्यतः पथामित्य
 उवर्तते तत्र यथामिति बहुवचनेन मथिन् क्रभुसिन् सखावप्यपादीयेत् इनां अत्रापि बहुवचनस्यावहपस्यापकतामभिप्रेत्याह इन् हनित्यादि ३

उवभ्यां पवभिरित्यादि पथित्सदस्यभेदः इतोत्तं वसुपथ्यादीनामिकारस्याकारादे सो भवति पंचसु परेषु यथा ३ यथ्या
 दीनां थकारस्यनुडागमो भवति पंचसु स्यादिषु परेषु पथ्यन्सि इति स्थिते आसौ यथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परेषु यथाः पं
 थानौ पंथानः आत्वं विधानान्न सेर्होपः हे पंथाः पंथानं पंथानौ पंथांटेः पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे यथा
 पथिभ्यां पथिमिरित्यादि एवं मथिन् क्रभुसिन् शब्दौ दंडिनसदस्यभेदः इनां शौ सौ इन् हन् प्रथन् अर्यमन् इत्येतेषां
 शौ सौ चाधौ परे उपधायादीर्घा भवति दंडी दंडिनौ दंडिनः हे दंडिन दंडिनं दंडिनौ दंडिनः दंडिना दंडिभ्यां दंडिभिः इत्यादि
 ब्रह्महा ब्रह्मणो ब्रह्महणः हे ब्रह्महन् हे ब्रह्माहणो हे ब्रह्महणः ब्रह्महणं ब्रह्महणौ ससादौ अकारलोपः हनो घे हंते धातो १
 हंकारस्य घकारो भवति नकारे जिगत्ति च परे घसंयोगेण त्वं निषेधार्थः ब्रह्मघ्रा ब्रह्महभ्यां ब्रह्महभिः इत्यादि

नः प्रत्ययत्वादि

नंतस्य नोपधाया इत्यनेन सिद्धेपि निषमार्थः सिद्धे सत्यां रभो नियस्य येति न्याग्रहनः ४ हनः घने इति च्छेदः हनो घत् इत्यतो हन इन् इत्यनुवर्तनी
 संततश्च हंतेर्नकारे परे हंतेर्हस्य घत्वं भवतीत्यर्थः अन्यथा वृत्रहन्मस्ते जुहादेत्यत्रापि प्रसंगात् तत्र हकारव्यवहितयत्वं संभवान्न स्पष्टाव्यव

नानपरत्वं निगम्य संतु धातोरिति विवेकः एवं च लट्
 णावित्यादावप्रसंगः

सा २
सा ३
५
२५

ग-पसंयोगइति कविदेकमयं त्वहेतुरिति कविच्छब्दादंतरकारपूर्वस्यैवेत्यर्थादसंयोगे च तदभावात् त्वं नेत्यर्थः जश्शसोः १ शाइत्यनुवर्तते तत्र च उप
 देसे काल एव स्यात् त्वविवक्षणाच्छतानीत्यादौ लोपाप्रसंगः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति जश्शसोर्लोपे पितृनिमित्तोपधायादीर्घाकारलोपादि प्रा
 प्रावाहलुकोतिलुक्सन्नेन वर्णादसंनेन सति तन्निमित्तमंगकाप्येन भवतीत्यर्थः सः षच न च स्मृतस्मात् उत्रापि संख्यायाः प्राधान्ये परमयंचानामित्या
 पूषा पूषणौ पूषणाः हे पूष न हे पूषणो हे पूषणाः हे पूषणां पूषणो र षणोऽस्मः षकारणकारसंयोगेऽस्मो भवति शासादौ स्वरे परे पू।
 षनशब्दस्य ससादौ स्वरे परे वाटेलोपः पूष्मः पूष्मा पूषभ्यां पूषभिः पूष्मो डौ टिलोपो वेति केचित् पूष्मि पूषणि पूषि पूष्मोः पू
 षसु अर्ये माः अर्ये माणा अर्ये मभ्यां इत्यादिसंख्यायाः पंचनप्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु सरूपाः पंचनजसु इति स्थिते।
 जश्शसोर्लुक् षकारनकारांतसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुक् भवति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं लुकि न तन्निमित्तं पंच।
 पंचपंचभिः पंचभ्यः २ सः षकारनकारांतसंख्यायाः परस्यामोनुडागमो भवति नोपधाया इति दीर्घः नाम्नो नो लोपस्य
 धौ पंचानां पंचसु एवं सप्रननवनदसनप्रभृतयः अष्टनौ वाडौ अष्टनसब्दात् परयोर्जश्शसोर्वाडौ भवति डित्वाटिलोपः
 अष्टो अष्ट अष्टौ अष्ट वा सुवा आ आसु अष्टन् आसु परासु विभक्तिषु वा आत्वं भवति अष्टभिः अष्टाभिः अष्टभ्यः अ
 ष्ठाभ्यः २ अष्टानां अष्टसु अष्टासु मकारांत इदमसब्दः इदमोपपुंसि इदमशब्दस्य दौ भवत्येव गौणत्वे तु प्रियपंचानामित्यादौ न
 अष्टन् इव इत्यत्र आकारप्रक्षेपात् ३ वासु इत्यनेन आत्वपक्षे एव डौ विधिः अत्रापि संख्याया इत्यनुवर्तते गौणत्वेनात्वं न वाडौ वस्तुनो वासु इत्यत्र आड
 तितत्तायेकवचनेन सुइति सप्रमी बहुवचनेन च प्रत्याहारग्रहणादत्रात्वाभाव एव यद्यप्यत्रात्वं स्यादाविति डित्करां व्यर्थस्यात् गौणत्वेप्यात्वं जश्शसो

क्र. त्वं त्वेवैकैक इत्यस्य वा

राम १
२७

नादरूपवज्जनामित्यनुदिसत्त्वात् आत्वेनाप्यदेसकालेनकारांतत्वात्तुद आत्वाभावेपिनटिउपधादीर्घेचरसादिपरत्वेनरनइतिसमानरूपत्वादेकमेवरूपत्व
मइदमइत्यनेकवर्तित्वात्सर्वस्यमकारांतत्वादेसेयः सेतोपः हेअसकौवासरणीत्यादौसंबोधनसंभवतिप्रयोगाभावादभावोक्तिः स्पः स्मिअः त्यादा
देरेरः स्यादावित्यकारेसिद्धेपिपुनर्विधानसामर्थ्यात्सर्वस्यत्येकेतदसत्सदादेष्टेरितिरेकारविधानात् अनेनचेदमः षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनात्यस्येतिवे

उसि विषयेअपमादेशोभवतिसिंहितस्यअपंदिवचनादौत्यदादेष्टेरस्यादावित्यकारः इदऔइतिस्थितेदस्यमः त्यदा
दीनादकारस्यमत्वंभवतिस्पादौपरेइमौइमेसर्वादिन्याज्जसात्यदादीनांधेरभावः इमंइमौइमान्अनदौसोः इदमोनादे
देसोभवतिदौसोः परयोः अनेनरूपः इदमः सकारेभकारेचपरेअकारेभवतिकृत्स्नस्यअप्रीत्यात्वंआभ्यांभिसभिसइद
मदमोभिसभिसेवाभवतिनभकारस्याकारः रस्मिवहुत्वेरभिः अस्मेआभ्यांरभ्यः अस्मात्आभ्यांरभ्यः अस्यअनयो
रस्यअस्मिन्अनयोः रपुकिमस्यस्यत्यदादेष्टेरः स्यादावितिसर्ववाकारेकृतेसर्वसद्वद्वपमकः कौकेकंकौकानइ
त्यादिधकारांतः तत्ववधसद्वः तस्यसेपदांतेवादिजवानामितिभकारः वावसानेतत्वभुततत्वभुदतत्ववधौतत्ववधः हे
तत्वभुतहेतत्वभुदतत्ववधतत्ववधौतत्ववधः तत्ववधातत्वभुज्यातत्वभुजिः इत्यादिजकारांतः सम्भोजशब्दः छशयराजा
देः षः छकारांतस्यसकारांतस्यषकारांतस्यचराज्यजसृज्मज्भाजादेश्वषकारोभवतिधातोर्गसेपरे

अः इत्यस्यापेसर्गपरत्वेनगुरुत्वात्सर्वस्येत्याहः तदपिमंदंगुरुसद्वस्यानेकाक्षरपरत्वप्रतिपादनात्छसयराजादेः षइत्यादौषइत्यस्यापिविसर्गप
त्वेनगुरुत्वापत्यासर्वादेसप्रसंगात्प्रयोगेविसर्गाश्रयणाच्चवस्तुतल्लइदमोयंपुंसोत्यतइदमइतिविभक्तिविपरिणामेनप्रथमांतमनुवर्तनीयंतत

अनिर्दिष्टमानस्यादेसाभवंतीतिसर्वस्येवस्यात्स
हानि ॥

सा दी हिंसेत्यस्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद्वाप्रतिर्वामिस्त्र भिसोभिसिधानं कार्योत्तरं व्याख्यातमर्थमित्यभिप्रेत्योक्तं न भकारस्याकार इति उदमदसोरककारो
 सा प्र वचकचित्तरमकैः चमुकैरित्यादिकृशवरआदिशब्दात्बलश्रुत्तसृज्मज्जपजभाजादीनां ग्रहणम् अत्र केचित् कृशवरराजादेरित्यत्र ग्रहणं व्यर्थं
 २० आख्यातादौ उत्तनिवेधार्थमित्यप्युक्तं अदेइइत्यादौ उत्तदर्शनात् न च द्वितीयादौ उत्ताभावार्थमदत्तविधायकस्य बोद्धव्यं तत्पठ्यद्वा
 रतमइति न्यायेन व्यवस्थाने उदिधेः न च वत्सामित्यत्र चकारस्य उविध्यसंभवात् इत्यस्य निर्विषयत्वप्रसंगात् त्वोऽश इत्यस्य सामर्थ्यकत्वमिति वाच्यं इ
 त्यत्र चकारस्यैव वावसाने इति कृत उकारस्य निर्देशात् संख्यासंबन्धीनः षकारस्यैव णत्वविधानात् धातोर्न से इति वाच्यं तत्संगतमेव इहे द्वे द्वीत्यादौ
 नाम्नाश्चरसे पदांते च योऽः षकारस्य उत्तं भवति धातोर्न से परे नाम्नाश्चरसे पदांते च वावसाने टकार उकारश्च सम्प्रादसम्प्रा
 इसम्प्राजौ सम्प्राजः सम्प्राजं सम्प्राजौ सम्प्राजः सम्प्राजा सम्प्राज्भ्यां सम्प्राज्भिः इत्यादि एवं विराजादयः रकारात् सत्पदतद्
 यद् रतशब्दास्तेषां तदादेशः स्यादाविजि त्रसर्वनाकारे कृतैः सर्वसब्दवद् रूपेणैव न पम् न से परे दर्शनात् अतएव माणिनिनापि कृ
 शां रव इत्येवोक्तमित्याहुः तदसत्सर्वतात्पर्यं यथा संख्यत्वाभ्यामात्रादेशविधानात् तत्रागसानामादेशिनां बहुत्वेन जवादीनामादेशानां च यच्च
 त्वात्स्य च कपंचकापेक्षया यथा संख्यत्वम् तत्र च सखसानां त्रिकात्वेन यथा संत्वाभावः वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्सा इति सर्वत्वविधानादेशां सर्वत्वाभा
 वः प्रत्यतरेको व्युत्पन्नसर्वण इति सखसहानामुष्मत्वात्सर्वणत्वप्रतिषेधः स्थानेन रतमइत्याश्रये वर्गो वर्ग्येणेति सर्वणत्वाद् उकारस्थाने द
 कार इत्यादिवैयर्थ्यप्रसंगः द्वे द्वीत्यादौ खसे च पाठानामिति च प्रसंगाच्च इत्यत्र च वकारस्य णत्वेऽप्यविधानप्रसंगात् अवसाननिमित्ताभावेना
 नेमिति कस्य जवस्य निवृत्तत्वात् न म् द्वीत्यादिसिद्धार्थं चावस्यं धातोर्न से इति वक्तव्यं उत्तनिवेधार्थमिति तु क्वचिदेवेति दिक् आख्यातादावित्यादि

चिदपरात
 इत्यत्र क्वचिदपरात
 नोऽप्यपरीयते इति दिक् आख्यातादावित्यादि

न २ सौ सत्यत एतत्प्रवर्तमानेपि पुनः सप्रहणसामर्थ्यात् आपि यरेपि सा इत्यत्र सत्वम् कचित् इत्येव सा इत्यत्र सत्वं च येन नाव्यवधानेन तेन व्यवहितेपि वच
नवा मारयादिति न्यायात् सा देशानंतरं चाप्यविधिः एतदइति समनंतरस्येदमाशुपलक्षणात् सापि किंचिज्जिह्वाविसिष्टत्वेनोक्तस्य पुनस्तेनान्येन वा
क्रियांतरविसिष्टत्वेनोक्तिरन्यादेश इत्यर्थः अतएव बद्धे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ चयः एतमातडितं विधादेत्यादौ स्वरूपेण निर्दिष्टस्याप्यातः
क्रियाविशिष्टत्वेनोक्ताभावादत्वादेरात्वाभाव नपुंसकेद्वितीयेकवचनेष्वन्यादेरित्यत्र स्तुतिर्योगविभागादमः स्तुआदेसे एनदित्यादिसिद्धिः इमं

स्तुः तदादेशकारस्य सौ परे सत्वं भवति स्फः तौत्येत्यौत्यानसः तौतेतनौतान पः यौयेयं यौयान एषः एषः एतौ एते एतदौ
न्यादेशो द्वितीयादौ स्वेनोक्तावक्तव्यः उक्तस्य पुनरुक्तमन्वादेशः एतएनेतौ एतान एनान एतेन एनेन एताभ्यां एतैः ए
तयोः एनयोः एतेषां एतस्मिन् एतयोः एनयोः एतेषु ह्यकारांतस्तत्त्वप्राकृत्यः तत्त्वप्रादुतत्वप्रादुतत्वप्रादुतत्वप्रादु
इत्यादिथकारांतोस्मिन् एतयोः तस्य वावसाने च पाजवाश्च अग्रिमत् अग्रिमद अग्रिमथो अग्रिमथः इत्यादिचा
कारांतः प्रत्यचशब्दः अंचेः पंचसु नुम्वक्तव्यः प्रत्यनचइति स्थिते स्तोशु भिश्रुरिति चत्वेन जकारः संयोगांतस्य लोप
चोः कः चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्गसे परेनामन्श्चस्सेपदांते यथा संख्येन प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्र ॥ ॥

इमं ह्यद नं हं दोः ध्यापय अथो एनेन व्याकारामध्यापय अनेन सत्रिधीता अथो एनेनाहनप्यधीतं अनयोः सोभनं कलमथो एनयोः प्रभू
तं स्वमित्याद्यस्य एवमेतदोपि वावसानइति नकारदकारवितिसवर्णत्वादित्यर्थः यथा संख्येन तु प्रकारः प्राप्नुयात् अंचेरिति अंचगतिप्र
जनपोरेतस्य नो लोप इत्यनेन गत्यर्थतायामेव नलोपे पंचसु नुम्विधीयते यद्यपि पात्वान्श्चापदांत इत्यनुस्वारः प्राप्नोति तथापि पास्येष्टवा
चित्वात् पूर्वविप्रतिषेधेन अनुसारे वापसवर्णत्वे विसेषाभावाच्च स्तोशु भिश्रुरित्याश्रुतिः पनु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सा टी
सा प्र
पू
२९

कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात्संयोगांतलोपेश्चत्वाभावात्कृत्वाप्रसंगः कृतेवाश्रुत्वेसंयोगांतलोपेनिमिताभावान्यायेन तद्भावात्कृत्वं मसंगतमेव न
स्मादिशामिति बहुवचनेन बहुनामुपादानादस्यापितेनैव कृत्वमिति तदसत्सम्यावित्यादौ निमिताभावान्यायस्यानित्यत्वप्रतिपादनात्वागित्या
दावपिदिशामित्यनेनैव कृत्वे संभवे चोः कृत्त्वस्यानर्थक्यपाताच्च असिद्धे वहिरंगमंतरंगइति वहिरंगसंयोगांतलोपस्यांतरंगेश्चुत्वे सिद्धत्वाच्च
अचे ईपीति सूत्रानुवृत्तेरपि इकारे चेत्यक्तमृचकाराच्चाजक्तसमुच्चयार्थात्तदिते इति वेद्योरित्यतो वा नुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थया पूजार्थस्याचतेर्न
अचेरिति लुप्तनकारनिर्देशे न पूजार्थस्य नलोपाभावादेव न अकारस्य लुप्तत्वाच्चकारस्य चाचश्चेति नियमादीर्घा संभवादिधानसामर्थ्यात्पूर्वं
प्रत्यञ्च प्रत्यञ्चौ चंचेरलोपो दीर्घश्च अंचेर्धारकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे तदिते ईपीकारे च निमिता
भावेनैमिति कस्याप्यभावः प्रतीच। प्रतीचा प्रत्यग्न्या प्रत्यग्भिः प्रत्यक्षु एवंतिर्यच प्रभृजः तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्य्यञ्चः ति
र्य्यञ्चौ ति र्य्यादयः तिरश्चादयो निपात्यन्ते ससादौ स्वरे परे तदिते ईपि इकारे च तिश्चः तिरश्चातिर्य्यग्न्यातिर्य्यभिः तिर्य्यक्षु
उदच शब्दस्य उदीच इति निपात्यन्ते ससादौ स्वरे परे उदीचः उदीचा इत्यादिसुवमग्निचित्तकारांत उकारांत उनुवंधो मह
त् शब्दः प्रितो नम उकारानुवंधस्य ककारानुवंधस्य च नमागमो भवति असिपंच सुपोषु नमहतोऽधौ दीर्घः सौचन्त ॥
स्येति सचा व्यवहित एव यास्याः ततश्च प्रतीच इत्यत्र प्रत्यस्माकारस्याप्रसंगः तदिते प्रतीचीनः प्रतीच्यः ईपि प्रतीचीदि कु ईकारे प्रतीचीकले
पंचस्विनि निर्देशे न यत्कार्यं तत्स्त्रीयं परापोरेवेति न पंसक नमभावः पूजार्थस्य तु पंचसविसेयः ससादौ प्रत्यंचः प्रत्यचा भोमिसंयोगांतलो।
पेकृत्वे च प्रत्यङ्गामित्यादि सुपिदौः कृकटुगितिकिषत्वे सादेशे च प्रत्यङ् सुतिरश्चादयः आदिशब्दान् अमुं अं वतीति विग्रहे उच्यते परेऽद
सहेर प्रादेशे अदप्रङ् चदप्रचौ अदप्रचः अदमुईचः अमुमुईचः अददीचः इत्यादयः प्रयोगानुसारतो ज्ञेयाः प्रितः २ उश्च ॥ ॥ ॥

राम
२९

सा दी त्वत्त्वाभावान्नदीर्घः इत्यर्थः ननु षडित्यादीन् कतेनेपतमाह कचित्पदांतपोति अपदांतेपि पदांतोऽप्यणान्तोरेत्यादिति धृत्वनिवेधान्नभवतीति भावः ।
 सा प्र दोषाअन्तोरात्रिचित्यतोऽत्यनुवर्तते बहुवचनं बहुनायाह कनित्यभिप्रेत्याह दोषसजुषित्यादिपद्यपि दाम्पतीति दमेऽसिदोरिति ततश्च परत्वात्त्रोवि
 ५० सर्गइत्यनेनेवसिद्धिरुपपि जूषीपीतौ जोषरांजुतदत्तेन सहवर्ततइतिसहमित्तिप्रकृतिकस्य विसर्गप्राप्तेस्तुदर्थक्रियामारागमेवामप्यपकारकं ।
 २० अत्यन्तपक्षाअपेरावानवाशायतिरित्यादौरेफप्रकृतिकस्य स्वपेवेत्यनेनपक्षेरेफादेसप्रसंगः स्यादिति वाच्यं वक्तव्यत्वादासव्यवस्थयानातद
 सजुषीसजुषः सजुषाशिषोस्सेपदानेचदीर्घोभवक्तव्यः सजूर्भ्यामित्यादिपुंसोऽसुडपुंसशब्दस्यपंचसुपरेषुअसुडादेशो
 भवतिउकारोऽत्यादेशार्थः **सुरेपः** अनुस्वारस्यमकारोभवतिपुमसइतिस्थितेद्रितोऽनुमसंमहतेऽधौदीर्घः शौचसंयोगा
 तस्त्वलोपः पुमान्पुमांसौपुमांसः पुमांसपुमांसौपुंसः पुंसांपुंभ्यांपुंभिः हेपुमान् असंभवेपुंसः कंकसौवेदानौकृतेष्वस्या
 त्मनोबहुत्वासम्भवेऽर्थवाच्येसतिपुंससव्यसुपिपरेकगागमोभवतिस्कोराद्योच्चसंयोगाद्योः सकारककारपोलोपोभ
 वतिधातोर्नसेपरेनामश्चरसेपदांतेचपुंसुरवविहसुराव्य विद्वानविद्वांसौविद्वांसः विद्वांसविद्वांसौवसौवउ वसोः संव
 धिनोवकारस्यउत्प्राप्नोति शसादौसुरेपरतद्वितेऽपिईकारेचविडुषः विडुषावसारसेवि भावात्सादावनंततावावक्तव्येत्यत्रा
 अकारोपादानंभामादौडोचपक्षेअवगायमसजुषाशिषोरितिचोविहसइतिसूत्रेणोत्तरार्थः आडपूर्वस्यशसेः क्विपिउपपापाइकारोधातुसंवधित्वा
 दिवर्णोवर्णयोः अथवावक्तव्यमारभसामर्थ्यात्चोविहसइतिदोषविधेरसार्वत्रिकत्वद्योतेनातर्क्येइत्यादौदीर्घोभावः अत्यन्तपक्षाअपे
 येदिदीर्घविध्यर्थवासप्रमीबहुवचनेधातोरेफस्यविसर्गः धातोर्नितिनिषमात् ततश्चवाशरीतिविसर्जनीयसकारो असंभवेऽतिवदांतेक
 वेद्यस्यात्मनेएकमेवा द्वितीयनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिभिरेकत्वेनप्रतिपादितस्यपुंसः बहुषुबहुवचनमितिबद्धर्थवाचित्वेविहितयंबहुवचना

संभव इत्यर्थः अथवा संपोगात् सलोपेन प्रसिद्धिः सर्वत्र संभवे एव मुक्तिः उंस्व बहुष प्रीत्यादि प्रयोगस्या संभवे उच्चारिते क्व विधानेन संभवतीत्यर्थः तत्र संपोगात्
लोपे एकदेशे विकृतस्यानन्वत्वेन कगागमे वत्त्वेपे सादेसे मस्यानुस्वारः पनुमध्यवर्तिनो विसकारस्यादित्वविवक्षायात् स्फोराद्योश्चेति सलोप इति तद
सत्सर्वविधादित्वविवक्षाया अप्रामाणिकत्वात् उक्तपत्रैव संभवे कस्यचिदकारो प्रमाणाभावात् अतिसंगाच्च वसोः ३ अत्रापि पूर्ववद्वकारसहिताका
रस्य उत्वम्वसोरेकानुबंधकस्य नुबंधकस्यापि द्वसोरस्य यलक्षणात्वात् तस्यैव तस्यैव स्योत्वे निमित्ताभावन्यायेनेति दृष्टावातो न पीत्या

द्विधा विद्वद्भिः विद्वत्सु इत्यादिसुवचनसशब्दस्य अत्वसोः सौ इति दीर्घः सुवचाः सुवचसौ सुवचसः हे सुवचः सुवचसं सुवचसौ
सुवचसः सुवचसा सुवचोभ्यां सुवचोभिः उसन्सब्दस्य भेदः उसन्सां उसनस् अनेह स इत्येतेषां सेरधेर्डी भवति उकारश्चिह्नो
पार्थः उशना उशनसौ धौसां ततानां तता अदंतता वावक्तव्या हे उसनः हे उसनन् हे उसन् अदराब्दस्य विसेषः तदादे
रिति सर्वत्राकारः अदसि इति स्थिते सौसः अदसोदकारस्य सौपो सत्वं भवति सेरौ अदसः सेरो भवति असौ द्विवचने अद
सौ इति स्थिते दस्यमः **नादु** उश्च उश्च ऊ अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारो भवति ५
अमूवहुवचने सर्वादित्वाज्जसौ **अइए** अमे इति स्थिते एरिवहुत्वे बहुत्वे सत्य ॥

लोपः तथा जगन्वान् जग्मुष इत्यत्रापि मोनोधातोः ।
 त्वस्याभावः निमिताभावात् तद्धिते वैदुष्यविदुष्यान् ईपिविदुषी ईकारे विदुषी कृत्वे ॥ उसनसोधावितिसकारांतस्योसनससवस्यसकारस्थानेन ।
 कारेणानां तासकारलोपेन चादंतताचवेत्यर्थः नानादंतयोर्विकल्पेपक्षेसांतप्रकृतिरपित्रिस्तत्वं चोक्तमेवसौ अत्रत्यदादेरित्युक्ततावपीदमोद
 स्यसावसंभवादऽदसइत्यक्तं मादूर उक्त इति विगृह्य व्याचष्टे उच्चरुश्चेति आदेशपारेकमात्र ॥

सा २
सा ३
३१

हिमात्रत्वात्मात्रवादे सिनावपि एकमात्रादिमात्रौ याद्यौ ततश्चांतरमत्वादेकमात्रस्यैकमात्रः ३ः हिमात्रस्य च हिमात्र इत्यर्थः सरी ३ अत्रापि मादित्या
 नृतेरमुके इत्यत्र नवम उत्वे च कृत इति वक्तव्यमेतत् अन्यथा एवं विधिनियामकाभावात् सामान्ये इति सामान्ये विसेवा प्रकासने ये अदस शब्दात्कप्र
 त्ययो भवति स च स्यादिवत्से सिप्रत्ययस्यादिः प्रकृतिः सदस शब्दः तद्वत्तत्सहितस्याप्यदसोः दस कार्यं भवतीत्यपितंत्रेणार्थः अथ वा सिसदे नस
 कार उपलक्ष्यते ततश्च सोः सकारस्य आदिवदिति स्यादिवत्सकारस्य भवतीत्यर्थः ततश्च तन्मध्ये यतितत्सहरो नया स इति कप्रत्यय सहितस्य से
 रोसोसः इत्यादि कार्यवस्तुतः स्यादिवदित्येव पाठः असकौ इति स्त्रीपुंसयोः नपुंसके अदक इति सेरो इत्यत्र ह्रस्वो वेत्यतो मंडूक सत्या वा नृतेः कप्र
 दस एकारस्य ईकारो भवति अमी अमुं अमू अमून् मत्वे उत्वे च कृते **दनास्त्रियां** अमुना द्विवचने अमीत्यात्वे यश्चादुकारः
 अमूभ्यां भिस्रभिस्र इदमदसो भिस्रभिसेव भवति नभकारस्याकारः अमीभिः अमुष्ये उमुभ्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां
 अमीभ्यः अमुष्य ओसि एत्वे अयादे से च कृते यश्चादुकारः अमुपोः अमीषां अमुष्मिन् अमुपोः अमीषां सामान्ये अदा
 सः कः स्यादिव च अमुकः अमुकौ अमुके **इति हंसांता खलिगाः ॥ अथ हंसांताः स्त्रीलिङ्गाः ॥** तत्र हंकारांत उपानह सव्यः
 नहोवः नहोहकारस्य धकारादे सो भवति रसे यदा ते च वावसाने धस्य दत्वं तत्त्वे उपानुत् उपानद कथ्यते न सहितस्य वा औत्वाभावपा
 स्ते च स्यादिव चेति चकारादधिकारादधिकारादधिकार्यात्मात्परस्योत्वे असुकः केचित्तु केवत्यस्य स्यादिदित्यादिनातिदेशात्किप्रत्ययेपित्यदाद्यत्वं मत्वोत्वादि भवति य
 वधानाच्च न सत्तोत्वेऽतएवाशकसम्ये त्यादिप्रयोगसिद्धिरित्यादितदसत्पाणिनि विरोधात् अमुकस्य अमुकस्यादित्यादिषु कप्रत्यय सहितस्य सर्वादि का
 र्याभावप्रसंगाच्च अमुकशर्मत्यादि प्रयोगपृथक्शब्दत्वादेव इति सारस्वत प्रसादे हंसांताः खलिगाः ॥ ननु २ भीतो अमुसे इत्यधिकारादवनदमित्यादाव
 पि उपनस्यत इत्यपानोदिवः अधाविप्यनृत्यभावात् देवोः उरसे १ उश्चरसश्च उरसंगतसि नृवसोर्वा उमित्तत उपमित्यनुवर्तते ततश्च घुषित इत्यादिको

राम
३१

चित्तु ऊसे इति पेदुः सूत्र उपरसे इति च्छेदः रसस्य हसोपलक्षणात्वात् उइति प्रयोगविधाभागाद्वाद्युपहपइत्यादौ हकारेऽपि उत्तमत्रिचतुरोः ५ तिसृचस
 ऋक्वदिति च्छेदः स्त्रियामिति चतुरोर्विसोषणाम् स्त्रीवाचकयोरित्यर्थः ततश्च प्रियास्त्रिचतस्रो वायस्यासौ प्रियति सा प्रियचतसेत्यादौ षंस्या
 पिस्त्रीवाचकत्वाद्वावतस्वादेशो प्रियास्त्रयस्त्रीणि वाचत्वारः चत्वारि वायस्याः सा प्रियत्रिः प्रियचत्वा इत्यादौ त्रिचतुरोः स्त्रीवाचकत्वाभावात्
 स्त्रियामपि नादे सौतातस्तर इत्यारन भवतीति ऋतोऽ-उरित्यतः ऋत इत्युच्यते तस्य च परत्वेन तावन्मात्रग्राहकत्वादस्य च ऋकारातिदेशास्तु

उपानहौ उपानहः हे उपानत उपानहं उपानहौ उपानहः उपानहा उपानह्यो उपानह्निः इत्यादिव कारौ गोदिवशब्दः दिव
 औदिवोवकारस्य औकारादे सो भवति सौ परे द्यौः दिवौ दिवः हे द्यौः वामिदिवोवकारस्यामि परे वा आत्वं भवति द्यौदिवः
 दिवौ दिवः दिवा ऊसे दिवोवकारस्य रसे परे उकारो भवति द्युभ्यां द्युभिः द्युषु इत्यादि रेफांतश्चतुरसब्दो नित्यं बहुवचनान्तः
 त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतस्रवत् स्त्रियां वर्तमानयोः त्रिचतुरशब्दयोः तिसृचतस्र इत्येतावादे सो भवतः विभक्तौ परतः ऋका
 रश्च ऋकारवत् ततस्तुरार इत्यारन भवति तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः न तिसृचतस्रं दसिवा इत्येतयोर्दीर्घौ
 न भवति ना मिपरे तिसृणां छंदसितु भवति तिसृणां तिसृषु एवं चतस्रगिरशब्दस्य भेदः योर्विहसेधातो रिकारो कारयो
 दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः पदानेच गीः गिरौ गिरः हे गीः गिरं गिरौः गिरः गिरा गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्षु एवं धूः धुरौ धूः

एरइति सूत्रेण आरन्ध्रं भवतीत्यर्थः अपवादनिवृत्तावत्सर्गसिद्धिरिति अरअपितुल्यन्यायत्वान्न अम्सो रस्य सो नः षंस इत्यत्रानेकार्थः समा
 नानुवृत्ते तिसृचतस्रभ्यां शसोऽद्यौ यो नत्वं च नदीर्घः ऋकारांतादेशमपहाय तदतिदेशादामितुदन्तथागौणत्वेऽपि अम्सो रस्य ऋतोऽ- ॥ ॥

सा दी
सा प्र
३२

उं डी सोन पुंस इत्यादि न से रा धेर इत्यादि च भवति योः ३ इत्युत्पत्तयोः रचवचर्वतस्मिन्सिलोपेपि प्रत्यलोपे प्रभृत्यपलक्षणा मिति दीर्घः चोरिति प्रो
गविभागात्सु योः सुपिसौ इत्यादौ सेलोपे सस्य विसर्गे पिङ्कारस्य दीर्घः दोषामिति रेफादे सो वा इयं आदे स विरधान सामर्थ्यात्पदा घत्वाभावः हमां

रहेधूः प्रः पुरौ पुरः हे प्रः पुरा प्रभ्यो प्रभिः पूर्वधकारांतः समिधुसब्दः समित्समित्समिधोसमिधः हेसमितहेसमिदुसमिध्यांस
मिध्निः समित्सुभकारांतः ककुभशब्दः ककुपककुवककुभौककुभः हेककुपहेककुव इत्यादि दकारांतस्य दादयस्तेषां त्यदा
देवेरितिसर्वनाकारः आवतस्त्रियामित्यापस्यात्येत्याः सात्येताः पायेयाः एषा एते एताः अन्वादेशे एतां एनां एते एने ए
ताः एनाः एवंकिम्काकेकाः इयस्त्रियां इदमशब्दस्य स्त्रियामियां भवति सौ परे सिसहितस्य इयं इमे इमाः इमां इमे इमाः अ
नया आभ्यां आभिः अस्मै आभ्यां आभ्यः इत्यादि च कारांतः त्वचसब्दः चोष्कुरितिकृत्वं त्वकृत्त्वत्तु चोत्त्वचः त्वग्भ्यां त्वसुहे
त्वकृत्त्वं च वाचप्रभृतयः अपसब्दे नित्यं बहुवचनोतः अपजस इति स्थिते न्सम्महत इति दीर्घः द्वितीया बहुवचने पंच
सुइति विशेषणान्न दीर्घः आपः अपः मिदपां अपादीनां भकारे परे दत्वं भवति अग्निः अश्वः अभ्यः अयां अप्सु सकारां
तो दिशशब्दः दिशां कः दिशदशस्य शमश इत्यादीनां सेपदांते च कृत्त्वं भवति दिक् दिग् दिशौ दिग् हे दिक् हे दिग् दिशौ दि
शं दिशः दिशादिग्भ्यां दिग्भिरित्यादिषकारांतस्त्रिषु शब्दः योऽ इति उत्त्वावसाने टकारः त्विद्विद्विषौ त्विषः हे त्विद्वि
हे त्विद्वि हे त्विषौ हे त्विषः त्विषं त्विषौ त्विषाः त्विषा त्विष्ठा त्विष्ठीः इत्यादि आ ॥ ॥ ॥

तत्वात्सिलोपः असामित्यादावकारादे से आ प्रातिपदिक न्यायेनास्य हितस्य त्वकारादेशे अस्तीत्यात्रादिति योगविभागादा ॥ ॥ ॥ ॥

राम
३२

त्वेनेष्टसिद्धिः भिद्याम ३ अपामिति बहुवचनात्तन्निर्देशान्नित्यबहुवचनात्स्यैवदत्तं स्यान्नगौणत्वे अत उक्तमवाशेनामिति तस्यतदुत्तरपदचेति
तदुत्तरपदप्रभृतीनामपिभवतीतिभावः यद्येतिर्हिष्टत्वादेतस्मदिशाम चोः करित्यतः करित्यनुवर्तते बहुवचनात्प्रयोगतोदध्वस्तुः स्निहप्रभृतयोऽप्य

शिषशब्दस्य जुषशब्दवेदपन्नेपं आशीः आशिषौ आशिषः आसीर्भ्यो आशीष् आशीर्षहे आशीः स्त्रीलिंगस्यादसश।
वस्यसौनविसेषः द्विवचनादौटरेत्वेचकृते अनंतरमावतः स्त्रियामित्यापदीर्घत्वं विभक्तिकापेपश्चात्माह इति ह्रस्वस्य दी-
घस्य उकार ऊकारश्च असौ अमू अमूः अमुं अमू अमूः अमुया अमूभ्यां अमूभिः अमुय्ये अमूभ्यां अमूभ्यः अमूभ्याः अ-
मूभ्यां अमूभ्यः अमूभ्याः अमुयोः अमुषां अमुष्यां अमुयोः अमूष ० इति हसंताः स्त्रीलिंगाः अथ हसंता नपुंसकलिं-
गाः प्रदर्शयेते रेफांतो वारसब्दः नपुंसकात्स्यमोर्लुक्वाः वारिवारि २ अयमइति विसेषणात् नुमन भवति वारवाभ्यां वा-
रे इत्यादि चतुरसब्दे चतुरासौ चेत्याम् चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः चतुरां चतुर्षु नकारांतोऽहनशब्दः अह-
ः सः अहशब्दस्य नकारस्य सकारा भवति सेपदांते च स्त्रौर्विसर्गः अहः इमौ वेदौः अहो अहनी अहानि अन्हा अ-
होभ्यां अहोभिः अहे अहोभ्यां अहोभ्यः अन्हः अहोभ्यां अहोभ्यः अन्हः अहोः अहां अहि अहनि अन्होः अहसुव्र-
ह्मन्शब्दस्य सेपदांते च नस्य लोपो वक्तव्यः ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि पुनः ब्रह्म ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिः इत्यादि सम्बोधः।

स्याः इति सारस्वतप्रसादे हसंताः स्त्रीलिंगाः अयमइति नुमपम् इत्यत्र नपुंसकः स्येत्यस्य अयमइति विसेषणादित्यर्थः अन्हः सस्ता वि-
त्यतः सइति ० ब्रह्मन्शब्दस्येति नाम्नो नो लोपसंवावित्यर्थः अन्यथा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिरित्यादावङ्गीत्यादिप्रसंगः ॥ ॥ ॥ ॥

सोऽथो अधाविति निषेधस्य नोक्तमनित्यमिति नाम्नो नो लोपशितियोगविभागाद्वा सं उद्वौ न पुंसकानां न लोपो वेति हेब्रल्ल हेब्रल्ल न् छंदसीति सर्वे त्रसिलो
लोऽत्र वे आगमजस्यापि न स्पृहं दसो लुक् निमित्ताभावस्याप्यस्यवानित्यत्वादीर्घस्यानिरुतिः अथवा वा अच्चा इति च्छेदः ततश्च सिलोपे निमित्तभावः ॥

नैधौ न पुंसके न लोपो वा वक्तव्यः हेब्रल्ल न् हेब्रल्ल एवं चर्मन् वर्मन् सर्म्मन् कर्मन् व्योमन् दामन् नामन् प्रभृतयः नाता दंदंता
च्छंदसि डिः शो लोपो वक्तव्यः छंदस्यागमजानागमजयो लोपो च वक्तव्यो परमे व्योमन् सर्वा भूतानीत्यदादीनां स्पमोर्लु
किकृते देरत्वं न भवति स्यादाविति विसेषणात् द्विवचनादौ देरत्वे कृते सर्वसब्दवृत्त्यनेपंत्यत्वेत्यादि पुनः तत्पत्वेत्या
नित्येन त्याभ्यां त्येरित्यादि एवं तत् तेतानि २ पतयेयानि २ एतत् एते एतानि २ किं के कानि २ इदम् इमे इमानि तृतीया
दौ सर्वत्र पुंवत् चकारांतः प्रत्यच् सब्दः प्रत्यक् प्रत्यग् अंचे रलोपो दीर्घश्च प्रतीचीनुमयमः प्रत्यंचि २ तकारांतो जगत् श
ब्दः जगत् जगती जंगति पुनः २ जगजगभ्यां जगज्जिरित्यादिसह च्छेदोत्सम्पहत इति सि विषये दीर्घो न महत् महती
महांति २ इत्यादिषकारांतो हविष सब्दः सजुष च हविः हविषी हवीति २ इत्यादि सजुः सजुषी सजुषि २ एवं सकारांता
पयसतेजसवर्चस्पृभृतयः पयः पसीपयांसि २ पयसाययोभ्यामित्यादि अदस शब्दस्य मोर्लु किकृते स्त्रोर्विसर्गः द्विव
चनादौ देरत्वे कृते मत्स्योत्वे अदः अमुनी अमुनि पुनः २ अमुना अमूभ्यां अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमु

न्यायेन ननु मुपधा दीर्घयोर्निरुतौ अकारस्य आकारः अथवा वा आ इति च्छेदः एवं च उलोपः सेश्च आभावतीत्यर्थः ततश्च सिपरत्वाभा
वाद्वागमजमनित्यमित्यनित्यत्वाद्वा नमभावे सवर्णदीर्घः आधावित्यत्र डेः रूपलक्षणात्वाच्छंदस्वाद्योपसंज्ञापूर्वकत्वेनानित्या

३५ त्वाद्वाच्यो मनश्च वचनलोपाभावः परमभूतानीति ३. स्यंतत्वद्योतनात् तदादीनामितिलुकिनतन्निमित्तिप्रतिषेधादित्यर्थः इतिहसांतापनपुंसलिं
गाः अथेति विलिङ्गस्वरंतहसांतिरूपरांनंतरं नामिपुष्पादिवास्मदिचभागेरित्यादीनामभ्यः ४ थकार्यकारित्वादनपो ४ थगुक्तिर्युक्तैवस्वमेवरूपा
स्वरूपविल्लारभयाज्ञौणत्वादिपरित्यागेन सत्वोदितधर्मराहित्येनार्थस्वरूपमात्रवाचित्वेन चेत्यर्थः ॥ वाच्यलिङ्गत्वादिति वचनं वाक्यतस्मै अलिङ्गा
त्वात्स्वविषये लिङ्गघातकाभावादित्यर्थः अयमर्थः सर्वस्वविगुणारव्यत्वेन सचोदितवाचीत्वेपुंस्वरजउदितवाचित्वेस्त्रीत्वंतमउदितवाचित्वेनपुं
सकत्वंभवति अनपोस्तु धर्ममात्रवाचित्वेनालिङ्गत्वम् अथवा उपचपापचपापभाववाचित्वादलिङ्गत्वम् अतएवोक्तं अलिङ्गेपुष्पदस्मदीको।

स्मात् अमृभ्यां अमीभ्यः अमुष्य अमुपोः अमीषां अमुपोः अमीषु शेषं पुंस्त्रिङ्गवत् इतिहसांतापनपुंसलिङ्गाः अथयु।
ष्पदस्मदोः स्वरूपं निरूपं निरूप्यते तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात् त्रिष्वपिलिङ्गे समानं रूपमत्वमहं सिनापुष्पदस्मदोः सिसहि ॥ =
तपोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः यथा संख्येन त्वमहं युवावौ द्विवचने युष्मदस्मदो द्विवचने परे युवाव इत्येतावादेशौ
भवतः आमौ युष्मदस्मदोः पर औ आम भवति पुवां आवां पूयं जसा जसा सहितयो युष्मदस्मदो पूयं वयं इत्येतावादेशौ
भवतः पूयं वयं त्वमहं एकत्वे युष्मदोस्त्वतमत इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने एकत्वं नाम एकार्थवाचित्वेन त्वे

चितुवाच्यमित्यच्यते भेदं तद्विङ्गं भजते तु जः विषेणत्वमापन्नो वाच्यलिङ्गः स उच्यते इति विसेष्यलिङ्गत्वादलिङ्गत्वमित्याहुः तदसत्सुक्तादि
सद्वानामपि वाच्यलिङ्गत्वेनालिङ्गत्वप्रसक्त्या आवाद्यभावाप्रसंगात् अत्रापि स्त्रीवाच्यत्वे आप्रसंगाच्चत्वमहं २५ सांकेतिकं प्रथमादिवचनांत
सिनाजसाउपाड सेतिसहायतृतीयानिर्देशात्समासे प्रधानत्वे गौरात्वे चानपोः सदैव एते आदेशा भवन्तीति सूचितं ततश्च परमत्वं परमाहं तथा
त्वां मां पुवां आवां पुष्मानस्मान्वाति कांत इति विग्रहे अतित्वं अत्यहस एजसादिष्वपि पुवावौ २४ योः वचनं द्विवचनद्वयार्थवाचित्वमित्यर्थः ततः

१०० अगो यत्तद्वर्थः नाविनोप्यदस्मदोर्दिवचनपरत्वाभावेपिपुवावौस्तस्यपयापवांआवांअतिक्रान्तेअतिक्रान्तान्अतिक्रान्तेनेत्यादिविग्रहेअतिपवांअ
 १०१ त्वावांअतिपवान्अत्यावान्अतिपवयाअत्यावयेत्यादिननुदिवचनपरत्वाभावोप्यादेसेपवयोरावयोर्वाःपुत्रःपुष्पत्यत्रःअस्मत्पुत्रइत्यादावपिद्वर्थवा
 १०२ चित्वापुष्पदस्मदोर्पुवावौस्यातामितिचेत्तमेवप्योवेत्यतोवानुवृत्तेर्व्यवस्थायातदभावात्२आमो२नन्वविधावपिसवरीदीर्घत्वेनेष्टसिद्धान्तिविधाना
 १०३ सामर्थ्याच्चास्यासोरस्येत्यस्याप्रसंगादप्यवामादेसेमवविदध्यातिचेत्तमेवअमादेसेत्वामामेतिप्रसंगात्नचलक्षणाप्रतिपदोक्तन्यायेनलाक्षणि

तेनत्वत्यत्रोमत्यत्रइत्यादौत्वन्मदादेशोभवत्तएवअस्मौपुष्पदस्मदौष्टेरात्वंभवतिअमिसकारेभिसिचपरेत्वांमांयुवां॥
 आवात्पदादेशेरेत्वेकृतेसीतिदीर्घत्वससोनोवक्तव्यःपुष्मान्अस्मान्त्वन्मदादेशेकृतेएडाडोःपुष्पदस्मदौष्टेरेत्वंभ
 वतिटाडिःइत्येतयोःपरयोःअपादेसःत्वपामपायुवाभ्यांआवाभ्यांपुष्पाभिःअस्माभिःतुभ्यंमद्यंडःपा३डेःसहितयो।
 पुष्पदस्मदौतुभ्यंमद्यमित्येतावादेशोभवतःतुभ्यंमद्यंयुवाभ्यांआवाभ्यांभ्यस्सभ्यम्पुष्पदस्मभ्यांपरोभ्य॥ॐ॥

कत्वातदसंभवःअस्मादेवज्ञापकादम्प्रहरोन्यापस्याप्रवृत्तेःअतएवकुलमित्यादिवम्शसोरस्येत्यकारलोपःत्वन्मत्२एकत्वेएकार्यवाचि।
 त्वेइमर्थःततश्चत्वामतिक्रान्तौअतिक्रान्तावित्यादिविग्रहेअतित्वा३अतित्वामित्यादिपदाचपुष्मान्स्मान्वेतिविग्रहस्तदापुष्पदोष्टेकार्यवा।
 चित्वाभावापुवावत्वन्मदादेशानामभावादतिपुष्पा३अत्यस्मात्अतिपुष्पवत्यादिअस्मौ२॥आअस्मौअम्चसचभिश्चतस्मिन्भिना
 भिसुपलक्ष्यतेननुअएवविधीयतामविधानसामर्थ्याच्चेरननुवृत्तौषष्टीनिदृष्ट्यायेनात्यस्मादेसेनेष्टसिद्धौदीर्घविधिवैषम्यमितिचेत्तमेवम्॥

राम०
 ३४

पुष्पाभिरित्यादावकारांतत्वेनमिसोमकारस्याकारप्रसंगात् सप्रोन्नतिरिति सोऽनः पञ्चदशस्यपञ्चदशविषयत्वेनानपेक्षसिं गविसेषाभावान्नत्वाप्रावारं
मन्मसः उः सिभ्यसोः स्तुरित्यत्र उः सिसाहचर्याभ्यस्यचम्यापवेत्यवधारणात्परिसेषाचतुर्थ्याभ्यसपमभवतीत्यर्थः ॥ अनेकासरादेसत्वाद्गुरुत्वेना
सर्वादेसत्वसिद्धोऽशित्करणप्रयोजनमाह सकार इति व्यर्थे सत्किंचिदियं साप्यतीति न्यायादित्यर्थः अपवादनिवृत्तावतर्गप्रवृत्तिरित्येवमपिनेत्या
उः सिभ्यसोः २ नानुबंधकृतमनेकालत्वमित्यकारानुबंधत्वादेनेकवर्णादेसत्वाभावात्तदीनिर्दिष्टत्वेनांत्यस्यप्राप्तौसित्वात्सर्वस्येत्यभिप्रेत्योक्तं सका
सर्वादेशार्थ इति त्वन्मदादेशोत्पदाद्यत्वंसंयोगांतलोपोवानन्वेवलौपस्वविधीयतांस्कत्ववाचित्वात्तत्वेदादेसेचेष्टसिद्धिः स्यादेवेतिचेतसत्यम्
भ्यसिप्रत्ययेनसणत्वेनत्यदाद्यत्वप्रसंगात्पद्यपिलुकिक्रियमाणेनप्राप्नोतितथाप्यतिप्रवदत्यावदित्यादिसिद्धार्थेस्तुविधिः साम् २ सुबहितम्

सस्यंभवतिसकारोमकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः तेनातैत्वेनभवतः पुष्पभ्यंअस्मभ्यंउःसिभ्यसोः स्तुःपंचम्याउःसिभ्यसोःस्तु
भवतिशकारः सर्वादेशार्थः त्वत्तमत्पुवाभ्यांआवाभ्यांपुष्पत अस्मत्तवममउःसाउःसासहितपोर्पुष्पदस्मदौस्तवममइ
त्येतावादेशोभवतः तवममपुवयोःआवयोः सर्वादित्वात्सु॥सामाकंपुष्पदस्मद्व्यापरःसाम्आकंभ

वतीत्यर्थः ससुकस्यादेसविधानादौणत्वेवसुःभावादाकमोप्राप्तेरेताज्योरित्यत्रएइतियोगविभागादरेत्वेआयादेसोचअनित्यतांअतिप्रवया
अतिप्रवयामित्यादिकेचित्ससुद्धिर्देसस्यभाविमुदनिवृत्त्यर्थत्वादामएवाकंविधेर्गौणत्वेप्याकंभवत्येवेति अतित्वाकमित्याधाह ॥ अ
कारिभानेनैवेष्टसिद्धेएकंविधानंभाविमुदनिवृत्त्यर्थेपक्षेत्तत्करोतिजंतस्यकपिभिलोपेहसंतस्यापिसिद्धार्थेगौणत्वेदित्वादिवाचित्वेपवावा
दिविधानमुक्तमुक्तवितापामपथागदिपुष्पदस्मदीनुदित्वेवदतीसमासमायातः भवत्तदापवावौतदितरसंख्येसमासार्थेअभिवदतीत्येक
त्वसमासतत्तदानपोरत्वन्मत्तइत्यादेशोभवतोदित्ववद्वत्वाच्चितेसमासार्थे २ उः स्तेः जस्तिप्रवातस्तवसमनुभ्यंतथामस्यंप्रवयंचमहमि

सा ३५ तु न च तत्रोक्तान् नृणां निषङ्गादिसहितयोऽप्यस्मदोस्ते मयादिविधाने पथाऽमिते मयो वाधित्वात्वा मामा इति विसेवादेसो भवतस्तथा यस्यादेकवचन
 सा ३५ बहुवचनयोस्तत्र ममादि विसेवविधिभिस्ते मयादयो वाध्येन तत्र चतुर्थी द्वितीयाभिरिति सामान्यवचनमेतत् द्विवचनमात्रविषयमेव स्यादेवं
 ३५ च पथा संख्यात्वात् नृणां द्विवचनसहितयोस्ते मयो प्रसज्येयातामित्यत आह ॥ अथानयोरादेः विशेषविधिरिति आदेसास्तत्र ममादयस्तेषां ते मा
 ३५ याद्यादेः त्रिविधविधानमित्यर्थः एवं न वाध्यवाधकभावादिदोषः पृष्ठादस्मदोऽस्ते मयादीनां प्रत्येकं पृष्ठादस्मदां संवंध्याद्यथा संख्यात्वमप्यस्यादी

वतिपृष्ठाकं अस्माकं त्वयि मपि युवयोः आवयोः पृष्ठासु अस्मासु अन्यथानयोरादेः त्रिविधविधिः प्रदर्श्यते पृष्ठादस्मदोः
 षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाभिस्ते मेवान्नौ वसुनसौ तत्रैकवचनेन सहते मे भवतः द्विवचनेन सहवान्नौ बहुवचनेन वसुनसौ
 स्वामी ते सः समायातः स्वामी मे सांप्रतंगतः नमस्ते भगवन्मयो देहि मे मोक्षमक्षयं १ स्वामी वासजहासौ चैर्दृष्टानीदान
 याचनाम राजावांदास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः २ देवो वामवता हि स्मर्त्तुं रकान्नौ जनार्दनः स्वामी वो वलवान् राजा
 स्वामी नौ सौ जनार्दनः ३ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनं सानंदान् प्रपस्यामः पस्यामो न सुदः खितः ४ त्वा
 मामा अमा सहितयोऽप्यस्मदोस्ते मयादीनां प्रत्येकं पृष्ठादस्मदां संवंध्याद्यथा संख्यात्वमप्यस्यादीनां च त्रिवचनात्मकत्वेन ते मयादि त्रिकाराणां प्रत्येकं पथा संख्यात्वमनुसंधेयमप्यष्टीत्यस्यास्मत्स्वरत्वात् पूर्वत्वमकेचित्तु वैषरीत्यविधानेन नि ॥

दोनां च त्रिवचनात्मकत्वेन ते मयादि त्रिकाराणां प्रत्येकं पथा संख्यात्वमनुसंधेयमप्यष्टीत्यस्यास्मत्स्वरत्वात् पूर्वत्वमकेचित्तु वैषरीत्यविधानेन नि ॥
 यमोनेत्येतेषु अतो भवन्ति सर्वासु विभक्तिषु वसादयः अतएव गेयेकेन विनीतौ वामित्यादि महाकविप्रयोग इत्याहुः १ अत्र यौवेत्यनौ वानुवर्तेतस्य
 च व्यदस्य पा अनन्तादेशो विकल्पेन अन्तादेशे तु नित्यं विद्यामामपूर्वप्रथमातात्पर्योरादेः सेपिविकल्पेन षष्ठीचतुर्थी द्वितीयाभिरिति सहा र्थततो
 पानिर्देशादिभक्तिलोपेन भवन्ति प्रवयोः पुत्रः पृष्ठात्पुन इत्यादौ अनन्तादेशो ते मयादीनां प्रत्येकं पृष्ठादस्मदां संवंध्याद्यथा संख्यात्वमप्यस्यादीनां च त्रिवचनात्मकत्वेन ते मयादि त्रिकाराणां प्रत्येकं पथा संख्यात्वमनुसंधेयमप्यष्टीत्यस्यास्मत्स्वरत्वात् पूर्वत्वमकेचित्तु वैषरीत्यविधानेन नि ॥

राम
 ३५

३८ अमेतिहतीयातेभ्योरपवादः सेषं सर्ववत् मदेन आसीदोपक्तः मदेनातत्प्रत्ययः नादौ र आदाविति सामान्यत आदिमात्रभूतयोरादेसनिषेधात्वात्।
पातुमांयात्विद्यादौ वाक्पादिभूतयोरेपिननादावित्यत्रनेति योगविभागात्संबोधनपदादित्याद्युक्तं यथा देवास्मान्याहि न हरे विष्णोः स्मान्नरक्षस
वैदा विसेष्य पूर्वसंबोधनेतरं पूर्वसंबोधनतात्पर्येणोक्तं भवत्येव योगविधिभागस्येयसिद्धिहेतुत्वात् यथा हरेरुपासीनः पाहिसर्वदारक्षदेवनः ॥ चा
दिभिः र चवाह अहमेवेति पचादयः आवयोर्ध्वयोश्चोवेसोहैसस्तथैव च अहं आवयोरेव हरिर्मा मेवरक्षतुसा सा योगेऽप्यनिषेधः उक्तं ५

दौ वर्तमानयोर्मध्यमदो नैते आदेशा भवन्ति रुद्रो विष्णोश्चोदेवो युष्माकं कलदेवता स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः
पादादाविति किं - पातुवोनरसिंहस्य नखलांगलकौटयः हिरण्यकशिपोर्वशुः क्षेत्रासकंदेमातृणाः चादिभिश्च चादि।
भिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति तव चापं प्रभुर्विष्णुर्मम चापं तथैव च तव ये सत्रवोरजनममतेष्यति सत्रवः चादिनिपातः।
चादिर्गणो निपातसंज्ञको भवति चवाह अहं एव एवं नूनं पृथक् विनानानास्वस्ति अस्ति शेषा मृषामिथ्या मिथ्यस आथ
अथो ह्यसस्वस उच्चैः सनी चैस सनैस स्वा अनंतर प्रातरपुनरमुपस अहो सित उत सहस्रते अंतरेण अंतरानमस अलसक
त अमानो ना प्रतिषेधे ईदृशत किंचित् खलु वै आरात भू संयत तत्तत्पराश्च ईत्येवं चादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति ॥ ॥ ॥

केषु हारो हरिश्च मेस्वामीत्यादौ भवत्येव अनुक्त समञ्चपार्थी चकारानेति योगविभागात् अचासुवत्तानार्थे धातुभिः सा सात्यरं पारयावायो
नैते स्युः यथा चेतसां त्वा सामी सते भक्तस्तवरूपं ध्यायति चासुवत्तानार्थे स्तुभक्तत्वापस्यति च सुषेत्पादि प्रयोगतो ज्ञेयं नामाख्यातनि
पातो यस्य सर्गात्मकवत्तुर्विधसंज्ञानुसासनतावच्छब्दसात्वं तत्र नाम निरूपितं वक्ष्यति चारव्यातमनिपातो यस्य सर्गाणामपि स्याद्यंतत्वात्तदंत
विस्मयणे प्राप्ते चादीनमसंगतो निरूपयन् निपातसंज्ञासूत्रमवतारयति चादिः अद्रव्या ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ०

वादिनिदेवधौ एवंतावरुनेतर्केऽव्ययं प्रोक्तमयेस्यापि विनिश्चयेनूनसरत्तफलादिकासा नूनहंतास्मिरावरांश्चयम्बिधानंभेदार्थेनानानेकविनार्थयोगात्ततः
 एषकनास्तिबंधुः विनावातंविनावर्षेनानाविधेदेहभृतांसमाजंनानानांरिनिष्कला लोकपात्रापरपासीः स्वेममांगस्येसुस्तिप्रतापमिवाद्नेस्वस्वस्ततेधर्मिकम
 त्वसादातसुस्तितांजलतयासहरससस्वस्ततेसोम्यचिरायजीवसुस्तिश्रीअमुकसुभपरातनमस्कृताविप्राः स्वस्तीत्येतेप्रपुंजतेअस्तीतिविधमानार्थेदोषा
 रात्राददीरितंमवाभिध्मोचवितथेरहोऽन्योन्यार्थायोर्मिथः अस्तिस्तीरागौः दोषामन्यमहमृषोद्याः मिथावादोमंत्रयंतेमिथः मिथः प्रहतरःप्रश्न
 त्त्रौधिकारेषुप्रतिज्ञायांसमुच्चयेः मंगलानंतरारंभेष्वर्थेष्वप्याव्यमयसक्तोसिभोक्तंअथक्रतुस्त्रयः अथस्नानविधिः गौडोभवोनयेतित्रयः भीमो
 डयाजुवः अथपरमिपदानिलातोऽप्यभुक्तेअथसदानुसासनंअथोडत्यथवहेयमन्वादेशेतथैवचइमंवेदमध्याययअथोरनंवापदरणमूयः स्या
 त्त्वंदिनेष्वस्तुपरस्मिन्निवसेतथाअचैर्नचैर्महत्पत्येसः स्वर्गपरलोकयोः सौभवत्प्वोगंताउच्चैः पुरुषः नीचैर्गच्छतिछायेवयास्वजीलधैर्जलेषुस
 प्यीतस्यसुपुत्रस्यअंतर्मध्येतथाप्रातः पत्न्येष्वोर्थस्वचपुनर्विसेषेऽप्रथमेभूयोपिपुनरर्थकंअनर्वाष्यः प्रातः संध्यामुपासीतप्रातर्भोदयेकिंपुनर्त्री
 स्रगाः पुनरुक्तंभूयोदसेनंअहोसितुवितदर्थेपिपरिकीर्तितंअयंस्यारागहोसितुरुषः आहोसिदेवंवदेः सहसाकंसमंसत्रासामर्थार्थेसाईमेव
 चपुत्रेणसहायतः एवमन्येपिमध्येनराविनार्थेचप्रह्नीभावेनमः स्मृतंअंतरात्वांमांहरिः त्वामंतरातामरसापताक्षीनमोदेवेभ्यःअलंभूषणंययी
 निनिषेधेसक्तिवारणोअलंकारः अलस्यधनंआलस्यालमिदंवभोयत्सदारान्पाहरतः अलंमद्योमद्यायअलमतिप्रसंगेनकृतंनिषेधेऽमानोनास्त
 दर्थीः परिकीर्तिताः कृतमतिदिस्तारेणअविप्रउवभाषसेविप्रवन्नवूयेइत्यर्थः ॥ माक्रुनोअत्रअस्यातव्यमनैकः सुप्रेषुजागयात् ईषदत्येकिलेति
 स्याद्दार्तासंभावहेतुषुवचिन्यक्करणा लोकेष्वपिप्रोक्तंमनीषिभिः ईषजौरः जयानकंसंकिलवासुदेवः पार्थः किलविज्ञेय्यतेतत्किलकनिनोक्तंर
 वंकिलकेचिद्वहंतित्वकिलपोत्ससंगोत्रसवलितंकिलाशुभंकृतानिषेधेवाक्पालंकारजिज्ञासानुनयेषुचनियमेतिश्वयेहेतौविवादेपिखलदि
 तखलत्काखलुवाचिकंअथोरखत्वाटः सरवत्यधीतेवेदनखलुनखलुमुग्धेसाहकार्यमेतत्प्रवृत्तिसारा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सा टी
सा प्र
३०

खलुमादसाधिप नखलुदास्योत्तदधीनेखलुदेहिनांखमनविदीर्घाः कठिनाः खलुस्त्रियः वैस्यात्संबोधनेपादप्रणोतनपेपिचस्वंवैविप्रारहस्यनिर्वेदे
नापरोहितानवैपनः कार्यमिदं हि साहसम् आरादूरे समीपे च मृसमत्यर्थवाचकम् आरादुत्रोः सदावसेतप्रतीतानारात्थापयेत् मृसमाहमहीप
यतिमपत्कारणोत्थातस्मात्स्वराणां प्रतिरूपकाः स्वराणि पात संज्ञास्वरद्वयार्थस्य वाचकाः यत्सभा सुप्रथमेतत्सृज्योसि संबोधने तथाऽत्यर्थं अ
शोक्तमव्ययवधेः ईभर्त्सने तथा खेदे रोषोक्तावपि कीर्तिजम् उहर्षोक्ता तथातर्कसंक्रुद्धौ पादप्रणोतनं त्रस्तोभेत्त्रकारः स्यात्कारोपितथा मतः सेरे
त्रोत्रो च वत्वारो हति संबोधनार्थकाः यथा संभवमन्येष्वर्थेष्वेतेऽव्यात्मकाः इत्येवमादिरिति इति सव्दो गणसमाप्ति सूचकः प्रकृतपरमशी
को वास्वमी दशान्यादौ यस्य स तथा आदिना सखत् औषद्वौषद्वषद्वप्रभृतयः प्रयोगतो ज्ञेयाः एतेषु केचित्घोतकाः केचिद्वाचकाः तदुक्तं
केष्वेषां घोतकाः केपि वाचकाः केप्यनर्थकाः आगमाश्च केपि स्यः संभूतास्य वाचका इति अथवा प्रत्ययान्तिपातानां हतत्रादिरिति विभक्त्यर्थे दे
सार्वविभक्तिकस्य सिद्ध्येते पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् परस्मिन्निति परेण आहिचदूरे दक्षिणा हि वसंति चारणारालाः ॥०
सकाला अधिकरणा धर्मे हि भवत्तुष्मदस्मदौ वज्जीयित्वाऽन्यस्मात्सर्वा देवद्वहसद्वाचसप्तम्यर्थे त्रमनिपात्यते तद्विनेतदंता अव्ययसंज्ञा इत्या
र्थः तस्मिन्नतपोस्तेषु तस्यां ता सुवेत्यर्थे तत्र यस्मिन् ययोः येषु यस्यां यां सुवायत्रकस्मिन् कपोः केषु कस्यां का सुवाकहकत्रक सार्वविभक्तिक इ
ति सर्वासां विभक्तानामर्थे भवतीति सार्वविभक्तिकः पूर्वतः पश्यन् यतो गच्छेत्त्यादि प्रयोगादित्यर्थः दक्षिणस्यां दक्षिणा हि चारालाला त्पनेन
दूरतर्थे सप्तम्यर्थे आदिप्रत्ययान्तिपात इति सूचितम् ग्रामादूरेण तेषां निवासात् किमिति सर्वप्रत्ययान्तिपातमिश्रद्वान्ता मान्ये विशेषाप्रकाशने
उनर्थे चिदादिः प्रत्ययगणो भवतीत्यर्थः कौचित्काचित्किंचित्कानिचित्कस्मिंश्चित्कस्यां भस्मसादित्यर्थः क्लिलान्योक्तेः क्वचरुक्ताश्चनेत्या
दितदधीनेति तस्याधीन इत्यर्थे तस्य कात्स्न्यमित्यर्थे वेत्यर्थः राजाधीनं राजसात् सर्वभस्मभस्मसादित्यर्थः क्लिलायः स इत्यत्र वेद्योरित्यतो वाता
दतेरग्नि सादित्यादौ सातः सस्यवत्त्वाभावः पक्षे राजकीयं मस्ययंप्रादिः २ प्रआदिर्यस्य सप्रादिर्गण उपसर्ग संज्ञा सादित्यर्थः उपसृज्यते इत्यपसा

राम
३०

इत्यन्वर्थे संज्ञातो धातुपस्यनांतक्रियायोगेताप्रत्येवोपसर्गत्वेततश्चप्रयोगतो नासिकोयस्मात्प्रनापकइत्यादौगमनक्रियायोगेनपनक्रि
पयायोगाभावात्ताप्रत्ययसर्गत्वाभावात्ताभावाप्रादिकर्माणिदीर्घेसदभ्रसंभवत्प्रिषुवियोगशुद्धिसत्तीत्यासांतिपूजाग्रदर्शनेक्रमेणोदाह
रणानिप्रपातः प्रवला मूषकाः प्रमुह्यंशस्यप्रवदंतिदापादाः हिमवतो गंगाप्रभवतिप्रभुक्तमन्नं प्रोषितः प्रसन्नमुदंकम्प्रसक्तो विप्रायप्रार्थयतेक
न्याप्रसातोग्निः प्राजलिः प्रवालंमलोकयतिवधेगतौदर्शनेचविक्रमाभिमुखेभ्रशेअधीनमोक्षायप्रयोगकेषुपरामर्तः पराहतः परागतः पराक्रा
तः परावृतः पराजितः पराधीनः परावृतः पराश्रुतः अपोवियोगेविकृतौविपरीतेनिदर्शनेचानंदेवर्ज्जनेचौर्व्यवारणोसम्पगीरितिःअपया

किमः सामान्येचिदादिः कश्चित्क्वचनतदधीनकात्स्न्ययोर्वासात्संज्ञाधीनंराजसात्सर्वंभस्मकत्वेतिइतिभस्मसात्
ऊर्ध्वम्यगीकराणोऊरीकृत्यउरीकृत्यसघादिः कालेनियान्त्यतेसद्यः अद्यस्यतिः अधुनासांप्रतंसीधंमदितिपूर्वेद्युअनेद्यु
परेद्युपहिंतिहिकालेप्रादिरुपसर्गः प्रपराअपसम्अनुश्चअवनिशनिरदुसदुरविआड निअधिअपिअतिसुउत्अभि
प्रतिपरिउपअतरआविरअपंगणउपसर्गासंज्ञकः प्राग्धातोः उपसर्गोधातोः प्रोक्प्रयोक्तव्याः तदव्ययंतदिदंवादिरुपम
व्ययसंज्ञंभवति ॥

तिअपकृतवान्अपवान्शब्दः अपदिसतिअपहसतिअपविगतीवृष्टोदेवः अपहरतिअपसहरतिसंयोगएव्या
प्रभवसत्यप्रत्यक्षसिद्धिषुभूषांगीकराण्येषकौधाभिमुखवाचिसम्संगतः पुत्रेणसंवदंतिसख्यः संभवत्यग्निः काष्ठैः गांसंजानातिसंया
यत्संसिद्धिः संस्कृताकन्यासंगंल्लातिसधतेसंक्रुद्धः संपातिवेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावानुबंधनेसाम्प्रामिमुखहितेषुविसर्गोलक्ष
णोप्यतः अनुवाकमधीतेअनुष्ठानदेशेअनुमेघवर्षतिअनुरथंअनुसयः अनुकृतिः अनुवत्सोमातरंधावतिअन्वर्ज्जुनंयोद्धारः अनु
ज्ञातः अनुधनमसतांगतिः ज्ञानावलंबशुद्धोषदर्थेव्याप्तिपरामर्शेयोवियोगेनचलोकेयोगानुसारतःअवगतोर्थेअवलंबपधियातिअव

सा २
सा ३
३८

रातं अवलंवाते अवकीर्णं अवघृति अवघातः निर्वियोगात्पपादे सातिक्रमेलाभनिश्चये निःसंगः निर्मधमनिर्दिष्टः निःक्रांतः निर्वेसः निश्चितप्रदोषा
दर्थक्यं चैकसासयतिसंकटे दुर्मतिः दुर्जीवनः दुर्बलः दुर्गतः दुर्दिनम् नानाविधयोगातिसयभ्रसमो हे सवाङ्मये पशुन्यास्मरणो भूवेष्टदयौ नामि
मुखके अनवस्था मुखसौख्यदर्सने विरुदाहतः विचित्रागतिर्भवतः पारिणे विपुक्तः विकीर्णः वितरानघः विमनस्कः विभुः विवदति विगायति
विस्मिताः विभूषितः विलोपितः विमुखतः विभ्रातः विसिष्टः विक्रांतः विलोकपति आडिच्छामयवाक्येषदर्थो स्यादिकर्मणि वंधने भिवि
वौ साहाय्यं च सामीप्यं संप्रये अविमंत्रनिवत्यासीर्दाना न भवविस्मये प्रतिष्ठादेशमर्पादास्यर्द्धा मुखोर्द्धकर्मणि आकांक्षते आविष्टः ।
आजानाति आताम्नानखः आलिंगति आरभ्यते कचचमावध्नाति आकुमारं पसः पारिणे आचरतिकपटेन आहतः आसन्नावयम् आ
वसथः आमंत्रणम् आधावति आसास्ते आदते आसीतम् आस्यं किल तत् आस्यदम् आदिष्टः आमुक्ते दुःखम् आहूयते आगच्छति
आरोहति नियम्य धत्तु भूसादे सनित्यकौ सत्यं वधते अंतर्भावे समीपे निर्दर्सनोपरमाश्रये निकरो मणीनां नियतति निगृहीतः निदोशति ।
निविसति निपुणाः निवदः निषीतमुदकमनिकुष्टः निदर्शनम् निवृतः पापात्तिलयः अधिरध्यायने श्वर्यवशित्वस्मरणाधिके उपाध्या
पादधीते अधिपतिः अधीनः मातुरध्येति अधिकृतम् अपिः संभवगही सीमति भूषासमुच्चये अपियोजनमस्ति अपिपापम् भद्रमपि मरण
मपि अपि अपि नश्यति हारतदपि विक्रिमातिक्रमे बुद्धौ भूसाथीति सपेक्षति अतिरथः अतिक्रामति अतिगहनम् अतितप्तम् अतिमनुते
ज्ञानम् प्रसंस्तानुमते पूजाभसकृच्छ्र सुभेषु सुः सुपुरुषः सुकृतम् सुसाधुः सुतप्तः सुदुष्करः सुगंधिः उत्पावत्यवियोगोर्ध्वकर्मलाभप्रका
शने आश्रये मोक्षणे भावेवलप्राधान्यसक्तिषु उहलः उद्गच्छति उत्तिपति उत्पन्नम् उत्तरति उत्तुकः उद्गतोऽश्वः उत्पथः उत्कः उद्दिष्टः उ
त्ताहः अभिपूजाभसार्थे हाव्याधिसाम्याभिमुखके सौरूप्यचचनहारसाधयेषु निरूपितः अभिवदति गुरुम् अभिपुक्तः अभिलिप्यते अभि
स्यन्दो व्याधिः अभिजातः अभिमुखः अभिरूपः अभिधान अभ्यवहरति अभ्यस्यति सादृस्यांते दानहिंसां गीकृतौ प्रतिविधौ कचित् व्याध्या

प्रतिविधौ कचित् व्याध्या
राम ३८

यस्मात्प्रतिज्ञातिहंति प्रतिज्ञातं अग्निमन्त्रज्जुनतः प्रतिप्रतिस्थापः प्रतिसर्गच्छति प्रतिकीर्णः प्रांशुभिः प्रतिषिद्धः पपरिसंतेतो भावव्याप्तिदोषकथाश्रवम्
 वास्येषे प्रजने च वर्जने वसेने रिमपरिभ्रमति परिगतोऽग्निर्ग्रामं परिवादः परिकारेतिकन्याम्परिचजते परिचरति गुरुपयारविं गते भ्यो वृष्टो देवः परिध
 तेवासः परिदेवनम् उपः सामीप्यसामर्थ्यव्याप्याचार्यकृतौ मृगौ दोषदानक्रियावीप्सार्भाध्यपन प्रजने उपकुंभंतिष्ठति उपकरोति उपकीर्णो प्रांशु
 भिः उपदिसति उपरतः उपघातः उपहरत्यर्थ उपचारः देवं देवमुपचरति उपक्रमते भोक्तुं उपाध्यायादधीते उपचितः पिता पुत्रेण आदित्यातिक्ववृद्धौ
 स्यादंतमध्ये तथा मतम् प्राकसर्थे तथा साविः कविभिः परिकीर्तितम् अदधते अंतरांगतः आविष्कारः प्राग्धातोः प्रागितिसामान्योक्ते प्रत्यवतिष्ठ
 ते मर्त्याणसिद्धित्यादौ व्यवधानयोगेण यस्य सगत्वम् एतेषु च केचिद्वाच्यं वाधते यथा आदते वितरति केचित् दर्पे विसिधंति यथा विजयते प्रभ

त्वाद्यंतं चत्वाक्पप्रतु मणमचिडाधावतु आमृकत्वसस अम्ययादिभक्तैर्लुक् अव्ययात्परस्याभिभक्तैर्लुग्भवति न तु सव्
 निर्देसे अव्ययानां न वसिं गादिनियमः उक्तं हि सदसं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु पलव्ययेति तदव्ययम्
 उक्तान्यव्ययान्यलिंगानि अधुना लिंगविसेषविजिज्ञापयिष्यास्त्री प्रत्ययाः प्रसूयंते आवतः स्त्रियां अकारांतान्नामः स्त्रि
 इत्यव्ययमानि ॥ वतिकेचिद्वाच्यं मनुवर्तते यथा अधीते आससंकिरेकेचिच्चात्वर्थस्य प्राधान्यादनर्थकाः यथा अवतिष्ठते वितनोति तदुक्तं

धात्वर्थवाधते कश्चित्वाश्चित् मनुवर्तते तमेव विसिनस्य न्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयज्यते इति त्वाद्यंतत्वादयः प्रत्यया अंते यस्य ततश्चात्वाक्पप्रतुम्
 णमचि राचधावत शसकत्वसं आमसु इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः लिंगादिनियमाभावे ओकारस्तुति पराध्वंशं श्रुति संमतिमाह उक्तं हीति ।
 वादीनामव्ययीभावानां तत्रादीनां साधारणार्थक्रमाधिगविभक्तिवचनसादृश्यमुक्तम् एतेनान्वर्थसंज्ञेयमित्युक्तम् इति सारस्वतप्रसादेऽव्य
 यानि उक्तान्वादपूर्वकस्त्री प्रत्ययनिर्हणं प्रतिजानिते उक्तानीत्यादिलिंगेषु स्त्री पुंनपुंसकेषु विसेषु स्त्रीलिंगस्य विशेषरौनज्ञापयितुमिच्छा

सा ३
सा ३
३९

यास्त्राधिकारविधिताः प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः यद्दसेनलोके स्त्रीयमिति प्रत्ययः सधर्मः स्त्रीत्वमसच्गोत्वादिवत्सामान्यविशेषः सनकेसाद्यभिव्यं ।
 ग्य तदुक्तम् ॥ स्तनकेसादिसंबंधो विसिखो वास्तनादयः तदुपव्यंजना जातिर्गुणावस्थागुणालया शब्दोपजनितोऽर्थात्मासद्वसंस्कारइत्यलि
 गानां लिंगतत्त्वैर्विकल्पासप्रदर्शिता इति तथा इयमयमिदमिति पेषव्यपदेशोदस्यते लोके स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यंते तानिलोकेन गोत्वादिसा
 श्रयैर्यद्दत्तामान्यमुपलक्ष्यते व्यज्जकैरुदतत्वात्स्त्रीत्वं पुंसादिकं तथा ततो व्यज्जकवैचित्र्या धेनात्र स्त्रीत्वमेव हि व्यज्यते न तु पुंसादिः सौर्थः ।
 स्त्रीत्वमिधीयते इत्यादि ॥ अजादिरिति जातेरपोपधादित्यादिविशेषविधानादीपि प्राप्तेवचनम् बालवत्साकन्यकेत्यादौ च प्रथमवयोवाचि ।

यां वर्तमानादावप्रत्ययो भवति जायामायामेधाश्रद्धाधारा इत्यादि अजादेश्चापवक्तव्यः अजा एउका को किला काला ।
 वत्सासुद्वागणिकाकाप्यतः कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति कारिकायाचिकायाठिका कालिकातालिकावधिभाग
 रिरस्त्रीयमूवाख्यो रूपसर्गयोः आपंचैव हसंतानां यथावाचानिसादिसा उवगाहः वगाहः अपिधानं पिधानं हसोवास्त्रिया ।
 कापि परे तदादौ च पूर्वस्य हसोवा भवति वोणे कावेणो कानदिकानदीका श्रेयसितरा श्रेयसितमा श्रेयसीतमा नौकादौ ॥

त्वादीपि चकारादनुक्तसमुच्चयाशीतं भस्त्राजिनसरापिडेभ्यः फलात्संफलामस्त्यफलेत्यादि एकफलेत्यपिकेचित् अन्यत्र दासीफलीत्यादि
 तच्च ज्येष्ठाकनिशामध्यमेति पुंगो गेपितथा सत्याक्कां उ प्रांत सतैकेभ्यः उरात्यध्यादमिमत्यध्या एकपुध्या अन्यत्र तु संखपुध्यात्यादितथान
 ज्युवीन्मूलादपि अमूला अन्यत्र दर्भमूली कचिवाच्याया पादांतादपि हिपदा ककमनंतादन्ताच्च बहुव्रीहेर्वा नोवेति टिलोपः बहुसीमेवहु
 सीमानो बहुपज्वेवहुपज्वानो उपधालोपिनोऽननाद्वा आवीयो नोवेति वासद्वस्येवस्थया आप्येवटिलोपो न ईपिवहुराज्ञेवहुराज्ञेवहु
 राजानो इत्यादि प्रयोगानसारतो न सराणो यमकापि ३ ककारेणाभ्यवहित आपकापतस्मिन्ततश्चवहवः परिव्राजकायस्यां सावहुपरिव्राजं ॥

राम
३९

सा २
सा ३
५
४०

पीत्वादिवासद्वयसेपय वासद्वयविकल्पार्थेपिनिपातसंज्ञावदर्थक्यादनेकार्थत्वगित्याहः निश्चयेनेत्यादि नराः नवआचअरावएतेषां स
माहारान्मणतस्मात् अत्रनेवेत्यतोमराक्कुत्वावानुवृतेः स्वत्वादिभ्यः संख्यावाचिनकारानेभ्यश्चनआवंतः स्त्रियांमित्यत्रापितएवानुवृतेः पंच
स्त्रियइत्यादीनलोपेअकारांतत्वेनापिप्राप्तेपिनकारांतसंख्यावाचित्वानेत्यादिव्यवस्थापनीयम् ईपिराज्ञइति राज्ञइतिराजनप्रकारस्य नातस्वउ
कारमकारान्तसंयोगादनंतरस्यत्यर्थोविवक्षितः द्विदामीभूरिदामीत्यादिसिद्धिः औपगवीत्यत्राकारलोपार्थमाहयस्यइश्चअश्चयंरिातोवेत्य
तोवानुवत्यास्त्रीप्रत्ययसमासांततद्वितप्रत्ययसंवंधियकारस्वरेषेवनविभक्त्यादिस्वरेअतोवायः दध्यत्रेत्यादौवप्रसंगइतिव्यवस्था दितः य

नराईप् नकारांतादकारांतादरांताश्चस्त्रियामीपप्रत्ययोभवति दंडिनीदंतिनीकरिणीमालिनीईपिराज्ञोऽलोपोवक्तव्यः रा
ज्ञीशुनीकर्त्तृहर्त्री औपगवीयस्यलोपः ईश्चअश्चयंतस्यलोपोभवतिस्वरेयकारेचपरेद्वितषकराटकार उकार ऋकाजुवं
धात्स्त्रियामोपप्रत्ययोभवतिषवकराकीटकुरुचरीउगोमती ऋपंचतीपठतीइत्यादिनदादेः नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्
त्ययोभवतिनदीगौरीगौतमी इन्द्रादेरानीपइन्द्रादेर्गणादानीपप्रत्ययोभवति भवानीसर्वाणी ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चदचउश्चआचष्टादितपस्यतस्मात् अत्रापिपूर्ववदानुवृतेस्त्रपूषलज्जायामित्यादेः पंचाद्यवित्रयेत्यादौषित्वेपिनलनंधयीत्यत्रधेठस्तस्या
दित्यादिव्यवस्थापनीयम् ननादेः नदादेराकृतिगणात्वात्सोपर्णेपीपीवरीजित्वरीसर्वरीद्वादसीपंचमीप्रमृतयोविहितलक्षणानदादौशेषाः
इन्द्रादेरितिइन्द्रादेर्गणादानीप्प्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः तेचइन्द्रवरुणभवसर्वरुद्रमृउहिमारापयवयवनमातुलाचाप्यीदयः वक्तव्यत्वाद्दो
चकाराद्वाहिमारापयोर्महत्वेमहद्विमंहिमानी अररापानीपवाहोवेदुशोयवोयवानीयवनाक्षिप्यामपवनानीमातुलोपाध्यायाभ्यांचवा
मातुलानीमातुलीउपाध्यायी अचाप्यीदरापत्वचआचार्याणी अर्पसन्निपाभ्यांवास्वार्थे आप्याणी आप्यासन्निपाणीसन्निपापुंयोगेतु

राम
४०

केत्यत्रायस्यादिपरत्वेन तेन व्यवधानान्न आप्रत्ययेन साहचर्योक्तत्वात् रोपिप्रत्ययसंबोधेव बोध्यः एवं च सक्रोतिसकेत्यादेः यथायविआप्रत्यये च सकेत्या
 दौ न ह्रस्वो वेत्यतो वानुकार्यगान्ममेपमानिकेत्यत्रेदमर्थममकादेसे आपिचप्रत्ययककाराभावेऽपि भवति तथा न कायति न रि केत्यत्रापि अथावाका
 पीति सामान्योक्तावपि वासव्यवस्थायां सकेत्यादावित्याभावः यका सकेत्यादौ प्रत्यायसंबंधिकाप्यपि न एवं अधित्यका उपत्यका जीवका भवकादे
 देवका यज्ञिका क्षिपका ध्रुवका चटका दंडका इष्टका हलका पिप्पका एडका अलका करका मेनका कन्यका एरकोत्यादिषु प्रयोगानुसारेण नेत्व
 मन्तारका ज्योतिषि अन्यत्र तारिका वरीका तांतवे अन्यत्र वर्णिका वर्तका सकनौषा च्छां उदीच्यां तु वर्तिका अष्टका पितृदेवत्ये अशिका न्या इत्या
 दिष्वर्थमदनमतभेदेन वेत्यादिभावतश्चाव्यवस्था तथा सतका दीनां वासुतिका सतका पुत्रिका पुत्रका वृंदारिका वृंदाका तथा यक पूर्वस्य ।
 स्त्री प्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्यापि वा आर्यका आर्यिका चटका चटकि का तथा भस्त्रे वा जाज्ञादासा एषामनज्पूर्वाणामपि वा भस्त्रका

न भवति वा ग्रहणादिषु विवक्षानिश्चयेन पतंत्यने के च्छर्थे धिति नियातानामने कार्यत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भस्त्रिका भस्त्रिका उभस्त्रका एषका एषिका अजका अजिका रत्नालीका द्वके द्विके स्वका सिंका एषाद्वा एतयोर्न ज्पूर्वयोर्नैत्वम् अनेषा
 का अन्नके भस्त्रादेरुपसर्जनत्वेपि वा निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रिका अभाषितपुंस्कादिहितस्यातत्स्थाने योकारस्तस्यापि वा गंगका गंगिका अंगंगि
 का यस्मिन् गंगका परमंगंगिका उक्तपुंस्त्वस्य तु शुभ्रिका तथा बहुव्रीहौ नित्यम् अस्वद्विकान् तथा दक्षिणात्पिका इहत्पिका क्वत्पिकेत्यादौ त्यक्त्य
 योर्नित्यम् तथा सुनायिका सुयाकि केत्यादौ धात्वन्तयकपोरपि नित्यमित्यादि यथा प्रयोगं यथावसे यावां सव्यात् लोकाद्वा अभाषितपुंस्काद
 तः स्थाने आद्यगंगाका ह्रस्वो वेति व्यवस्थाया ह्रस्वाभावो वा यक्षे प्रागुक्तम् आवतः स्त्रियौ मित्यत्र आविति योगविभागात् क्विद्वि संतेभ्यो आप्रत्य
 त्यस्य इत्याभिप्रेत्य भाजुरित्समतिमाह वशीति हसं तानामिति स्वमतसिद्धहसप्रत्याहारमिप्रायेणापाठस्तु हलन्तानामिति ह्रस्वः २ कापीति पूर्वतः
 तरादाविति वासव्यवस्थापोक्तमते चतरतमरूपकत्वादयः बहुव्रीहौ कप्रत्येकमपाकः नौकारैकाशौ केत्यादौ चनाविद्वद्वयोदौपवजावौ ।

इवैवब्रह्मणीस्यप्यणी इत्यपिकेचित् इत्या घृष्टाः ननुअनीषेपविधीयतां सवर्णो दीर्घत्वे चेद्वाणीत्यादिसिद्धेः विधानसमार्थ्यं च यस्य लोप इत्यलोपो
न स्यात् अन्यथानीयमेव कुर्यादिति चेत्सत्यम् इन्द्रमाचष्टे इन्द्रपति इन्द्रतस्येन्द्रस्य स्त्री इन्द्रोर्णात्यादावपि दीर्घश्रुत्यर्थमानीविधिः ब्रह्मणी।
त्यादौ नोवेति ठिलोपेपि दीर्घश्रवणार्थं च इत्समाहार इति समारंभे वाच्ये इत्यपः पूर्वस्य गणोक्तव्य इत्यर्थः त्रयाराणां समाहारस्त्रीपी सवंधपी।
त्याद्यपि पुंयोगे पुंवाचकोपि दस्यः पुंयोगात्स्त्रियावर्तते तत्तत्सादीत्यादित्यर्थः अद्रस्य गणकस्य स्त्रीत्यर्थः चकारात्पालकस्य दानान्नगोपा।
लिका जातेः अपोपधादिति सामानाधिकरण्ये जीतिसत्वेनाभिधेयाभिधायकामेदोपचाराज्जातिदाचकालक्ष्यते इत्यभिप्रेत्याह जातिवा।
चिन इति तद्वत्सराचोक्तं आकृतिग्रहणाज्जातिर्लिंगानावसर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणौः सहेति गृह्यतेऽनेनेति ग्रहम् आ

इत्समाहारे गणाश्च त्रयीपंचकुलोपयोगे च अद्रस्य स्त्री अद्रागणा की जातेरपोपधात् जातिवाचिनोऽपकारोपधादका
रांतात्स्त्रियामीपप्रयो भवति मेवी अकरीहंसी कुकुटी ब्राह्मणी अपकारोपधादिति किं क्षत्रियावैस्या ॥ ॥ ॥ ॥

कृतिः संस्थानं ग्रहणं ग्राहकं यस्याः अवयवविशेषव्यंग्येत्यर्थः ॥ एतेन गोत्रादिजातिरुक्ता ब्राह्मणाद्याः कृतेः क्षत्रियादिषु संभवान्तं
ग्रहायाह लिंगानोचेति यासर्वलिंगानि न भजतीत्यर्थः ब्राह्मणः ब्राह्मणीत्यादेर्हिलिंगत्वात् एतच्चाधिकसंग्रहार्थमिति तदादेः सर्वलि
ङ्गेषु पूर्वेषु वास्यजातित्वं देवदत्तादेरसर्वलिङ्गत्वेनातिव्याप्रावाहसकृदाख्यातेति सकृदप्येदं निश्चयेत्यर्थः एतेन नित्यत्वमेकत्वं प्र
त्येकापरिसमाप्रत्वं चोक्तम् ततश्चैकस्मिन्पिरोऽपदिष्टातस्मिन्नेपिपिराग्नौरे उपलभात् देवदत्तादेश्च संज्ञासद्वत्वेनातथाभावान्ना
तिव्याप्तिरिति भावः नन्वेवमप्यप्रत्ययान्तस्य सर्वलिंगत्वेप्याकृतिगणाभादव्याप्तिस्स्यादत आह गोत्रं चरणौः सहेति गोत्रमिति पूर्वावा
प्येणामप्यप्रत्ययसंज्ञा चरणानां वेदसारवाध्यपनक्ति यासंबन्धात् क्रियासद्वानां जातित्वात्थमुक्तिः अत्र जातेरितियोगविभागान्नगवमह

सा टी
सा प्र
३
४९

शक्यमस्य मनुष्येभ्यो यो यधेभ्यो योगवपीत्यादि नो वेत्यतो मरा कुतुष्या वा उरते मसिका वला के त्या दौ स्त्री मात्र विषया ज्ञाति वा चिनो न प्रथमवयो वा चिन
इति कालका ता सरीरावस्था यो वना दिव्यः तत्र पयपिके चित्को मारयो वन तमध्यवृद्धत्वा निचत्वा र्पाहुः अन्ये तु कौ मारयो वन स्थ विहत्वा नित्रीणी ।
च्छति अयरे तु आवो डसा द्वे दालो पावत स्त्री रनिवर्तकः मध्यमः सप्रतिर्पावत्परलोकरुद्ध उच्यते इत्यन्यथा त्रीरापाहुः तथा पियावत्यो रद्धिमन्योः
वस्थास्ताः सर्वा एकी कृत्य प्रथमं वयः पाश्चापचपवत्यस्तारासी कृत्य द्वितीयमिति द्विवयः यक्षोऽत्रामिप्रेतः सचोक्तः वर्द्धतां यावदनेन वर्द्धितं
पश्चादया येन पुज्यतामिति एकदेवाभिषेकप्रेत्याह प्रथमग्रहणा इद्वति स्वांगतस्वांगं स्वरूपं चोक्तम् अद्रवं मूर्तिमत्स्वांगं प्राणि स्यमविकार
जम् अतस्त्यत इदं चेतेन चेत्तथायतमिति सरीराभ्यंतरे चारी वायुः माणः सोऽस्या स्त्रीति प्राणी तत्र तिष्ठतीति प्राणि स्यं तत्त्वाङ्गं म् ॥ एवं सेद

प्रथमवयो वा जिनोऽत ईववक्तव्यः कुमारी किशोरी कलभो प्रथमग्रहणात्किं वृद्धा स्थ विरा अग्रहणात् किमसि सुः स्वां
गाहा स्वांगवाचिनो वा स्त्रियामी पप्रत्ययो भवति सुमुखी मृगाक्षी तन्वगी वाग्रहणात् पप्रवनदना कमलवदना इत्यादौ ।
न भवति कृदिकारादत्तेरीव वावक्तव्यः अंगुली धूलिः धूली आजिः आजी आत्तेरिति विषेयणात् कति भूतिः ॥ ॥ ॥

स्यापि प्राणि स्यत्वात् स्वांगता स्यात् आह अद्रवमिति तस्य तु द्रव्यत्वान्न एवमपि ज्ञानस्य प्राणि स्यत्वाद्द्रवत्वाच्च स्वांगता स्यादत आह मूर्तिमदि
ति असर्वगतद्रव्यपरिमाणोकाठिन्यादिस्य संविषेयो वा मूर्तिः सा स्या स्त्रीति तथा ज्ञानस्यात्मगुणात्वेन परिमाणलक्षणगुणस्य संलक्षणस्य वा
तत्रानंगोकारादमूर्तिमत्त्वज्ञानस्येत्यर्थः एवमपि शोफादेर्यथोक्तलक्षणवत्त्वात् स्वांगता स्यादत आह अविकारजमिति विकारो वा तादिवै
म्यंततो न जातेशोफादिलुविकारजः रथ्यादिपतितके साः देः स्वांगता संग्रहार्थमाह तत्स्यत इदं चेति तत्र प्राणिनिनदृष्टं अन्यदा तत्रावर्त
मानमपि स्वांगं एवमपि प्रतिमाधदयवानां मुखदीनां प्राणि स्येन विषादिना समुद्भूतः तथाप्यप्राणिनापि संवदं स्यात्तदपि तथेत्यर्थः ॥ ॥

प्राणिमुखादिसदृशमप्राणिमुखाद्यपि स्वाङ्गमिति भावः उदाहरणं तु सुकेसी सुकेसावारण्या सुस्तनो सुस्तना प्रतिमा प्रत्यदाहरणं तु क्रमेण सुभ
खासाला बहुखेदा सुस्ताना सुसोकेत्यादि कदिकारादिति अन्तेरित्यत्र क्तिसुद्धेन तत्तथो गृह्यते अतर्थादित्यर्थः ततश्च अकरणिः अहरणिरित्यादी
नवतम्यत्वाद्वा ॥ ऐच ३ मन्वादेरित्यादिसुद्धात् वृषाकप्यग्निकृतकुसीद प्रतक्रतवो गृह्यन्ते प्रतक्रतोस्तु पयोगे एव अन्या प्रतक्रातुः स्त्री पत्ना
दपः १ स्वांगादित्यतो वानुवृत्तेः क्वचिदर्थविसेवे क्वचिच्चवेति व्यवस्था पनीयमत्र पत्नी इति पञ्चसंयोग एव अन्यत्र गवां पतिः स्त्री वृषल पत्नी
पमानात् विद्यमानं पूर्वस्य तु वा दृढ पत्नी दृढ पतिः स पत्न्यादिषु नित्यं स पत्नी एक पत्नी अन्तरवत्नी गर्भयोगे एव अन्यत्रांतर्वतो साला तथा भर्तृ
योगे पतिवत्नी अन्यत्र पतिमती न गरीतथा सखी संवपस्या सख्यर्भा र्प्यापिन शिर्षस्याः सा अखि र्वी अर्द्धं जरे युवती प्राची मत्सी रसि क्रीया

ऐच मन्वादेः मन्वादेर्गणास्त्रियामी सप्रत्ययो भवति एकारादेः से चकारान्मनो रौ वामनी मनः वृषाकपार्यो पत्न्यादपः
पत्न्यादपो निपात्यंते पत्नी अंतर्वत्नी सखी अशिष्ठी अर्द्धं जरी युवती प्राची प्रतीची उदीची समीची दारसब्दे नित्यं बहुवचा
नांतः पुल्लिगः दाराः दारान्दारेः दारेभ्यः २ दाराणां दारेषु हे दाराः वौर्गणात् उकाराणां जाजुरावाचिनो वास्त्रियामी प्रत्ययो भ
वति ष द्वीपदुः मृदामृदः तन्वीतनः ऋज्वी ऋजुः ॥

लिकी एता एनी जानपदी करण्डी अमंत्र चेत्क राडान्या गोणी आवपनं चेत् गोणा
उन्यास्याली अकृतिमा चेत् स्यालान्याभाजी पक्वा चेत् भाजान्यावागी स्थोत्यं चेत् नागाऽन्या काली वर्णश्चेत् कालाऽन्या नीली अनाछाद
नं चेत् नीलाऽन्या कुसी अपो विकारश्च कसाऽपाकामुकी मैथुनेच्छावती चेत् कामुकान्या कवरी के सश्चेत् कवरान्या औषधौ प्राणिनि च
ली संज्ञायां बानी ली नीला सोणी सोणे त्यदयोऽविहितलक्षणाः पत्न्यादौ दृष्टव्याः वौ ३ वाजोः गुरासुद्धेन मतुलोपादमेदोपचाराद्वा गव
दाचको गृह्यते वा शब्दव्यवस्थये वरु पोगो पन्नावरुः पतिम्बरकन्या पाण्डुः गुरालक्षणां चोक्तम् सत्वे निविसते पैति पृथग्जातिषु दृश्यते

आधिपत्या क्रियायश्च सोसत्त्वप्रकृतिगुण इति सत्त्वं
वाकस्या न्यवच्छेदकत्वा ॥

तेविभक्त्यर्था उच्यन्ते इति भावः एकवचनं जात्यभिप्रायेण तत्र प्रथमोद्दिष्टप्रथमार्थमाह लिंगार्थे इति धातुविभक्तिवर्जमर्थवर्द्धिगमिति कालादिषु लिंगसंज्ञेन नामाभिधानान्नामलक्षणेनैव लिंगलक्षणमाह धातुप्रत्ययवर्जमित्यादि ॥ प्रत्ययसंज्ञेनात्र प्रत्ययविशेषो विभक्तिरूपलक्षणेनामलक्षणेन लिंगलक्षणोच्यते विभक्तिवर्जनत्वाभिधानात् धातुवर्जमितितु संभवदभिप्रायं विचारविशेषश्च नामलक्षणोक्तौ वसेयः सन्मात्रे इति सव्यप्रवृत्त्यपलक्षणम् यत्रार्थान्नरनये स्यात् सव्यप्रवृत्तिः सर्वोपिलिंगार्थ इत्यर्थः ॥ पुंस्त्रीनपुंसकलिंगादितु तत्रांतरापकसाक्षिगार्थ एव अभिहितकारकार्थः

इति स्त्रीप्रत्ययाः अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते लिंगार्थे प्रथमा धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिंगं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति लिंगादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् तत्सद्बलान्योक्ते प्रथमारविरिव राजते राजारोषात्कमारोरूपतेवोभुज्यते भुवं भूयात् प्रागास्तारामलक्ष्मणौ पदाकर्ता प्रथमांतः कर्मणि द्वितीयांतदायदाकर्ता तृतीयांतः कर्मणि प्रथमात्रदा संतिसंतः कियंतः कुमारः शेरतेश्वररूपं ते च नारकः जेगीयं ते च गीतज्ञाः मेप्रियं ते रुजार्दिताः आमंत्रेण च आमंत्रणमाभिमुखीकरणांतस्मिन्नर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति मांसमुद्गरं गोविंदं प्रसीद परमेश्वरं कुमारौ श्वैरमासायांसमध्वं भोतयस्विनः भोसः भोसभगोस अधोस एते सव्यनित्यांत्यं ते धिविषये सप्तमसंभोदराध्यभगोस्तुभ्यं न। मोस्तुते अधीष्वभो महाप्रातृधातयाद्योः स्वप्स्मरं इति प्रथमा ० ॥ प्रातिपदिकार्थः संपद्यत इति तत्रापिलिंगार्थे प्रथमालि

गार्थस्य सर्वत्रानुसृतत्वेपितत्र तत्र कर्मार्थविशेषविवक्षायां द्वितीयादिविशेषविधानात्सामान्यविहितप्रथमायावाधानात्तिप्रसंगः ॥ लिंगादयोपि तिकेचित्यादिनीयाः लिंगं स्त्रीपुनपुंसकसव्यवाच्यः क्रमाद्व्यवयोपचयसामोच्चितिरूपोवस्तुधर्मः संख्यानप्रसवौ लिंगमित्यादिना महाभाष्याद्युक्तेः परिमाणं खारीद्रोणः आठकमित्यादिसव्यवाच्यपरितः सर्वतौ मानं दारुलोहादिमयं पात्रम् ॥ ॥ ॥

सा दी
सा प्र
५
४३

उन्मानं प्रमाणावतस्कत्वद्वित्ववहत्वानि एते प्रथमार्थः प्रथमाया अर्थः एष्वर्थे च विप्रथमा भवतीत्यर्थः । उदाहरति तदित्यादितत्त्वमसीति वाक्ये ।
तदित्यनेन कारकविशेषानाकलितवस्तुमात्रमुच्यते यद्वापतदोर्नित्यसंबन्धो यत्सत्कालत्रयावाधत्वेन परमार्थसत्तद्वत्त्वेत्यर्थः । रविरिव राज
तेत्यादौ कर्त्री धर्मस्य तिङ्गुक्तत्वात्त्रिंशत्तत्त्वानि इत्यनेनैव प्रथमा तथा चोक्तं महाभाष्येऽभिहितो योऽर्थः सम्पन्नः प्रादिपरिकार्य इति न चैवमा
न्योक्ते प्रथमेत्यस्य वैषम्यं पतिरिति वाच्यम् तस्य कर्म धर्मसंज्ञावादितीपादिप्राप्तावपि निपमार्थत्वात् ततश्चार्थादनुक्ते कर्म धर्म इति
यादय इत्यर्थः । आमेत्रणमाभिमुखीकरां तस्य च लिंगार्थत्वाभावादारम्भः हेयचन हेयचमानेत्यादौ संबोधनस्य तत्त्वज्ञानाभ्यामुक्तेत्वात्
वैष्णवादिभगोस्तुभ्यं नमोस्तुते इत्यत्र अस्तुते इति च्छेदः नस्तौ तोत्यस्तुततस्मै अस्तुते यस्य स्तुतवोऽस्याभावादविद्यमानस्तुत्यायेत्यर्थः । अथवा
शेषाः कार्यकर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विस्त्रेयावधौ संवधाऽऽधारभावयोः सेवाविभक्तयोर्द्वितीयाद्या एष्वर्थेषु भवंति कर्ता
कर्मचकरां संप्रदानं तथैव च अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्कार्ये कर्मकारके उवाच्ये आप्ये सं ॥
असङ्गरागोपणं गुणवत्पात्रापनं वास्तुतिः तत्र भगवद्गुणानामनंतत्वात्तेषामज्ञानं तद्विशिष्टवचनासंभवादविद्यमानास्तुतिरित्यस्य तत्त्वं
बोधनं स्तुतावसामर्थ्यात्कैवल्यं तुभ्यं नम इत्यर्थः । अतस्त्वोक्तं कालिदासेन भूतार्थव्याहृतिः साहिनस्तुतिः परमेष्ठिन इति यद्वा अके सवे विरि
च्येतेत्यभिधानात् एते तत्र स्तुतास्तुतिर्यस्य स तथा सर्वसेव्यविरिचिस्तुत्येत्यर्थः हे अघो अघवनस्वस्य घस्मरं नासकं पापं घातयेत्यर्थः सेवाः
कार्ये इत्यादिभिन्नपदनिर्देशाद्वितीयादिबद्धिभक्तीनां यद्यर्थे यथा संख्यत्वात् उक्तादन्याः सेवा इति प्रथमाया उक्तत्वात् अन्या अवसिष्टा
द्वितीयाद्याः षड्विभक्तय इत्यर्थः तत्र तावदीक्षितानीक्षितद्विविधकर्मणोरीक्षितस्य त्रैविध्येऽपि संस्कार्यैकिकार्ये योरवांतरभेदमाश्रित्य च
तुर्विधेनाह उवाच इत्यादितत्र पदसंज्ञापते तदुवाचं यत्र चोत्पद्यविकार्यसंबन्धिनो विशेषाः प्रत्यक्षेणानुमानेन वानुप्र ॥ ॥ ॥ ॥

सम
४३

तीयते केवलप्राप्यते तदाप्याग्रांतराधानेन न्यपदेशांतरनिमित्तं संकार्यो प्रकृत्युद्धेदेनावस्थांतरत्वमापाद्यं विकार्यं प्रकृत्युद्धेदतदुद्धेदाभ्यां संस्कार्यं विकार्ययोः भेदो न वास्तवः ॥ अतएव त्रैविध्यमुक्तं भर्तृहरिणा निवृत्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधामतंत्रे सितमं कर्म चतुर्हीन्यनुकल्पितमत्रा-
 ध्यापदसंज्ञायते पूर्वजन्मना यत्प्रकाशते तन्निवृत्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् प्रकृत्युद्धेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किंचिदुगा-
 तरोत्पत्त्यां सुवर्णादिविकारवत् क्रियाकृतविसेषाणां सिद्धिर्पत्रनगम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तस्याप्यमितिकथ्यते अनीसितं च द्वितमं औदासी-
 न्येन यत्प्राप्यं यत्कर्तृनीसितम् संज्ञांतरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति संज्ञांतरैरनाख्यातं अपादानादिकारकविसेषैरकथितमित्य-
 यः अन्यपूर्वकं दिवः कर्म चेत्यादिलक्षणं तदेवं संप्रविधं कर्म उत्पाद्यादिचतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरतिकटं करोतीत्यादिरूपमिति प्राप्य-
 स्योदाहरणमराजमिति च संस्कार्यस्य अभिवेकादिसंस्कारस्य राजस्य सदेन विवक्षणात् अनीसीतोदाहरणं च अन्नं भक्षयन् विषं भुंक्ते।
 स्कार्यं विकार्यं च द्वितीयाविभक्तिर्भवति कटं करोति कारुकोरूपं पस्पतिचासुषः राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठाः सोमं सुनोति सोम-
 याः ॥ यामगच्छन्तरोत्पत्तिरिति अकथितस्य च दुष्टाचप्रथरुधिरप्रच्छिचिबूसासिजिकर्मपुक्नोदध्यमं थवहदंडग्रहमुषपकर्मभाक्-
 दुहादीनां धातूनां यत्कर्म तद्युक्तमपादानादिभिरकथितं कर्म यथागां यपांडो हधरामन्नं यपाचेव सुधां वलिमूरुधदैत्यान्यातालं पप्रहे-
 न्द्रं च वा छितम् धर्मी नवाचिनो द्वेदमब्रवीतां स्वसेविनः पार्थिवानन्वसाज्जित्त्रिलोकीमजयद्रिश्नं दारकामनयदधूनरुकिरणीमहर-
 त्तरम् च कर्षकं संविपिनं ममं थक्षीरधिं सुधाम् अवहन्मन्द्रांसिधुमदराउपदरीन् सुरान् जग्राह घुतं रुसक्रममध्मादिति जासुधाम् पचति
 प्राणिनां कर्म यः फलं तहरिभजेत्यादिहरिः प्राणिनां कर्म धर्मी धर्मलक्षणां फलं स्वर्गनिरयादिरूपं पचति तत्कर्माणामिति भूतेन फ-
 लं निष्पादयतीत्यर्थः तं हरिभजेत्यन्वयः एवार्तमिति सर्वत्र संबध्यतं धरादीनामन्नक्षरणाघपादानादित्वेपितदविवक्षायां निमित्तत्वं
 मात्रार्थं त्वेव सादिप्राप्नोसकर्मकत्वविधिः तथागमनाद्यर्थकधातूनामरापन्तावस्थाकर्तुं + + + + + ॥ ॥

सा टी
सा प्र
३
४४

रपेनावस्थायां कर्मत्वमपथासन्नगमपत्तर्गवेदायै स्नानवेदपत्र आसपचा मृतं देवान्वेदमध्याययद्विधिम् आसपत्सलिलेष्ट्वीयस्समे श्रीहरिर्गति
रित्यादिप्रयोगानुसारेणोद्यम् अम्यश्वं अक्षैरसान्वाहीयतीत्यादिसंकारकद्वितीया मुक्तोपपदद्वितीयामाह अभिसर्वतसोरिति अभिश्च सर्व
आभिसर्वोताभ्यां तसौ अभिसर्वतसो हं हंते नृपमाराण्यदं प्रत्येकं मभिसंवेध्यत इति न्यायात् सः ह प्रत्येकं संबंधः तथाधिक्यो गे द्वितीया कार्प्या उपर्य्या
दयः उपरि अधि अधः एते त्रयस्तुषु आमंत्रेति तं द्विस्त्रिरुक्तमिति त्रिकांशो स्मरणा सः प्रत्येकं संबंधः तथाधिक्यो गे द्वितीया कार्प्या उपर्य्यादयः उप
ततो न्यत्रापि उभयतः परितः समपानिकवाहा कते प्रतीत्यादियोगेष्वपि क्रमेणोदाहरति द्विरुच्चारितमंते येषु तेषु योगे द्वितीया कार्प्येत्यर्थः जाल्मा
दीनां संबोध्यत्वेन विवक्षणात्कृत्वा पृथग्विवक्षाणादिगर्थयोगाभावान्न द्वितीया उपर्य्यपरीत्यादौ उपर्य्यध्यधसः समीप्य इति द्विर्वचनमसमया
अभिसर्वतसोः कार्प्याधिगप्यीदिसु द्वितीयाः ॥ अत्रेति तातेषु ततो न्यत्रापि दृश्यते अभितो ग्रामं नदीवहति सर्वतो ग्रामं व
नानि संति धिग्देवदत्तं उपर्य्यपरिग्रामं मेयाः पतंति अधो अधो ग्रामं सलभाः पतंति अध्यधियां मं मृगाश्चरंति समयानि
कवाहा प्रति योगेऽपि समया ग्रामं निकवा ग्रामं अनुग्रामं कालाध्वनो नैरन्त्येऽपि मासमधीते क्रोशं

निकवासब्दो सामीप्यः

लक्षणा संबंधं योद्योतकौ अत्र ययपि संबंधस्योभयनिष्ठत्वाद्भयत्रापि योगस्तथाप्येतद्वचनस्य वक्ष्यापवादत्वादपवादो सुत्सर्गनिवर्तक इति न्या
यादत्रैव वक्षीया प्रातः तत्रैव द्वितीया संबंधस्य द्विनिष्ठत्वेऽप्ये प्रधानादेव वक्षीति वक्ष्यमाणत्वात् अपिसदस्य विकल्पार्थत्वेन हारमहाराधेवरता
तमात्र इत्यादौ न क्रियाविशेषेणानामपि कर्मत्वत्त्वोक्तमोदनं पचति क्रियाविशेषेणानामपि कात्स्न्यादीनां करणात्वम् कात्स्न्येन करोति प्रत्य
क्षेण यस्यति सुखादीनां च वासुखं सुखेन वा करोतीत्यादिप्रयोगानुसारेणान्यत्रापि त्यतोऽवसेयम् कालाध्वनोरिति कालाध्वार्थं नैरन्त्येऽपि
त्यतसंयोगेऽर्थे द्वितीयेत्यर्थः नैरन्त्ये किममासस्य द्विरधीते क्रोशस्यैकदेसेपर्वतः कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचष्टे कर्तरीत्यादितत्रतावक्तृता

राम
४४

४५ द्विविधः स्वतंत्रः प्रयोजकश्च स्वतंत्रोः मिहितानुमिहितभेदात् द्विविधः प्रयोजकोपि प्रेषकोऽप्येकः आनुकूल्यभागी चेति विविधः तत्र प्रभुत्वेन प्रयोजया-
 न्येवकः यथा सिध्येणकारयति हीनः प्रयोजननध्येयकः यथा ग्रहं भोजयति यस्तु प्रभुत्वहीनत्वाभावेनानुकूलमात्रेण प्रयोजयति स आनुकूल्यभा-
 गी यथा आनन्दयति पितरं सत्यत्रः एवं पंचविधः कर्तृत्वत्राभिहिते प्रथमाभिधानादनमिहितैर्कर्तरि तृतीया तत्र कर्तृत्वस्य साहचर्यमाह मधाने क्रियाश्रये
 तिक्रियाश्रयः कर्तृत्वकैर्कर्मादीनामपि तथात्वादतिप्रसंगः स्यादत उक्तं प्रधाने इति प्रधानत्वं चेत्तरकारका प्रयोज्यते सति सकलकारकप्रयोजकत्वम्
 यथा देवदत्तः कार्यस्थाल्या मोदनं पचति एतच्च देवदत्त आत्मे सेते इत्यादौ तत्प्रयोज्यानां कर्मादीनामभावाद्वा प्रमितिधातूक्तक्रियत्वप्रधान-
 त्वमवसेपम् पदीयो व्यापासेधातू नोच्यते सकर्तृत्वार्थः तथा चोक्तं धातुनोक्तक्रिये नित्ये कारके कर्तृकैष्येते इति करणमपि वाद्याभ्यांतरभेदादि।

पर्वतः नैरंतर्याः भावे मासस्य द्विर्धीते को सरपै कमात्रे पर्वतः इति द्वितीया कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च क्रियासि-
 द्युपकारके करणेऽर्थे तृतीया विभक्तिर्भवति भिन्नशरीरेण रामेण रावणो लोक रावणः करण्येण विदीर्णोऽपि वानरैर्यु-
 द्यते पुनः ॥ इति तृतीया ॥ दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी सम्पक्श्रेयो बुद्ध्या प्रदीयते तत्संप्रदानं ददाति ॥ ॥ ॥

विधमः वाद्यं सरादि आभ्यांतरं चित्तादितल्लक्षणं क्रियासिद्ध्युपकारक इति क्रियायाः सिद्धिं उत्पत्तिं सन्निहितत्वेन करोतीति तथा यद्वा पारानं।
 तस्मिन् विलेनेन क्रियोत्पत्तिरित्यर्थः तथा चोक्तं भट्टहरिणा क्रियायापरिनिवृत्तिर्यद्वा पारादनंतरम् विवक्ष्यते पदानत्र करणत्वं तदा स्मृतम्।
 ३८ हरति भिन्न इति क्तेन कर्मोक्तमिति रावणात्कर्मणः प्रथमा वानरैः कर्तृभिः करण्येण वानरैः विदीर्णोऽपि तैः रामेण वा सह पुनरपि प्रा-
 ध्यते करण्येति जातवेकवचनम् दानपात्र इत्येतद्वा कृतं संप्रदानकारके इति दानं नाम पूजानुग्रहकामनया स्वस्वत्वमपरित्यागे-
 न परस्वत्वापादानं तस्य पात्रम् न विद्यपाके वलपातपसावापि पात्रता यत्र च तमिमे चोभे तदि पात्रं प्रचक्षते इत्याद्युक्तं तत्संप्रदानकारकमित्य

सा दी
सा प्र
३
४५

चक्षते इत्याद्युक्तं तत्संप्रदानकारकमित्यर्थः ॥ तथा चोक्तम् संप्रदानं तदेव स्यात्प्राज्ञानग्रहाकाम्यपादीपमानेन संयोगात्सामित्वं लभते पदीति तच्च त्रि
विधम् अनिराकर्तृप्रेस्कम् अनुमते चेति तत्रानिराकर्तृपथा आदित्यापार्थददाति प्रेकं विप्रापगां ददाति मधुगां देहीति प्रेरितो ददातीत्यर्थः ॥
अनुमते गुरुवे गां ददाति गुरुर्हि न प्रार्थयते दीपमानां च तामनुमन्यते भद्रकृतमिति तदुक्तं भर्तृहृदिषा अनिराकरणात्कर्तृपगां कर्मणोऽपि
तम् प्रेरणानुमनभ्यां चलभते संप्रदानतामिति अतश्च राजो दंडं ददाति रजकस्य वस्त्रं स्य ददातीत्यादौ संप्रदानस्य प्रसंगः ॥ विशेषावधावित्ये
तद्योच्यते विशेषो विभाग इति अपादानं च द्विविधम् तदुक्तम् अपाये पददासीनं चलं वापदि वा चलम् ध्रुवमेव तदा वेसा तदपादानमुच्यते
दंडं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्तपानचदानकाम्यपा यदीपते दानतया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनींद्रैः वेदविदेगां ददा
ति अन्यत्र राजो दंडं ददाति रजकस्य वस्त्रं स्य ददाति ॥ इति चतुर्थी ॥ विशेषावधौ पंचमी विशेषो विभागस्तत्रयोः ॥ वधिश्च
लतयाऽचलतया वा विक्षितस्तत्रापादाने पंचमी धावतोऽप्यदपतत् भूभृतोऽवतरदिगंया इति पंचमी संबंधेष्वष्टी संबंध
नोर्मध्ये योऽप्रधानस्तत्र वष्टी भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबंधोऽन्योन्यमुच्यते दृष्टो पद्यपि संबंधः षष्ठ्यत्यतिस्तु मेदकात् ॥
इति तच्च त्रिविधोक्तं निर्दिष्टं विषयं किंचिदुपातविषयनया अपेक्षितक्रियाकंच त्रिधा पादानमुच्यते इति यत्र साक्षादपायभूतक्रियानि
दिश्यन्ते तदा यम् यथा ग्रामादापातीत्यादिपत्रधात्वन्तरार्थगं स्कर्ष्यमाह तद्वितीयम् यथा वलाहकात् तत्र विद्योतते विद्युत् वलाहकात् नि
स्त्यविद्योतत इत्यर्थः प्रमाणान्तरप्रतीतक्रियाकं तृतीयम् यथा गच्छंते पस्पन्नाह कस्मात्त्वमिति परस्परस्मान्मेवावयसरत इत्यत्रान्योऽन्य
मवधित्वमुक्तं मेधांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेधयोः सक्रियापेकर्तृत्वतः पृथक् पृथगिति ॥ संबंधेऽप्येतत्स्य दमाह संबंधेष्वष्टी
ति ॥ संबंधश्च स्वसामिभावावयवावयविभावोदिभेदादनंतः कारकैभ्यश्चान्यः क्रियासंबंधाभावात् तदुक्तं संबंधः कारकैभ्योऽन्यः क्रियाः

राम
४५

कारकपूर्वकः श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां संभिधीयते इति तत्र श्रुतायां यथानुमाणाणामश्रीयात् अश्रुतायां राज्ञः पुरुष इति तत्र पक्षपिसंबंधस्योभया
 श्रितत्वाद्धमयोरप्यप्यायेरावावशी प्राप्तातथाप्यप्रधानादेव द्विविसेषणादेदतदुक्तं परार्थे निःस्वेपादयधानं विसेषणम् विसेष्यंत प्रधानं स्यात् त्वार्थ
 स्पेवप्रकासनात् मेघभेदकपोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते द्विष्टोपपक्षपिसंबन्धः सख्यत्यजित्तुभेदकादिति एकवचनादिक्रमेणोदाहरति राज्ञः
 पुरुष इत्यादि अत्र क्रियायोगिनः पुरुषादयः प्रधानभूताराजादिमिरप्रधानभूतैर्विसिष्यत इति राज्ञ इत्यादौ षष्ठोपपक्षो नुलिगार्थप्रथमेव पदा
 पुनः पुरुषो विसेषणं तदा पुरुषस्तराजेत्येव पदाचोभावप्यप्रधानत्वेन विवक्ष्यते तदोभाभ्यामपि वक्ष्येव पथाराज्ञः पुरुषस्वस्त्रमित्यादि

एकक्रियातः परस्परपेक्षारूपसंबन्धः राज्ञः सपुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्पूजनम् गुरुणां वचनं पथ्यं कवीनां रसद्वयः

इति षष्ठी ॥ आधारे सप्रमी तदाधारोऽधिकराणं वद्विधं औपश्लेषिकं सामीपकं अभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकं ॥

औपचारिकं चेति कटेशोते कुमारोऽसौ वटेगावः सुसंरते तिलेषु विद्यते तैलं हृदिवस्त्रामृतं परं पुद्गे सन्नस्यते वीरोऽगल्य

श्रेकरिणां सतं भावः क्रियालक्षणां तत्रापि सप्रमी प्रसिद्धक्रिया अप्रसिद्धक्रिया बोधनं भावः वर्धति देवे चौरा आपातः ॥

आधारभावे रित्यस्यैकदे समाह ॥ आधारे सप्रमीति अधिक्रियते पस्मिन्नित्याधारः सचक्रिया अपकर्तकर्मणोरेव तथोक्तं भर्तृहरिणा कर्तृक
 र्मव्यवहितमसाक्षाद्वारपनक्रिया उपकर्तृक्रिया सिद्धौ सास्त्रं अधिकराणं स्मृतमिति आधारस्यैवाधिकराणं संज्ञात्वमभिप्रेत्याधिकराणमे
 दानाह वद्विधमित्यादितत्रान्यत्र सिद्धयोरधारधेययोः प्रादेशिकः संबन्धः उपश्लेषः सामीप्यं सान्निध्यं तत्र भवं समीपे भवं सामीपिकमिति
 वाच्यं यद्देशयोरधारधेययोः सकलावपवसंबन्धेन व्यापकमभिव्यापकविषयो नन्यत्र भावस्तत्र भवं वैषयिकं निमित्तं कारणम् उपचार
 सलक्षणां तत्र भवं क्रमेणोदाहरति कटेशोते इत्यादि भावपदं व्याचिरव्यासुलत्वरूपनामाह भावः क्रियालक्षणा मिति क्रियाधात्वर्थः ॥ ॥

सा टी
सा प्र
पू
४६

साचप्रसिद्धाप्रसिद्धौ चेतिद्विविधातत्राप्रसिद्धायास्तस्यालक्षणत्वासंभवात्प्रसिद्धाक्रियाययाप्रसिद्धायास्त्वारत्यागमनक्रियायालक्ष
णभावइतिभावः सर्वविदित्वात्प्रसिद्धावर्षणक्रियायाप्रसिद्धौ रागमनक्रियायालक्ष्यते अंशुमालोकासूर्यस्तत्पुत्रं प्रसिद्धं अरातिः शत्रु
स्तत्पुत्रं चाप्रसिद्धं स्कंदकारकविभक्तौः प्रदस्योपपदविभक्तौ र्दस्यपुत्रमाह ॥ विनासहदंष्ट्रांतेऽप्युपतां पदं प्रत्येकमभिसंबंधाते इति न्यायादादि
शब्दस्य प्रत्येकं संबंधः तथाच विनादिभिर्योगे द्वितीया सहादियोगे तृतीया मम आदिभिर्योगे चतुर्थी अते आदिभिर्योगे पंचमी नित्यारणादेरर्थ
त्वादिर्हाराणां यौषष्टी स्वाम्यादिभिस्सप्रमीतिचकारात्यायेन विनायायादिनेत्याद्यपि अंतरेणेत्येवं तयोगे अक्षिणी इति द्वितीयादिवचनं
अंतरामध्येत्यर्थः इत्याद्यापदाश्रमितिदंष्ट्रांतेऽप्युपमायास्यादिसदस्यप्रत्येकसंबंधात्पयोगानुसारणात्तृतीयार्थहीनार्थानुयोगेन दी

पत्यंतशुमालिनिपतितोऽरातिः अथोपपदविभक्त्यर्थो निपात्यते ॥ विनासहनमसृजते निर्द्धारणो स्वाम्यादिभि
श्चरते रपियोगे द्वितीयाद्याविभक्तयो भवन्ति विनापापं सर्वफलानि विनावातं विनावर्षविद्युतः पतनं विनाविनाह
लिकृतं दोषं केनेमौ पतितौ दुमौ अंतरेणाक्षिणी किं जीवतेन अंतरात्वां मां हरिरित्यादिपदाश्रयाः सहादि
योगे तृतीयाः ॥ मन्ववसितासेनानद्यासहस्रवदेत्यर्थः अनुहरिसुरः हरेर्हीना इत्यर्थः तथा हीनार्थोपयोगेऽप्युपरिसुरः हरेर्हीना

इत्यर्थः तथालक्षणेऽप्यंभूताख्यानभागवोशार्थकैः प्रतिपर्ययनभिर्योगेऽपि तत्र लक्षणे हरिप्रतिपरिअनुवाप्रकासते भक्तिः इत्यंभूताख्याने भक्तो
विस्मं प्रतिपरिअनुवाविस्मोर्मत्त इति तात्पर्यार्थः भागेलक्ष्मी हरिप्रतिपर्ययनुवाहरेर्भागे लक्ष्मी रित्यर्थः वीष्णायां भूतं भूतं प्रतिपरिअनुवाप्रभ
स्कंदकलिन्मूते प्रभुरस्तीत्यर्थः तथा भागवर्जितलक्षणाद्यर्थकाभियोगेऽपि हरिमभिवर्तते भक्तो हरिमभिदेवं देवमभिसिंचति ॥ तथा तिक्रमः
पूजायां तिथौ गोपि अतिदेवान्कृष्णः इत्यादयो यथापथमूयाः सहादियोगे तृतीयां दर्शयन्नाह ॥ सहसदसेत्यादि त्वमहंसिनेत्यादिनिर्दे

राम
४६

शाज्जापनातयोगंविनापितदर्थविवक्षायां तृतीयापद्यपियोगस्यसंबंधत्वादभयसंबंधाश्रितत्वादभयत्रप्राप्तिरुपपत्तिरपिष्यस्यपवादत्वादप्रधा
 देवआदिसद्वात्प्रकृत्यादिभ्योपिप्रकृत्याचारुः प्रायेणालसः गोत्रेणगार्ग्यः समेनैतिविषमेणेतिद्विद्रोणेनधान्यक्रीणाति सुखेनडुःखेनवा
 यातीत्यादितथाफलप्राप्तौगम्यमानायांकालाध्वनोरत्यंतयोगेपिअन्हाक्रोसेनवानकोऽधीतः अन्यत्रतुमासमधीतोनायातः तथासंप्रवृत्त्य
 जानातेः कर्मणिचकारद्वापित्रापितरंवासंजानीतेतथागम्यमानादीसायांकर्माणिवासंसृतं वसत्सान्याययतिपयः शतेनशतेनवातथा
 वारणार्थार्थकलहहीनार्थपूर्वगोगेपिकृतमेतावताधर्मणार्थोविपश्चितांगुडेनमिश्रः सस्त्रेणकलहः परापेनहीनः मासेनावरः मासेनपू
 र्वः तथाअसिद्वयवहारेचतुर्थ्यर्थेपिदास्यांसंपच्छतेकामुकः इत्यादिप्रयोगतोशेयमनमआदियोगेचतुर्थीदर्शयन्नाह नमःस्वस्तीत्यादि

सहसदृशं साकं साद्वै संमं योगेपितृतीया सहसिष्येणागतो गुरुः सदृसं चैत्रो मैत्रेण साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णादंताः सा।
 ईधनिभिर्धतः साधुः समंचद्रेणोदितो गुरुः नमःस्वस्तिस्वाहासंधाअलंवषट्पोगेचतुर्थी नमोनारायणायस्वस्तिराज्ञे
 सोमायस्वाहापितृभ्यः संधाअलंमघ्नोमघ्नपवषडिंद्राय ॥

अलंमघ्नोमघ्नपेत्यत्रालंसद्वः पर्यासमर्थः सक्तइत्यर्थः वार।
 र्यस्यतुयोगेतृतीयेव आदिनाक्रिययापममिषेति ततोपि पत्येसेतेस्वरूप्यतेधातुप्रबोयोगेप्रीयमाणादपिहरयेरोचतेभक्तिः ॥ तथाश्वा
 घहुइः स्थास्योज्ञापयितुमिच्छादपिकृष्णायश्वाघतेहुतेतिष्टतेसषतेवागोपीस्मरात् तथाधारेरुतमरार्णदपिभक्तायधास्यतिमोसंहारिः ॥
 तथास्यहेरिष्ठादपिहरयेस्यहयतितथाराधीस्योर्विविधप्रश्नाविषयकर्मपिचतुर्थी कस्मापराध्यतिइत्येतेवाष्ट्योगर्गः शुभाशुभं पर्यालो
 चयतीत्यर्थः तथाप्रत्याइः भ्यां परस्परगुणोतेर्योगे पूर्वस्थाः प्रवर्तनक्रियायाः कर्तुरपिविप्रायगांप्रतिशृणोति आ प्रतिजानीतेता
 याअनुप्रतिपरस्परगुणातेः पूर्वप्रवर्तनक्रियाकर्तुः होत्रेअनुगृह्णातिप्रतिगृह्णातिहोतारंससंतं प्रोत्साहयतित्यर्थः तथा कालंवेतनेन।

सा. टी.
सा. प्र.
४.
४७

स्वीकरणे तत्कारणादा सतापसतेन वापरिकीतः तथा कृष्णार्थयोगे संपद्यमानात् भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते
 पिवा तापकपिला विद्युत् हितयोगे च वासुणापहितम् तथा तुमर्थक्रियायोगे तु मुनोऽप्रतयोगे कर्मणि फलेभ्यो वा
 तुमर्थभावपत्ययाना च यागा ययाति पशुं यानीत्यर्थः ॥ नौका कान्तशृगालशुकवर्जमन्यने कर्मणि
 वा दौतुनत्वां नावां मन्य इत्यादि अध्ववर्जिते गत्यर्थानां कर्मणि चेष्टायां वा ग्रामाग्रामं वागतः अध्वनिनुदा
 वउत्पद्येगच्छति अचेष्टायां तु मनसावनं याति इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेया अत्र चार्थविशेषविधिविकल्पादि
 ऋते आदि योगे पंचमी मुदा हरति ॥ ऋते ज्ञानादित्यादि ॥ अन्य इति अन्यार्थग्रहणार्थात्प्यप्ययोगेपि

तथोत्पातज्ञापिताद
 न्वाहते यातीत्यर्थः त
 दरेन तान्त्रणं तणां यवामन्येना
 तिउत्पाथगतौ तभवत्ये
 प्राच्चसदसूचनाद्वावसेपम्
 इतरोभिन्नोवाग्रामात् अन्योदे

रते आदियोगे पंचमी ऋते ज्ञानान्मुक्तिः अन्यो गृहादिहारः ऋतां योगे द्वितीयापि ज्ञानमृते विना योगेऽपि त
 तीया ज्ञानेन विना दिग्योगे पंचमी पूर्वो ग्रीष्माद्वसंतः ॥

यपक्रया पंचम्या तद्विसिष्टमन्यत्वं प्रतिपादयितुं सकमिति द्वितीयात्संवेधितः पंचमी न आदिसव्दादिकसव्योसिपूर्वाग्रामात् अयमस्मा
 त्सर्वः दक्षिणे त्याजतनियातदक्षिणाहीत्याद्यतनियातयोगेपि दक्षिणाग्रामात् दक्षिणाहिग्रामात् आरभ्यार्थयोगे च भवादरभ्यभवा
 त्वभूतिवासेभ्यो हरिः ग्रामादहिः प्रस्मार्त्मानयोश्च कस्मात्त्वं न द्यागतः तथा प्रतियोगे उपमानात्यं चमी प्रद्युम्नः पतिकृष्णसदसइत्या
 र्थः प्रतिदाने च तिलेभ्यः प्रतिपच्छति मान्तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः पृथग्विनानानायोगे पंचमी तृतीया च पृथग्विनानानाग्रामा
 त् ग्रामेण ग्रामं वा तथा अद्वयवचनांस्तोकात्पकृच्छकतियपानां करणे वास्तोकात्तोकेन अत्यानकृच्छात्कृच्छेण कतियपात्कतियपे
 न वा मुक्तः द्रव्यवाचित्वे तु लोकेन विसेषेण राशत इत्यादि दूरंति कार्येभ्यः प्रातिपदिकार्थे तु द्वितीया पंचमी त
 ग्रामस्य दूरं ग्राम ॥

राम.
४७

स्यातिकं दूरतदूरेण वा अतिकादंतिकेन वा तथा कारणार्थधातूनां प्रयोगे वा रपितुमिच्छात्पवेभ्यो गां वा रपति भितमात्मनो दर्शनमिच्छति ततोऽपि मातुः
 निर्लीयते कृष्णः तथा विद्यास्वीकारेऽप्यापकात् उपाध्यायादधीते यतश्चाध्वकालनिर्माणं तद्युक्ता दध्नः प्रथमा स प्रम्योक्तः कालात्स प्रमीव
 नास्मां प्रयोजनं योजने वा कार्तिका आग्रहापरा मासे इत्यादि प्रयोगादवसेपम् पादिकं च पूर्ववच्चकारादेव निर्द्धारणादौषधी दर्शयितुं निर्द्धारणं
 तावद्वाच्ये ॥ निर्द्धारणमित्यादि क्रियागुणो न जात्या वा धर्मः ण निर्द्धार्यमारास्य समुदायाद्भिन्नीकरणं निर्द्धारणमिच्छः तत्र षष्ठी चकारात्सा
 प्रम्यपि सा वा प्रधानात्समुदायादेव निर्द्धार्यम् ननु निर्द्धार्यमारा वः समुदायाद्भिन्न इति यदा तदा धारत्वेन विवक्ष्यते तदा आधारणात्वादे
 व रक्षेसाखेति वत्स प्रमीत्यात्पदात्ववपवसंबंधमात्रं विवक्षाया तदा रक्षस्य साखेति वत्संबंध इत्येव षष्ठी स्यादिति चेत्सत्यम् तस्यैव प्रयं चार्थः ॥

निर्द्धारणो षष्ठी स प्रम्यो निर्द्धारणं क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं तत्र षष्ठी स प्रम्यो भवतः क्रियापराणां
 भगवदाराधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वागवां कृष्णायोः संयन्त क्षीराः गोषु वा एतेषां क्षत्रियः सूरतमः एतेषु वा ॥ ॥ ॥

त्वात् निर्द्धारणार्थक षष्ठी समासनिषेधिविधायकत्वाच्च क्रिया तिरित्यस्य संभवादुक्तिकत्वात् अमीषां त्राणां देवदत्तः पटुरित्यादौ संज्ञादिभि
 रपि व्यवच्छेदेन वत्सैव क्रमेणोदहरति क्रियापराणामित्यादि आराधनक्रिया कृष्णगुणो न क्षत्रियत्वजात्या च भगवदाराधकादयो विसेष्यते आ
 दिपृथक्त्वाच्चित्त्वचित्कर्मरूपिभजे संभोश्चरणयोः ॥ तथा भावकर्तृकारां ज्वरितवर्जं नारुजार्थानां कर्मणि चौरस्य रुजति रोगः भावकर्तृ
 कादयस्त्रवदीकृते रुजति कर्म विवक्षायां नुरुजतीत्येव तथा नाथतेः कर्मण्यासिषिसर्पिषो नाथते सप्यिर्मे भूयादिति प्रार्थयते इत्यर्थः ॥
 अन्यत्र वदनाश्रयति यावत् इत्यर्थः तथा ज्ञासतेः सहंतव्यस्तविपर्यस्तनिप्रध्वीर्दतेः नाटयतेः क्राययतेः पिनष्टश्च कर्मणि हिंसाया
 मुच्यते रसो जातयति निप्रहंति निहंति प्रहंति प्रणिहंति नाटयति क्राययते पिनष्टि वा हिंसायां किमुधानाः पिनष्टि अवहंतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

सा टी तया घृत अवहारार्थं योर्व्यवहरति पणमौ घृतार्थं दिवेष्वकर्मणि सतस्य व्यवहारते पराते वा अन्यत्र सत्ताकां व्यवहरति क्षिपतीत्यर्थः ब्राह्मणं पणायति
 सा प्र लौतीत्यर्थः सतस्य दीव्यसि सोपसर्गस्य चास्य वाशतं सतस्य वा प्रतिदीव्यतितया कृतोर्थप्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणं पंचकत्वोऽन्नं भुंक्ते अधिकरणा
 प्र विवक्षायां तद्विरहमधीते इत्यादिप्रयोगे वस्तुतत्त्वे यमस्वाम्यादियोगे सप्रमीचकारात्त्वष्टीचंदसेयन्नाह ॥ स्वाम्यादीति ॥ आदिसद्वादीश्वरदापादसा
 ४८ क्षिप्रतिभूप्रसूतयोगे वष्टी सप्रम्योगवामीश्वरः गोष्ठीश्वर इत्यादितया आपुक्तकसलाभ्यां योगे तात्पर्ये र्थे वष्टी सप्रमी आपुक्तः कसलो वा हरिप्रज
 ने हरिप्रजनस्य वा अन्यत्र पुक्तः सकटेगोः ॥ तथा साधुनिपुणयो र्योगेऽर्चीयां सप्रमीमातरि साधुनिपुणयो वा अर्चीयां किं साधुर्भेत्योरात्तत्तत्वं कथा
 नो तथादिप्रसितोत्तुकायां भ्यां योगे तृतीया सप्रम्यौ प्रसित उत्तुको वा हरिणा हरौ वा नक्षत्रे च लुपिनक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्यमानस्य प्रत्ययस्या

स्वाम्यादियोगे वष्टी सप्रम्यौ भवतः गोषु स्वामी गवां स्वामी गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ॥ ॐ

सत्तत्र तत्र वर्तमाना तृतीया सप्रम्यौ स्तोऽधिकरणे मूले नावाहयेद्देवीं अवगो न विसर्जयेत् मूले अवणे वा इत्यादि ॥ यथा प्रयोगमूह्यम् आत्राप्यर्थ
 विशेषविकल्पादिश्चार्थः कर्तृकार्ययोः ४ अक्तादाविति आदिसद्वात् तत्तत्तुकिउः इष्ट उकाकापनाव्ययः सत्तसानक्कसुवानखलर्थसी
 लार्थतत्त्वमविष्यदर्थकाकमविष्यदाधमार्थेन इत्यादयोग्यं ते क्रमेण प्रसदाहारणम् त्वया कृतमग्रामं ग्रात्रः सर्वकृतवान्विस्वंचक्रिः हरि
 दिदष्टुः अलं करिष्टुर्हरिम् ॥ दैत्यान् घातकः जगत्सृष्टा सुखं कर्तुं हरिं प्रणम्य लक्ष्मीमिच्छन् मालां विभ्राणः अन्नं पेचिवान् शुभं नक्राणः ३
 ईश्वरः प्रपद्यो हरिणा विष्णुं कर्तारसतः पालको वत एति ग्रामं गामा सुखमृगां दायी अत्र वाटाड्योरितो नृते द्यौका द्वावर्तमानार्थतपोगे व
 ष्टी संज्ञातः सीलितो देवदत्तो नेत्यादौ न च कांतो हरिश्चंद्र इव ब्रजानामित्यादौ न स्यात् तथानपुंसके भावे तपोगे कर्माघविवक्षायां वष्टी सता

गतं कर्तृत्वेन सद्भिर्गतम् अधिकरावातिक्तयोगेपि ॥ इदमेवामासितम् इदमेवांभुक्तमोदनस्य उक्तप्रत्ययांतकमेश्वयोगेष्वधीवत्स्याः कामुकः तथा
 दिवः शतमुखस्यसुरं वादिषन् कृत्यानां प्रयोगे कर्तृरिवा ॥ मयाममवासेव्यो हरिः उभयप्राप्तौ कृत्येष्वधीन् नेतव्याव्रजंगावः कृष्णो णकर्तृकर्मणोरुभ
 योः प्राप्तिर्यस्मिन्कृतितद्योगे कर्मणिष्वधी ॥ आश्रयैर्गवां देहोऽगोपेनेत्यादिज्ञेयम् ॥ स्मरतौ ३ ॥ स्मरतावित्यर्थग्रहरांततश्च स्मरणा र्थधातुमप्र
 योगे कर्मणिष्वधीत्यर्थः ॥ चकारापेसारपिसर्विषोदयते जगतामीष्टे कर्मत्वविवक्षायां मातृस्मरति ननु कर्म्याद्यविवक्षायां संबंधमात्रविव
 क्षायां ष्वधीसिद्धावानर्थक्यमेतस्येति चेत्स्यत्यमृ एवं दारं भस्ममर्थादयपदविधानवक्ष्यानसमास इति सूचनात् ततश्च मातुः स्मरणमित्यादौ

कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृतिष्वधी कर्तृरि कार्ये च ष्वधी विभक्तिर्भवति तादिवर्जितैकतंदंते सव्ये प्रयुज्यमाने व्यासस्य कृ
 तिः भारतस्य श्रवणम् ॥ स्मृतौ च कार्ये स्मृतौ धातौ प्रयुज्यमाने कर्मणिष्वधी मातुः मातरं स्मरति हेतौ तृतीयापंचमी
 च वक्तव्या आनित्यः सव्यः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा भयहेतौ पंचमी चौरादिभेति व्याघ्रात्रस्यतिविधुत्या ताच्च कितः ।

समासाभावः हेताविति साध्यसाधक इत्यर्थः सव्यः पक्षः अनित्यत्वं साध्यं मृकृतकत्वं हेतुः इति प्रथमं प्रयोज्यं च साध्यत्वघोतनायेत्यदोषः
 मयहेताविति भयस्य हेतुः कारांतत्र पंचमीत्यर्थः भयेत्यपलक्षणां जुगप्साविरामप्रमादार्थानांततश्च पापाज्जुगप्सते पापादिरमतिधा
 र्म्यात्वमाद्यतिष्वधी च हेतुमयोग इति प्रयोगस्य सव्यः धर्मत्वाद्देतुसव्य एव गृह्यसेन हेत्वर्थः चकारात्सर्वादिपोगेतृतीयापिकस्य हेतोः केतोः केन
 हेतुनेत्यादिसर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे द्वितीयावतिरिक्ताः सर्वविभक्तयोनिमित्तकारणा हेत्वर्थे तु भवन्तीति भाष्यकारादयः ॥ का हेतुः केन नि
 मित्तेन कस्य कारणा येत्यादिसर्वनामप्रयोगेपि प्रातिपदिकमात्रात्तृतीयादयः इति केचित्ज्ञानेन निमित्तेन हरिसेव्यः इत्यं चनेप्रकारेण भवन् ३

सा टी
सा प्र
३
४९

इत्येवमवः तस्मिन् येन तीया भवतीत्यर्थः सिध्यं प्रवृत्तेन संसारमसारत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥ येन यः अंगानि संत्यस्येत्यंगं सरीरं येनेति तदवयवो हेतुत्वेन नि-
र्दिश्यते ॥ सवविकृतसवविकारहेतुरिति येन विकृतेनांगिनो विकारो लक्ष्यते तस्मादंगात् तीयेत्यर्थः जनिकर्तुः जननजनिः अन्यार्थस्य जन्मनः का-
ती जनिकर्ता सवजायमानसवेत्यभिप्रेत्याह जायमानस्य कार्यस्येत्यादि उपादानमत्र करणमात्रं गृह्यते न समवायिकारणमुपवात्स्यपो दो जायते
इत्यादौ तदभावादप्रसंगात् अपादाने अयादाने पंचमीति सूत्रद्वयानुसारेणोक्तं अपादानं संज्ञं स्यात् तत्रायादाने पंचमीति अडादियोगेवेति ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे मेकस्य हेतोरित्येकस्या अन्यस्य हेतोर्वसति इत्यंभावे तृतीया सिध्यंति पुत्रेण पश्यति पश्यति संसारमसा-
रेण पुष्करणी नद्यां पश्यति येनांगविकारनालिंगनो गविकारो लक्ष्यते तस्मादंगात् तीया विभक्तिर्भवति देवदत्तोऽ-
श्वाकाराः पादेन खंजः करणेन वधिरः सिरसा खल्वाटः जनिकर्तुः प्रकृतिः जायमानस्य कार्यस्योपादानमयादान-
संज्ञं भवति तत्रायादाने पंचमी पस्यात्पुजाः प्रजायंते तद्वलेति विदुर्वेधाः आडादियोगेष्वप्यत्र श्री आयादलिपुत्राद-
द्योदेवः तादर्थ्यं चतुर्थी समाप्युतं धतेन रोधर्मीयसंयमं धर्ममोक्षाय मेधाबोधनं दानाय भुक्तये ॥ ० ॥ ॥

मर्षादाभिनिविध्यर्थक आड योगे पंचमी आदिना वर्जनार्थकापप्यर्थो योगेऽपि अपहरेः परिहरेः संरः हरिर्वर्ज्यपित्वा संसार इत्यर्थः तथा मूकर्तप्रम-
वादपि हि मवतो गंगा प्रभवति प्रथमं दृश्यते इत्यर्थः तथा पराजैः प्रयोगेऽससार्थी दपि पायात्पराजयते इत्यादि ज्ञेयम् तादर्थ्यं इति मच्छेदेन
कार्यनिर्दिश्यते तस्येदं तदर्थं तदर्थं सदाः कारणं संबंधमाह ततश्च षष्ठी प्राप्तायां वचनम् ऊधादियोगे चेति ऊधदुहेर्ष्यास्यार्थः ऊधादय-
स्य योगे यं प्रति को पलतश्चतुर्थी वाचेत्यर्थः ततश्च भार्यामीर्प्यति त्वदौ ताम्भनिकोपाभावाच्चतुर्थ्यभावः सोमसर्गयोस्तु ऊधदुहोर्हितीय

राम
४९

येव क्रूरमभिप्रेक्ष्यति अभिदुष्यति एवमाप्यमद्रुद्रकसलमुत्वार्ययोगेष्वाशिविचतुर्थीषष्टीचक्रमायकृष्णस्यवाचिरजीवितंभूपादित्यादि॥ वृष्णो
 पशितियत्रवर्षः प्रतीयतेसचनपुज्यतेसचक्रजोयः तस्मिन्सतिकर्मरापधिकरणोचपंचमीववेत्यर्थः हर्म्यमारुह्यआसनेउपविश्यप्रेक्षतइत्यर्थः
 निमितादितिनिमितात्प्रयोजनवाचिसद्वात्कर्मणायोगेसप्रमीवक्तव्येत्यर्थः चर्मणीत्यादौहनननिमिताच्चर्मोदेः द्वीप्यादिकर्मयोगेसप्रमी॥
 समभूतसीमनिमित्तपुष्कलकः पाषाणोहतोनिहितः केचित्तुगदमेद्रांतरालवासीमेतिप्रोच्यतेबुधैः पुष्कलोवृषभेदः साहस्यः सौगंध्यहेतुकः सीमि
 गुदमेद्रांतरालावपवनिमित्तपुष्कलोमूषकविशेषः हतोद्यतइत्याहुः विशेषयेचेति क्रियायदाप्रयोगेकर्तृकर्मोद्यसंभवेतदाधारत्वासंभवादा
 क्रुद्धादिपोगेचतुर्थीक्रूरपक्रुध्यतिमित्रापद्रुह्यतिगुरावतेअसृपतिकाप्लोपेपंचमीवक्तव्याः हर्म्योत्प्रेक्षतेनिमि
 तात्कर्मयोगेसप्रमीचवक्तव्याचर्मणिद्वीपिनंहंतिदंतयोर्हंतिकंजरं केसेषुचमरंहंतिसीमिपुष्कलकोहतः विषये
 चतुर्केचतुरः॥ षष्ठीसप्रम्योचानादरेवहनाक्रोसतांगतशौरः बहुषसाधुषुनिवारपत्सुपिस्वयमार्योपातिसाधुमार्गेण
 बहुषसाधुषुवदत्स्वपिस्वयमनार्योपात्यसाधुमार्गेणमातापित्रोरुदतीः प्रव्रजतिपुत्रः अन्योक्तैप्रथमापदिदंकार्यत्वा
 दन्येनारव्यातेनकृतादोक्तंभवति ॥ रंभः तर्केचतुरः इतितर्कविषयंचातुर्प्यमस्येत्यर्थः॥ चकारात्साध्यसाधुप्रयोगेसाधुः कृष्णोमात
 रिअसाधुर्मातुलेतथात्तानंतेनंतयोगेकर्मणि॥ अधीतोव्याकरणेइत्यादि॥ षष्ठीसप्रम्योचानादरइतिअनादरेषष्ठीसप्रमीचवक्तव्येत्यर्थः
 अनादरस्तुबलहृदिवेकाविवेकजत्वाच्चतुर्द्वाइतिचेतसिकृत्वोदाहरणचतुष्टयमाहबहनामित्यादिवहनक्रोसतोऽनादत्यगतइत्यर्थः आप्योवि
 वेकीविवेकादसन्मार्गमनादत्यसन्मार्गेणपातीत्यर्थः अनार्यइत्यत्राविवेकादनादरः सन्मार्गस्यप्रव्रजतिसन्ममितितइत्यर्थः आप्योविवेकी
 विवेकादसन्मार्गमनादत्यसन्मार्गेणपातीत्यर्थः अनार्यइत्यत्राविवेकादनादरः सन्मार्गस्यप्रव्रजतिसन्ममितिसिंहगदिवेकादाचकारात्कारकद

सा. २०
सा. ३
३
५०

मध्यस्था कालादधनस्य सप्तमी पंचम्योऽयमुक्ताः पंचहेद्यहादा भोक्ता चकार कं नाम क्रियानिमित्तभूता सक्तिः न तस्या घञ्जि क्रियायाः कर्तरि हे सक्ति
क्तिव्यवस्थिते एका अयमुक्तेः साधनभूता अपरा घहेतीति इति भिन्नयोर्देयो कारकसक्तोर्मध्ये कालः ॥ अथवाधिकरणकर्तृकारकद्वयमध्यस्थः सवमि
हस्योऽयं को से को सा दालस्य विध्येत अत्रापीह स्यलस्यतेः कर्तृकर्मणोर्मध्ये ध्यातया अधिकयोगे पिलोके लोकाद्वा अधिको हरिः इत्यादि प्रयोग
वसादूह्यम् अन्योक्ते अन्यैरुक्तमन्योक्तम् तदेव विवृणोति परिदमितिकृता चेति चकारात् दितेन समासेन च तदितोक्ते कं कुमेन रक्तं कौकमम् समासो
क्ते प्राप्ता मुदकं पंचामं छंदसीति क्वचित्पुनरिति वाङ्मलकात् दधिजुहोतीति द्वितीया र्थे तृतीया ब्राह्मणस्यतिमित्यर्थे प्रथमा ब्रजत्य इत्ययदिनाया
इत्यादिकर्ता कर्मचकाराणां संप्रदानं तथैव च ॥ अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारसुतप्रसादे कारकप्र

तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या घटः क्रियते यठः कार्यः छंदसि स्यादिः सर्वत्र दधाजुहोति पनंतु ब्रह्मस्यतिः ॥ ब्रजती विरेजुः ॥ ३
तिकारकक्रिया ॥ समाप्ताः ॥ अथार्थवद्भिभक्तिविसिष्टानां यदानां समासो निरूप्यते ॥ समासश्चान्वयेनाः तानाम्ना
ममन्ययोगत्वे सत्येव समासो भवति ॥ कर्म समाप्ता विमतीनामर्थवत्पुनिरूप्यत घृत्तानां यदानां समास निरूपणां प्रतिजानी
ते समासश्चान्वयेनाम्ना मिति तात्पर्यतो व्याचष्टे अथार्थवदित्यादि अयमासयः समासश्चान्वयेनाम्ना मिति सूत्रे चेदेविभक्तिनामेति य
दिभाषितं नाम गृह्येत तदा विभक्तिरहितत्वादसाधुत्वमनन्वितत्वं समासां तर्जति विभक्ति लोपविधायकवैषम्यं च स्यादतो नामाख्यातेत्या
दौ प्रसिद्धं सुवंताय रम्यं यं नाम गृह्यते ॥ अत उक्तं यदानामिति यदत्वं वानार्थकानां नियातानामपीति अर्थवद्भिभक्तिविसिष्टानामित्युक्तं
म् अर्थो विद्यते येषु तानि अर्थवन्ति विभक्तिमिविंशति निविभक्तिविशीष्टानि च तानि च तया अथवा अर्थोऽप्येतेषां सुता अर्थवन्त्यश्च ता
विभक्तयश्च तद्विसिष्टानाम् अर्थवद्भिभक्तिग्रहणात्संगं संगतिरुचिता विभक्तीनामर्थवत्पुनिरूपणे समासार्थस्यापि विभक्त्यर्थत्वात् निरूप

राम.
५०

णरास्याचित्वात्समासः ४ समसनेसमासः सचैकस्यनसंभवतिद्वयोर्वहनांवास्यात्ततश्चनान्नीचनामानिचनामानितेषांद्वयोः पदयोः समा॥
 सस्रवकं कचिद्वयोरित्यादिरस्यसापेक्षत्वमन्वयाः समासइतिसामान्यसमासविधायकोयोगः॥ अन्वयेनाम्नामिति नियामकोपरोयोगः
 नियामकोपरोयोगः ततश्चसामान्यतः अनेकेषांपदानांसमासोभवतिसचनाम्नामन्ययोग्यत्वेसत्येवभवतीत्यर्थः वकारादनुक्तसमुच्चया
 र्जीतद्वितोप्यन्वययोग्यत्वेत्येवमित्येह॥ चकारात्तद्वितोपीति नियमफलमाह ततइतिदेवदत्तस्यभार्यापुरुषस्यवस्त्रमित्यादौदेवदत्तान्वित
 भार्यापदवस्त्रान्वितपुरुषपदयोर्मध्यवर्तिनोरन्वयाभावान्नसमासइत्यर्थः एवंवस्त्रमुपगोरपत्यंचैत्रस्येत्यादौतद्वितोपिनद्विगुकर्मधारयोस्त

चसद्वात्तद्वितोपिभवतिततोभार्यापुरुषस्येत्यादौनभवतिपरस्परमसम्बन्धात् सचषड्विधः अव्ययीभावस्तत्पुरुषो
 द्वंद्वोवहुव्रीहिः कर्मधारयोद्विगुश्चेति तत्रपूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः द्विगुतत्पुरुषोपरपदप्रधानोद्वंद्वकर्मधार
 योचौभयपदप्रधानौवहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्यक्रियाभिसंबन्धात् उभयपदमप्रधानौवलवान् एकपद्य
 मेवैवमेकविभक्तिकत्वंचसमासप्रयोजनं ॥

तुरुषत्वेपिअवांतरभेदाभिप्रायेणषाड्विधमाह॥ सचषड्विधइतिमहाभाष्या
 युक्तानिप्रापिकारणव्ययीभावादिलक्षणान्याह पूर्वपदप्रधानेइत्यादिसाक्षात्क्रियान्वितत्वंप्रधानत्वंतच्चपदार्थस्यैवसंभवतीभेदोपचारा
 त्पूर्वपदादिभिः पूर्वपदाद्यर्थालभ्यंतेयद्युभयपदप्रधानस्यापिपूर्वपदप्रधानत्वमस्ति तथापिनिपमांगीकरणान्नातिप्रसंगः वाक्यस्यवच्छे
 दकफलत्वात् एतच्चोन्मत्तगंगमित्यादावसंभवतिप्रापिकत्वमुक्तमस्वमुत्तरापिपंचवधनमित्यादावुत्तरपदविषयद्विगोरुत्तरपदप्रधानत्वम् पूर्वप
 दाद्यर्थप्राधान्येहेतुमाह॥ तस्याक्रियाभिसंबन्धादिति॥ एकपदप्रधाततेकपदप्रधानप्राप्त्रोनिपत्यममाह॥ उभयपदप्रधानौवलवानिति॥ ॥ ॥

सा ३
सा ३
५९
तल श्वेत्यमानि वा दस्यपति पाजयेदित्यादौ निषादानां स्वपतिरिति तत्पुरुषे निषादश्चासौ स्वपतिश्चेति कर्मधारये च प्राप्ते उपद प्रधानत्वात् कर्मधारयस्यैव्यवसि
पते ॥ तत्पुरुषे वक्ष्ये लसणादो व प्रसंगात् समासप्रयोजनमाह एकपद्यमित्यादि ॥ अनेकेषां पदानामैकपद्यम् समासे आद्युदात्तादिसरैक्यं च एवं
एकविभक्तिकत्वं मपित्वाह अधिस्त्री इति स्थिते इत्यादि विग्रहस्यार्थमास्पनित्यसमासत्वादस्य नित्यत्वं दर्शयन् विभक्त्यर्थी व्ययपूर्वसमासनि
त्याह अन्वययोग्यार्थ इति अन्वययोग्यार्थसमर्थयति बोधयतीति तथा यावदिति पद्यवसन्नोऽर्थः ॥ कृते समास इति ॥ समास इति सामान्यतः स

स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे अवयवयोग्यार्थसमर्थकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् स्वयदैरन्यपदैर्वा विवि
च्यकथनं विग्रहः कृते समासे अव्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः पूर्वव्यपेऽव्ययीभावः अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्यपः सो व्य
यीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ इति समाससंज्ञायां सत्यां समासप्रत्ययोल्लेकः समासे वर्तमानायां विभक्तेः प्रत्यये च य
रेलुगभवति इत्यमोल्लेकनिमित्ताभावेनैमिति कस्याप्यभावः नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिः अधिस्त्रीसि इति स्थिते
सन्पुंसकं सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति नपुंसकत्वाद्भूतस्य अव्ययीभावात् अव्ययीभावात्परस्याविभक्ते
लुगभवति अधिस्त्रिगृहकार्यरापनतिक्कानमतिरिक्कलम् नावमतिक्कांतमतिउन्नलम् ह्रस्वादेसे संध्यक्षराणामि
कारोकारौ वक्तव्यौ ॥ मासविधापकेन योगेन समासे कृत इत्यर्थः पूर्वपदे इति प्रधानत्वेनाव्यये पूर्वपद इत्यर्थः ततश्च अब्राह्मणं च न

मैख इत्यादौ वाति प्रसंगः समासे समाससंज्ञायामिति अव्ययीभावात् समासविशेषसंज्ञायामित्यर्थः समास १ ॥ अव्ययीभावादि
मते लुगित्यतो विभक्ते लुगित्यनुवर्तते समासप्रत्ययोरित्येकापिसप्रमीभेदेनान्वेति सामर्थ्यादित्यभिप्रेत्याह समासे वर्तमानायाः विभक्तेः प्र
त्यये च परे इति समासावयवभूताया इत्यर्थः नामसंज्ञायां विभक्तिलुकि विभक्तिरहितत्वेनार्थवत्त्वेन चाविभक्तिनामेति नामसंज्ञायामित्यर्थः इ

राम
५९

खल्वनपुंसकस्येति सत्रेणेत्यर्थः अपयपूर्वत्वेपि पूर्वपदार्थप्रधान्यभावादव्ययीभावाभावं दर्शययन्नत्यादयः कान्तघर्थे द्वितीययेति तत्परुषोदाहर
 णेह स्वप्रसंगत आह रापमतिक्रान्तमित्यादि कृते समासेऽव्ययस्येति सामान्यनिर्देशात् पूर्वनिपातः कुलविशेषणान्वात्कीवत्वम् ॥ यथार योग्य
 तावी सापदार्थानतिरुतिसादृस्यानिपथ्यार्थाः तत्र सादृश्यव्यतिरिक्तेष्वर्तमानोपथासब्दः समस्यत इत्यर्थः तत्र पदार्थानतिक्रम उदाहरति स
 क्रिमनतिक्रम्येत्यादिसादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हरः अतः ॥ ३ ॥ अव्ययीभावादित्यनुवर्तते तेनात इति संबध्यते ॥ अतोऽनत इति नाव्ययीभावविशे
 षणं विरोधात् किंतु आदेशे विशेषयामित्यभिप्रेत्याह अतं वर्ज्यपित्वेति प्रापसो व्ययीभावस्यैकवचनात् तत्त्वादनत इत्युक्तं पंचम्यपलक्षणं वासा
 व्यौ योग्यतावी सापदार्थानतिरुतिसादृस्यानिपथ्यार्थाः रूपस्य योग्यं अनुरूपं पदार्थान्व्याप्नुमिच्छावी सा विष्णुवि
 विष्णुप्रतिप्रतिविष्णु सादृश्यं तु यथा हरिस्तथा हरः ॥ यथा सादृश्ये ॥ यथा सद्बोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते सक्तिम
 नतिक्रम्य करोतीति यथा सक्तिं अतो मनतः अकारान्तादव्ययीभावात् परस्याविभक्तैरम्भवति अतं वर्ज्यपित्वा क
 मस्य समीपं उपक्रमं वर्तते उपक्रमं परस्य उपक्रमं आदानय अनत इति विशेषणान् पंचम्या अमूनभवति वाटाङ्गोऽऽ
 डि इत्येतयोर्वा अम्भवति उपक्रमं न कृतं उपक्रमं कृतं उपक्रमं निधेहि उपक्रमं निधेहि ॥ वंवाटाङ्गोरित्यत्रापि अव्य
 ययीभावादित्यत्रालुक्कृक्चिदित्यनुवर्तते कारान्तादव्ययीभावादिभक्तैरनुगिति अम्भावाभावे लुग्भावः ॥ अवधारणार्थे ॥ अवधारणं निश्च
 यस्तदर्थकोपावच्छेदे पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः अन्यत्र यावद्गन्तावद्भुक्तं नावधारयामि किंप्रत्ययाभुक्तमिति मक्षिका
 णामभाव इति विग्रहः अर्थाभावाद्यकापसमा मे लीवत्वाद्दृष्टव्ये अमादेशे च निर्मलिकमिति दिदैसः यावन्ति उचेति अनुक्तमुच्यते ॥
 चकारादर्थविशेषेषु अव्ययीभावो ज्ञेयः तथोक्तमुक्तमचिंतायामरद्वैर इत्यादिक्यविगमे पश्चाद्यर्थे च अनुरूपता आत्मयोगे साकल्ये योग

सां० टी
सां० प्र
पृ
५२

पक्षे च सादृश्येऽर्थो भावेतथैव चांतवाचित्वेऽपि सद्ब्राह्मणे असंप्रतीत्येतदर्थे च इत्यादावपि नित्यं सिद्धेरिष्टोऽव्ययीभावः सामीप्यं दैर्घ्यायस्य हेतुः
समस्येते तेन अक्षसलाका संख्याः परिणाप्रतिनानुनामात्रार्थेति पृष्टव्यं आयाती गवमित्याद्यसिद्धमेव निर्दिष्टम् ४ आक्षर्यादा व्याप्नोत्यपरिवर्तिनः
रचवः पंचम्या पारे मध्येषु संख्यावंस्येन समस्येते इति एतद्व्याख्यानतो उदाहरणानि स्वयं मूहनीयानि विस्तरभयातिविस्तरभयान्नात्र प्रपंच्यते ॥
इत्यव्ययीभावः आमादौ अमादिर्येषां ते अमादयः ॥ द्वितीयाद्याः सप्रम्यां ता विभक्तिपक्षासांच प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणेन तदंत्यस्य जातवेकव
चने पूर्वव्यपेऽव्यपेभाव इत्यतः पूर्वैरत्य उवर्तते इत्येतत्सर्वं चेत्तसि कृत्वा ह द्वितीयाद्यां ते पूर्वपदे सतीति वौर्गणादित्यतो वानुवर्तेर्वाक्यमपि वाश
अवधारणार्थे यावति च अवधारणार्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययीभाव संज्ञकः समासो भवति यावंत्यमत्राणिसं
भवंति तावतो ब्राह्मणानि मंत्रयस्येति यावदमंत्रं मक्षिकानामभावो निर्मक्षिकं वर्तते इत्याव्ययीभावः ॥ अमादौ तत्पुरु
षः द्वितीयाद्यां ते पूर्वपदे सति योन्यपस्तत्पुरुष संज्ञकः समासो भवति ग्रामं प्राप्नोत्यामप्राप्तः दात्रेण छिन्नं दात्रे छिन्नं
पूपापदापूपादवकेभ्यो भयं वृक् भयं राज्ञः पुरुषो राज्ञपुरुषः अक्षे सुसौंडः अक्षसौंडः क्वचिदमाघंतस्य परत्वं आहि
माताग्निः पूर्वभूतो भूतपूर्वः ॥ व्यादमादविति सामान्योक्तेर्लौकाद्वा स्वयंकृतं सामिकृतमित्यादावपि प्रयोगतस्तत्पुरुषो वसेयः तथा
अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिंगता च द्विजापे द्विजार्थः पदः द्विजार्थोपक्षी द्विजार्थवस्त्रम् तथा इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च वर्गार्थो वि
वतथा र्थो निर्द्धारणार्थं येषु न समासः गवांकृष्णासंपन्नक्षीरास्वां प्रतिपदविधानोपि षष्ठीन समस्येते सप्यिषो ज्ञानं सप्यिषो पापेन प्रा
र्ततमित्यर्थः ॥ तथा पूरणतस्मर्थं सदव्ययतव्यसमाधिकरणार्थेन षष्ठीन समस्येते ॥ सतां षष्ठः पठस्य सौक्यम् चंदनगंध इत्यादौ सदाश
वाचिनस्तु भवत्येव फलानां तप्तः द्विजस्य कुर्वन् सतां कुर्वीणः सतां कृत्वा सतां कर्तव्यम् राज्ञो नलस्य एवंमति बुद्धिपूजितयोगेपि न सतां

राम
५२

सा टी
सा प्र
पू
५३

वचनम्वार्थानाहसमुच्चयेत्यादिसमुच्चयान्वचययोः स्वरूपयन्तन्वययोग्यत्वाभावस्तत्रसमासाभावइत्याहतवेति ईश्वरं भजसुखं च भजसेति च स्पष्टं
कस्याप्यवभजनक्रियाया ईश्वरगुरुभ्यामप्रत्येकं संबंधात्समुच्चयः पदात्येकस्य प्रधानस्यातरोधेनेतरदत्ताचीयनेतदन्वाचयः तदावटोभिक्षामटेत्या
दिअत्रभिष्ठाटनंमुख्यगवानपनंतु प्रासंगिकं एकस्यवटोः क्रमेणाटनक्रियागवानपक्रिययाचसंबंधादन्वाचयः अनयोश्चार्थयोः समासाभावेहे
तु परस्परमसंबंधादितिसमुच्चयेतावत्परस्परमिसंबंधाएवैश्वरदयोभजनादिभिः संबंध्यमानाः समुचीयन्ते एवमन्वाचयेति ॥ अन्योन्यसं

सदेसोभवतिनाकादिवर्जनाकं नपुंसकं अनस्वरेसमासे सति नजोअनादेसोभवतिस्वरे परेअस्वादन्योऽनश्वः धर्म्मो
द्विरुद्धोऽधर्म्मः ग्रहणानामभावो ग्रहणमित्यादितदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नजवर्तते चार्थद्वंद्वः समुच्चयाऽन्वाचयेतरेत
रयोगसमाहारश्चार्थाः तत्रैश्वरं गुरुं च भजसेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबंधे समुच्चये समासो नास्ति वटोभिक्षामटगां
चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधेऽन्वाचये च समासो नास्ति परस्परमसंबंधात् इतरेतरयोगे समाहारे चार्थद्वंद्वः समा
सोभवति ॥ द्वंद्वअत्यस्वरप्रधाने इकारोकारांतानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः अग्निश्चमारुतश्च अग्निमारुतो ॥ ॥ ॥

बंधावयवप्राधान्येन क्रियान्वय इतरेतरयोगः स एव तिरोहितावयवप्राधान्यः संहतिप्राधान्यः समाहारः द्वंद्वपूर्वभावनिपमाभावे निपममा
ह द्वंद्वेऽत्यस्वरेत्यादि अत्यस्वरस्य प्रधानस्याभ्यर्हितस्य इकारांतस्य उकारांतस्य च पूर्वनिपात इत्यर्थः ॥ स्वल्पस्वरत्वं च समस्य मानयदाये
क्षया अनेकप्राप्तावेकस्य निपमः हरिहरयुग्मः हरिगुरुहराः तथा संखडुंडुमिवीणावीणा संखडुंडुभयः वक्तव्यत्वात्प्रयोगतः स्वरादेरकारां
तस्य पूर्वत्वम् ईसकसौ बहुषु चैकस्यैव निपमः अस्वरथेन्द्राः इन्द्राश्चरथाः तथा श्वराद्यकारांतस्यैकारोकारांतस्य च मिथः समासे स्वरा

राम
५३

मतो बुद्धः प्रजितो वा अभिकारणवाचित्वा योगेपि न इदमेवामासितं गतं भुक्तं वा उभयप्राप्तौ कर्मवृत्त्या अपि न आश्चर्य्यगवां दोहोऽगो येन तथा
भवतः सात्त्विकेत्यादौ अकयोगे कर्तव्यवृत्त्याः न समासाः अपां स्वधावज्जस्यभर्ता समामर्चक इत्यादौ कर्तृरिति जकाभां योगे न भूभर्ता उहालकपुष्प।
भजिकादंतलेखक इत्यादौ च भवत्येवेत्यादिप्रयोगवसापवस्थावसेया कचिदपाद्यंतस्येति अमादौ पूर्वपदे सतीत्युक्तेरमाद्यंतस्य तत्पुरुषे पूर्वनिपा
तत्वमुक्तम् तत्र प्रयोगतः क्वचित्परत्वं वक्तव्यमित्यर्थः क्वचिदित्युक्तेरग्राहित इत्यादौ षोडशोऽन्त इत्यत्रेकात्परस्यापि न स्पणत्वाभावादिर्देसा
कायकादिन्यपदस्य निमित्तेण त्वाभावात्समासे चैकपद्यास्तत्वं भवति नैत्याकांक्षाया माह समासे क्वचिदैकपद्यमिति क्वचिदैत्युक्तेः पुनरगमि

समासे क्वचिदैकपद्यंतणत्वहेतुः शराणां वनं शरवराणं आम्राणां वनं आम्रवणम् पानस्य वासुराणामं सुराणाम् ॥
नजिनजि पूर्वपदे सतियोऽन्वयः सतत्पुरुषं संज्ञकः समासो भवति न ब्राह्मणः अब्राह्मणाः न वा समासे सति न भोऽका

अरकासिंधुकारिकाको डुरन्नेभ्यो वलस्य नित्यम् उरगावनमित्यादि एवं प्रवणनिर्घोणमित्यादावपि ओषधिवनस्यति वा विभ्यः परस्य तु वनस्य वा
दूषां वरां दूर्वावनमित्यादिषु वा देस्य नरस्य नारम्माहेत्यादिप्रयोगादूह्यम् ॥ नान् अइति च्छेदः नजोऽकारंतत्वादे उवा रां ता दे स वैपथ्यप्रसंगा
त्सर्वस्य पक्षेनेत्यस्य सांकेतिकप्रथमांत निर्दिश्यमानस्यादेसा भवतीति सर्वस्य नाकादिवर्जमिति पं वहेत्यताऽन्तरस्य त्राहानवते व्यवस्थाया
कादौ नेत्यर्थः ॥ नाकादप्यनाकनकुलनसनमुचितपंसकवक्षत्रादयः अन॥ ओह स्वाहिः स्वरे इत्यत्र शेषकवेत्यनंतरस्य त्रतो वा नवते व्यवस्था
या अनश्च इत्यादौ तदभावः तदन्येत्यादितस्मादन्यः तेन विरुद्धः तस्याभाव इति विग्रहः । चार्थे २॥ चस्यार्थश्चार्थः तस्मिन् जात्यभिप्रायेणैक

यदेतत्सर्वं त्वमिन्द्राग्नीन्द्रवापुतथासमाक्षरणा मृतुनस्रवाचकानामानुपूर्वीण पूर्वस्य महेमतसिसिरोअसिनीभरणौ एवं लब्धस्य पूर्वत
 मृकसकासमवर्णानां चातुर्वर्णेव पूर्वत्वम् ब्राह्मणस्य त्रिपविदश्रुताः जायापतीषव्ययुनर्वस इत्यादाविकारांतोकारांतयोरपिन पूर्वत्वमित्याध्या
 म् नतसमासवाचके चकारः किं न प्रपज्यते इत्यत आह उक्तार्थानामिति इतरेतरयोगादेः समासेनोक्तात्वाच्चस्याप्रयोग इत्यर्थः देवता इन्द्र इति देव
 तावाचकानामन्योन्यद्वंद्वसमासे पूर्वपदान्तरस्य रूपस्य दीर्घोक्तव्य इत्यर्थः वासवस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादग्निवाप्यग्नी इत्यादौ न प्रादेश्च
 तथातौ तु नमामिति षत्वविधागज्ञापकान्यदोदेः सस्य षत्वाभावावगमादग्नीषोमावित्यादौ कथं षत्वमित्यत आह अग्नादेः सोमादीना

पदुश्च गुप्रश्च पदुगप्रौ उक्तार्थानामप्रयोगः स्त्रीचपुरुषः अस्त्रीपुरुषौ भोक्तासुभोग्यश्च भोक्तुभोग्यो धवश्च खदिर
 अथुवरखदिरौ देवता द्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घो भवति अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ इन्द्रश्च वृहस्पतिश्च इन्द्रावृहस्पति
 अग्नादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यं इतरेतरयोगे द्विवचनं एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः शशांश्च कुसाश्च पलाशा
 अशशकुसपलासाः तेषां समाहारे ससकुसपलासं सनपुंसकम् पस्यैकवद्भावः सनपुंसकं भवति अन्यादीनां

विभक्ति कृते ॥ मिति सस्येति सेषः वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वादीर्घातादेवाग्निसव्यानेह अग्निसोमौ माणवकौ आदिशब्दात् अ
 ग्निषुवः अग्निषोमः ज्योतिषोमः आपषोमः मातृषसापितृषसा अथ ष इत्येवमादयो ज्ञेयाः ॥ इतरेतरयोगे द्विवचनमिति द्वयोः समा
 से द्वयोः रप्यवयवयोः प्राधान्याद्विवचनम् बहुवचनांत बहुवचनमूयमसमाहारस्य समुदायप्रधानत्वात् तस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते विक
 ल्पनाद एकवद्भावो वेति ॥ केचित्तु सर्वो द्वंद्वविभाषयैकवद्भवतीति इतरेतरयोगे एकवद्भावप्राप्त्युत्पादः वासवस्य व्यवस्थाप्राणिन्यस्य
 नागादीनां इन्द्रस्य नित्यमेकवद्भावः वृहस्पतिगणधान्यव्यंजनपुंसकन्यश्च वडवपूर्वापराधरोतरादीनां वा वृतासोकंचतासोका इत्यादि

सं-टी
सा-प्र
५४

कालसेनावनस्यति मगशकुनि सुदुर्जंतु धान्यतणानां बहु प्रकृतक एव एकवत्त्वदराणि च अमलकां निचवदरा मलकम् द्विप्रकृतौ तु वदरा मलकैस्तः
दधियपय आदीनां च नैकवद्भावः दधियपसी इत्यादि ॥ अन्यश्च अन्यश्चेति विग्रहे द्वंद्वे विभक्तिलोपे एकवद्भावे पूर्वस्यान्यसब्दस्य सगागमे सस्या
विसर्गे उत्तौकारलोपे चान्योन्यमिति तत्तत्त्वत्वात्कर्मव्यतिहारे एव सक अन्योऽन्यं विप्रानमंति अन्यत्रान्यान्यम् परस्परमित्यत्र कुद्योऽकोऽ
योवेति वासब्दात्कऽयाभावे औत्सर्गिकः सः शशकसपलासमित्यादौ नपुंसकत्वार्थमाह ॥ एकत्वे ॥ अत्र तत्पुरुषस्याप्युपलक्षणात्वादा
ओरित्यतो वा नदन्ने सद्यवस्थाया च छायां तत्पुरुषः पूर्वपदार्थवाहुल्ये कीवंस्यात्सलभानां छाया सलभछायां तथा इ न स भं इ च्वर स भं
रहः स भं ॥ स्त्रीसममिति संघाते तथा सेनासुरा छायासालानि सां तो वाक्त्री वेदिजसेनं द्विजसेनेत्यादि ॥ असेनेत्यादौ च नेति प्रयोगतो ज्ञेय

पूर्वस्य सगागमो वक्तव्यः अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यपरश्च परश्च परस्परम् एकत्वे द्विगुहं द्वौ एकत्वे वर्तमानौ
द्विगुहं द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः संख्यापूर्वो द्विगुः संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ॥

मकार्थे द्वन्द्व इत्यत्र वैर्गणादित्य
तो मरा एकमुतिन्यायेन वा नवतेः प्राणित्प्यसेनां गा नां समाहार एव द्वन्द्वः दधियपय आदीनामितरेतरयोग एव दृष्टमृगादीनां चोभयप
येति व्यवस्थया एकत्वे द्विगुहं द्वौ वित्यत्र द्विगोः स्मृतत्वात्पसंगतो द्विगु निरूपयिष्यं सद्यसरा माह संख्या पूर्व इति वाच्यवाचकयोर
भेदोपचारात् संख्या सद्देन तद्वाचकं पदमुपादीयते ॥ तत्पूर्वकोऽन्यो द्विगु संज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ एतच्च समाहारे तर्पद्विगुरित्यनेनैकवा
क्यतयान्वेति तत्तत्समाहारेऽर्थे संख्या पूर्वो द्विगुः सचेदकारांतस्तदंतात् इति त्वर्थः ॥ एवं च द्विर्भाष्य इत्यादौ संख्या पूर्वत्वे पिससकस
पलासमित्यादौ समाहारे पियुनद्विगुनत्वामप्रसंगः ॥ समाहार इत्यस्यत ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
५४

द्वितीयोत्तरपदोपलक्ष्यकत्वात्संयुक्तपात्रेषु संयुक्तः परोडाशः पंचकपाल इत्यादौ तद्वितीयोत्तरपदोपलक्ष्यः पंचगावोधनं यस्येति पंचगोधन इत्यादावुत्तरपदोपलक्ष्यः ॥
 समाहारे ॥ अत्रापि वौर्गणादित्यतो बानुवते एव ताद्विगोरी पवात्रिखंडं त्रिखंडी तथा अन्नं तोतरपदस्य नकारलोपः इव वा पंचकर्म पंचकर्मि पात्रा
 उत्तरपदे च नापंचपात्रं विभुवनं चतुर्गुमित्यादि पात्रादिश्चाकृतिगणाः त्रपाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्रादिना परंपराप्रयोगतो द्विगुत्वे अका
 रांतत्वे पीवभावपुंसकत्वाभावौ स्त्रीत्वं बहुव्रीहिः अन्यस्य समस्य मानपदतिरिक्तपदस्यार्थः ॥ अन्यार्थस्तस्मिन् अस्ति धनं इत्यत्र अस्तीति
 तिङ् तत्प्रतिरूपकमव्ययं सतार्थं अन्ययदार्थस्य प्रधानत्वे समस्य मानपदार्थस्य विशेषणत्वात् यलक्षणात्वाभ्यां द्वैविध्याद्विषेयत्वेन तदुक्तं संवि

समाहारे भर्तृपद्विगुः समाहारेः र्थे द्विगुः समासो भवति ततो कारांतादी पप्रत्ययो भवति दसानां ग्रामाणां समाहारे
 दशग्रामी अकारांतो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते पंचाक्षयः समाहृता इति पंचाग्नि पंचानां गवानां समाहारः पंचगुणं
 सकत्वाद्बुधत्वम् त्रिफलेति रुटिः पात्रादीनामीप्सतिषेधो वक्तव्यः बहुव्रीहिरन्यार्थे अन्यपदार्थे प्रधानोपः समा
 सः स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति बहुधनं यस्य स बहुधनः अस्ति धनं यस्य स अस्ति धनः यस्य प्रधानस्यैकदे
 शे विषेयणतया पत्रातिज्ञापते सतदुक्तं संविज्ञानो बहुव्रीहिः लंबौ कर्णौ यस्य सः लंबकर्णः ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञान इत्याह तस्य प्रधानस्येति तस्य प्रधानस्यान्यपदार्थस्यैकदेकः समस्य मानपदार्थः विषेयणतया सद्भावेन पत्रसमासे ज्ञाप
 ते सतदुक्तं संविज्ञान इत्यर्थः यस्येति पाठः यस्य प्रधानस्यैकदेसः कर्णादिः विषेयणतया समस्य मानपदार्थत्वेनेत्यर्थः ॥ तस्यान्यपदार्थस्या
 उक्तो व्यावर्तिपदार्थः कार्ष्णिंत्वेन पत्रसंविज्ञापते सतदुक्तं संविज्ञान इत्यन्वर्थसंज्ञेयमिति भावः पूर्वनिपातनियममाह ॥ बहुव्रीहाविति व
 ह्व्रीहावित्यस्योपलक्षणात्वात् शतलजेत्यादौ कर्मधारयेपि विषेयणस्य पूर्वनिपातः वक्तव्यत्वात् सर्वनामसंख्ययोः पूर्वनिपातः सं ॥ ॥ ॥

सा० टी० वंनेतः दिशुल्कः मिथोऽनयोः समासे संख्यायाः पूर्वत्वं ह्यन्यः तपोश्चात्मीयसीः पूर्वत्वमदित्राः प्रियस्य पूर्वत्वं वा गडप्रियः प्रियगडः गडादेशसप्रम्य
 सा० प्र० तस्य परत्वम् गडुः करोठस्य गडुकंठः वहेगडुरित्यपि इन्हादिभ्यश्च सप्रजास्य न पूर्वत्वम् इन्द्रः शेरवरेत्येन्द्रसेखरः पद्मनाभः कपिध्वजः चक्रपाणिः द
 पू० एउपाशिरित्यादयो यथाप्रयोगं ज्ञेयाः ॥ प्रजामेधयोरिति प्रजामेध इत्येतयोः समासे सुगागमौ वक्तव्य इत्यर्थः सुषुः प्रजापस्य दुष्टा प्रजाप
 ५५ स्येति विग्रहो नमुकिपस्य लोप इति आकारलोपे अत्वसोः साविति दीर्घः पधप्यसुक उकारेण वधित्वा कृतो नुमिति नुम्प्राप्नोति तथापि तत्र वा
 दीपोः सवुरित्यतो वानु कर्षणान्न वक्तव्यत्वा न्न जडः सुमंदा ल्येभ्यः परयोः नेह मधुसमृद्धि समेधितमेधया आगमानुसासनस्यानित्यत्वाच्च

वहुव्रीहौ विसेषणसप्रम्यंतपोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः करोठकालो यस्यासौ करोठकालः करेधनं यस्य स करेधनं नेहा
 दिभ्यः सप्रम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न भवति इन्द्रसेखाः चक्रपाणिः पद्मनाभः कपिध्वजः प्रजामेधयोरसुक सुप्रजाः
 दुर्मैधाः अत्वसोः सौधर्मादन सुधर्मा अन्यार्थे स्त्रिलिङ्गान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति पुंवद्वा समासे सतिसमा
 नाधिकरणो पूर्वस्य स्त्रीसदस्य पुंवद्वा बोवा भवति ॥

धर्मादिति वक्तव्यात्वात्केवलात्पदाघकेवलो धर्मसदस्य स्मादस्य यपो
 वक्तव्या इत्यर्थः तेनेह नापरमस्वः धर्मः परमः स्वधर्मो वा यस्य सः परमस्वधर्मः रूपवद्भाष्य इति सिद्धरूपं प्रदर्शयति तत्र क्रिया माह अन्यार्थे
 त्रिचतुरोऽस्त्रियामित्यतो विभक्तिविपरिणामेन स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तमलवर्तते ह्रस्वो वेत्यतश्च ह्रस्वो इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ स्त्रीलिङ्गस्येत्या
 दिषु वन् २॥ समासश्चान्वये नाम्नामिति समासे इति सप्रम्यंतं कर्मधारयस्य ल्यार्थ इत्यतस्तुल्यार्थ इति तुल्यार्थत्वं च समानाधिकरणस्यैवे
 त्यभिप्रेत्याह समासे सतीत्यादि स्त्रीसदस्य स्त्रीप्रत्ययांत सदस्येत्यर्थः पुंसां तुल्यं पुंवदिति पुंवद्वावातिदेसान्निमिताभावन्यायेन स्मृतिः

५६

कारेण विहितस्येति निवृत्तिरित्यर्थः वाग्रहणादिति निपातत्वाद्नेकार्थत्वादित्यर्थः अतश्च उक्तपुंस्कार्थे वाग्रूपं पञ्चत्वेनेत्याह गंगाभार्यः वामो रू
भार्यः तथा यड्मानि नत्वम् ससततरादौ पुंवत् स्त्रीवाचरति एनीपते पुंवद्भावादाप्तिरुत्पापत्वाद्दपइति निपातितस्य नस्यापि निवृत्तिः परिउता
त्मानं मन्यते पंडितमानि नोत्वतपोर्गुणवाचकस्यैव पुंवद्भावः पदपाभावः पदुतापदुत्वेनेह कटीत्वम् अत्र जातिवाचित्वम् अत्यायेदैहि अत्यसः पदु
तरापदुतमासं चरत्जातीयकत्यदेशपदेशीयरूपयासादौ पदुचरीपदुजातीया दर्सनीयकल्यादर्सनीयदेश्यादर्सनीयदेशीया दर्सनीयरूपा
दर्सनीयपासापदुतथाकुक्कुट्यादीनां भेदादिषु कुक्कुट्या अंडं कुक्कुटं उम् मृगवदम् मृगक्षीरम् काकसावइत्यादयः प्रयोगानुसारेणोच्चाः

पुंवज्ञावादीपोनिवृत्तिः रूपवतीभार्या यस्यसरूपवज्ञावः वाग्रहणात्कल्याणीप्रियदत्त्यादौनभवतिगोः गोशब्दस्य
न्यार्थवर्तमानस्यहसोभवतिपंचगावो यस्यसंपंचगः संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्यादसब्दस्यालोपोवक्तव्यः सह
स्वपादा यस्यस सहस्त्रपात्सोभनौपादो यस्यसमुपात् व्याघ्रस्यापादाविवपादो यस्यसव्याघ्रपात् द्वौपादो यस्य
सद्विपात्द्विपादोद्विपादः द्विपादेद्विपादौशसादौखरेपरेपदादेसश्रवक्तव्यः द्विपदः द्विपदाद्विपाभ्यांद्विपात्रिः
इत्यादि॥ टाडकाः समासेसतिअडकइत्येतेप्रत्यायाः भवन्तिटकारस्तत्पुरुषेचअकारोद्वंद्वएवच इकारश्चवहु
ब्रीहिककारोऽनित्यंयमोमतः ॥

संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्येति व्याघ्रादपउपमानवाचिन एते पूर्वपस्यतस्येत्यर्थः ससादौविति च।
कारादनुक्तसमुच्चयार्थी दीकारेऽपि आपितदितेपि द्विपदीकलेडिपदोद्विपदाऋक् नदादित्वादीपि हसांतत्वादापि चपंवभ्भावः द्विपदो
पत्यद्वैपदः॥ वैपाघ्रपघः॥ दाउकाः २श्चअश्चउश्चकश्चतेतथाएतेप्रत्ययाः समासांतव्यपीभावादिभ्यो यथा योग्यं भवंतीत्यर्थः अ

त्रापि वानु कर्षणात्सुखेत्यादावप्रसंगः नोवाचो
यो सो दत्त ॥

सा. ८ तौ पस्वरेयस्य लोप इत्यतः लोपः डिति रेरित्यतश्चेरित्यनुवर्तते न विधित्तदंतस्येति नांतस्यैतच्चेतेसीकृत्वाहनांतस्येतीत्यादि ॥ अन्हो मध्यमिति विग्रहेत
 सा. ९ तत्परुवेकचिदमाघंतस्य परत्वमिति परत्वे सवर्गा दीर्घत्वे मध्याह् इति स्थिते अप्रत्ययो नांतत्वात्प्राप्रिलोपनिवृत्तौ उपधाकारलोपे मध्याह् इ
 ५६ तिपुंस्त्वलोकात् कर्मधारयः तुल्यार्थे तुल्यार्थत्वं नाम समानार्थत्वं तच्च प्रापसः पदयोर्द्वेष्टमिति पदद्वये इत्यतः तेन नीलोत्पल इत्यादौ बहुपदेषु

नोवानांतस्य पदस्य टे लोपो वा भवति यकारे स्वरपरे वा ग्रहणात्क्वचिन्न भवत्युपधा लोपश्च अन्हो मध्यं मध्याह् ॥
 कवीनाराजाकविराजः टकारेणुबंधर्ध्वर्थः कविराजीराजां प्रः राजपरं वाक्चमनश्च वाङ्मनसं दक्षिणां स्यादि।
 सिपंथाः दक्षिणापथः अहश्च सत्रिश्च अहोरात्रं द्वौ च त्रयश्च परिमाणं येषां ते द्वित्राः पंच च षट् च परिमाणं
 येषां ते पंचषाः बहवो राजानो यस्यां नगर्यास्यां सा बहुराजानगरी अत्र ये लोपे कृते आवतः स्त्रिया मित्याप्
 बहवः कर्तारो यस्य स बहु कर्तृकः कर्मधारयस्तुल्यार्थे पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः ॥ =
 समासो भवति नीलं च तडत्पन्नं च नीलोत्पलं रक्ता चासौ लता च रक्तलता पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति पुंसकोकि
 लः पुंसः स्वपे संयोगात् लोपो वक्तव्यः नाम्नश्च कृता समासः ॥ प्रादे रूपसर्गस्य नामश्च कृदन्तेन समासस्तत्पद्यो भ
 वति प्रकृष्टो वा दोषवादः कुंभं करोतीति कुंभकारः ॥ दोषः एकार्थनिष्ठे सतीति भिन्नप्रवृत्तिमितत्वेऽप्यर्थसमासमहिम्ना ए

कस्मिन्नर्थे निष्ठावृत्तिर्यस्येतिः अतश्च कुंभकलसादाव नतिप्रसंगः नीलपदं नीलघटादिभ्यो व्यावृत्त्युत्पलपदं च तामरसादिभ्यो व्यावृत्त्युत्प
 कस्मिन्नसिक्वसरो जेवर्तत इति एकार्थनिष्ठत्वम् नीलपदस्य विषेधणत्वात् पूर्वनिघातः रक्तलतेत्यत्र समासाधिकरणे लतापदे परेऽप्युपवहेति ५।

राम
 ५६

देशाहापोनिवृत्तिः उंसः स्वपेइत्यत्रवक्तव्यत्वेनप्रयोगानुसारित्यात्ख्याधातुवर्जितेअप्रत्याहारेपरेस्वपेइत्यनसंधेयम् ततश्चपुंस्त्वनपुंस्तीरमित्यादौ
 स्वपेविसंयोगात्तापः नामश्रुतिः॥ आदिरूपसर्गइत्यनेवितोविभक्तिव्यत्ययेनप्रादेरित्युवर्ताहप्रादेरूपसर्गस्यामश्रुतिः॥ यद्यप्यपसर्गसामपिनाम
 त्वमस्त्वैवतथापिनामाख्यातनिपातोयसर्गइत्यादौमिन्नत्वेननिर्देशात्प्रगतिः समाससामान्यस्यसमासइति पूर्वोक्तयोगेनैवसिद्धेसमासइतिविसे
 षपरम्॥ सचोत्तरपदार्थप्रधानतत्पुरुषइत्यभिप्रेत्योक्तंतत्पुरुषोभवति अमादौतत्पुरुषइत्यतोमंडूकइत्यतिन्यायेनतत्पुरुषइत्यनुवृत्तिर्वाचकार
 दूरीकृत्यस्थलीकृत्येत्याद्यपिकालोभोक्तुमित्यादौचन उच्चैः कृत्यनुउच्चैः कृत्वेत्यादौचनेत्यादिप्रयोगवसाङ्गेयम्सहादेः २॥ आदिनासमान
 स्यज्योतिर्जनयदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुपिण्डगंधलोहितकक्षिवेणीपत्नीपक्षेष्ठतथाव्रताचरणार्थेब्रह्मचारि

सहादेः सादिः समासे सति सहादीनां सादिर्भवति पुत्रेण सह वर्तत इति स पुत्रः सह संति रसांस धिसमिति रयः सह अं
 चतीति स ध्युः समं अंचतीति सम्पद इति र अंचतीति र्युः । कोः कदादिः । कुशब्दस्य कृत्स्नितेषदर्थयोस्तत्पुरुषे ।
 कतकवका आदेशा भवति कृत्स्नितं च न कदन्नं इषदर्थे का कवक इति इषदुष्यं कदुष्मं कोष्मं कवोष्मं कदुष्मं
 कृत्स्नितं लवणं ॥ निपरेपप्रत्ययांतेतीर्थे च सो भवति समानं ज्योतिर्यस्य सः सज्योतिः सपिण्डः सव्रह्मचारी सतीर्थ्य इत्यादि पुंवद्देश्यतो

वानुवृत्तोः क्वचिन्नित्यक्वचिदाक्वचिच्चनेति व्यवसेयम् प्रत्यायांते उदरे वा सोदप्यः सभानोदप्यः रूपनामगोत्रस्थानवर्णवयोवचनधर्मजाती
 येषु वेति केचित्सरूपः समानरूप इत्यादि दृग्दृशदृशेषु च सदृक् सदृशः सदृसः इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः पुत्रेण सह आगत इति विग्रहे समा
 से अव्ययत्वात् सह पूर्वनिपाते सा देसे च स पुत्र इति सिद्धम् ॥ सह अंचतीत्यत्र सहस्य स आदेशः सम अंचतीत्यत्र समः समिरादेशः तिरः अंचतीत्य
 वति रसस्तिर्य्यी देसः सर्वदेवानं चति विष्णुं चति अमुंचतीत्यादि विग्रहे देवद्विविधद्विअदद्याद्यादेसः देवश्चुः विष्णुः अदघ्नः तत्पुरु ॥ ॥

सा. टी. वेसमासेकसदस्यत्वात्सार्थे ईषदर्थे च वाच्येकतकाकवत्त्वादेसाः स्यः त्रिरथवादासेषवक्तव्यत्वान्नित्यम् चापरुषे ईषदर्थे च वाच्ये ३ स्यः ३ स्ये एना
 सा. प्र. इत्यादपोवक्तव्यत्वात्कचित्काः १ कसितमन्नं कदः न्नं कत्रयः कइयः कइदः कासकापरुषः कापेयः कपयः ईषज्जलं काजलं काग्निः कवाग्निः को
 पू. संकटस्मृतौ च जातौ कर्तृणां तत्परुषादस्य वक्रुष्टो राजा षोडशित्वा दौ षट्पदं तापस्य षट्चदसं च षट्प्रकारेणोपविग्रहेण युत्वसहादित्वा ष
 ५७ षोडश्यादेसे निमिताभावन्या पर्यायान्नित्यत्वात्तुत्वा निवृत्तिः पंचदशेत्यतो वा उच्यते अधाप्रत्यये वा षडधा क्वचिदपदान्ते पदान्ता अपणात्कत्वाभावः

कालवसां एव दपोश्च कइयः कइदः पुरुषे वा कुरुषः कापरुषः पथ्यक्षपोः कोः काः देशः स्यात्कपयः कापय
 कुअक्षः काअक्षः ईषदर्थे च ईषज्जलं काजलं षट्अधिकादस्योडश षोडाहस्यतिः महादेवः महेश्वरः घावा
 भूमीदं पतिजायापती आकृतिगणोपदंतदसधासतरपदादेः युत्वं वाच्यमवषडत्वं दस्यडत्वं षट्दंतापस्यसः ।
 षोडशदंतस्य दंतभवत्सद्वद्वपंसंख्यायाः प्रकारेण युत्वं वा षड्भिः प्रकारैः इति षोडाषट्धा रह च्छेदस्य ॥ ०

तडक्तमवषडत्वं दंतदसधासतरपदादेः युत्वं वा सुवावक्तव्यमिति रहतां पतिरिति विग्रहे देवतायां वाच्यायां रहतः रहस्य आदेसः सस्य विस
 र्गेषु सहादित्वात्सः एवं चोरे वाच्ये तत्कारेणैति तत्कारः महंश्चासावीश्वरस्येति विग्रहे समानाधिकरणो जातीयदेशीययोश्च परतो महतो म
 हाविसिष्टः महाभापेत्यादौ महतीसदस्यापि धौश्च भूमिश्चेति विग्रहे धौसदस्यदिवसदस्यवाघावादेसः एवं जायाचयतिश्चेति विग्रहे जा
 यायाजभावदंभावौ वा जपंतीदं पतीजायापती सहादेराकृतिगणत्वमाह ॥ आकृतिगणोपमिति ॥ आकृत्यासिद्धशब्दस्वरूपदर्शने ।

नतदंतर्गणांत इत्यन्वर्थसंज्ञातः सिद्धसद्वस्वरूपमुपलभ्यादेसविधानं यस्मिन्स आकृतिगण इत्यर्थः अलक रसमासपत्यपोरिति प्राप्तिरस्याऽपवाद
त्वात्कृदन्ते च तत्रात्मभावात्सरसिजमित्यादौ नामश्रुता समास इति समासे एव प्राप्नुक्वतिषेधात्कृदन्ते इत्यसंभ्यः पाठः तद्धिते अमुष्यापत्यं आ
आषुष्यापराः साकपार्थिवादीनामिति पार्थिवादौ समानाधिकारो पूर्वपदस्यापदन्तरपदंतस्य लोप इत्यर्थः साकः प्रियो यस्य स साकप्रियः देवान्भूजय
तीति देवभूजकः इत्यत्रोत्तरपदयोः प्रियभूजकपदयोर्लोकः मध्यमपदं लोकं पद इति पाठे समुद्रापपेक्षयामध्ये मध्ये वर्तमानस्येत्यर्थः आकृतिगणो यम् ॥
आदेशेति द्वंद्वे समासे आदेशादिभूतस्य पदलोपो वाच्यः वक्तव्ये तु प्रयोगांतर इति प्रयोगतो व्यवस्था कृता द्वंद्वे इति विधायो नि संबंधवाचिना मृकारांतानां

मुडागमोतपलोपश्च रहतां पतिः रहस्यतिः महच्छब्दः स्पष्टाकारः समानाधिकारो महादेवः महेश्वरः द्यौश्च भूमि
श्च द्यावाभूमी द्यौः सदस्य द्यावादेशः जायायाः जंभावोदंभावो निपात्यते दंवती जंपती क्वचिज्जायायती आकृति
गणो यं अलुक् ॥ क्वचित्क्वचित्समासे कृदन्ते तद्धितेपि विभक्तेरलुग्भवति कृद्गन्तुक्तः अश्रुयोनिरस्येत्युयो
निः उरसिलोमायस्यासौ उरसिलोमा हृदि स्पृसतीति हृदि स्पृक कंठे कालोपस्यासौ कंठे कालः वाचोयुक्तिः दिशो
दंडः यस्यातो हारः वने च रः खेचरः समानाधिकारो शाकरो पार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः शाकः प्रियः
यस्य सः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च साकपार्थिवः ॥ उत्रे च पूर्वपदांतस्याकारो वक्तव्य इत्यर्थः माता च पिता चेति विग्रहे समासे ए

भ्यो माता गरीयसी स्यादिव च नान्मातुः प्रधानत्वात्पूर्वं निपाते आकारादेशः एवं होता पोतारौ पिता पुत्रौ इत्यादि अत्यक्तकर्तृभोक्तारौ द्वंद्वे इति ॥
सर्वादित्वमिति च्छेदेः ॥ ततश्च द्वंद्वसमासे सर्वादित्वं न भवति वा इति जसीति सेषः वासव्यादेव जसि वानान्यत्र वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे चेति विग्र
हः वैप्राधिकारपद इति भिन्नविभक्त्यांतदवाच्यत्वं वैप्राधिकारपदं गंधयस्य मध्यवर्तिनो लोप इवेत्यस्योक्तार्थत्वादप्रयोगः चकाराजं धसदस्ये कारांता

सा टी
सा प्र
पू
५८

देशः चकार देवभिर्गतास्त्रिंशं संदं गलपो यस्मात्स निस्त्रिंशः खड्गः इत्यत्रांगुलिपदस्योत्तरस्यापिलोपः दिक्त्वं इति दिग्वाचकसंख्यावाचकसद्व्यवित्यर्थः संज्ञायामित्यनेन नित्यसमाससूचनात्तद्वसरा माह अविग्रह इति ॥ दक्षिणाग्निरित्यादौ विग्रहश्च न्यस्को नित्यसमासः ॥ अधिस्त्रीत्यादावस्वपदविग्रहः समस्य मानपदान्यपदविग्रहः अन्योनित्यसमास इति नित्यसमासो द्विधेत्यर्थः ॥ इति सारस्वतप्रसादे समाससंक्षेपः समाज्ञा ॥ समा

आदेश्च हं द्वे हं द्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति चकार ग्रहणादिकल्पेन माता च पिता च पितरौ सिष्यमाणौ लुप्यमा नार्थमिधापीश्वसुश्चसुरश्चसुरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ त्रतां हं द्वे द्वन्द्वे समासे पूर्वपदे स्य ऋकारस्य वाकारो भवति माता च पिता च माता पितरौ हं द्वे सर्वादित्वं वा हं द्वे समासे सर्वादित्वं वा भवति वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्च मेत रे वर्णाश्च मेतराः वैपधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ॥ कुमुदस्य गंधश्च गंधो यस्य सः कुमुदगंधिः उप मानाच्च उवमानात्परस्य गंधस्य स्य कारस्ये कारो भवति हंसस्य गमनमिव गमनं पस्याः सा हंसगमनादिव संख्ये संज्ञायां दिग्वाच्यसंख्यावाचकसद्वौ संज्ञायां विषमे परपदतुल्यार्थे समस्येते सः समासस्तत्पुरुषो भवति स्वपददि पदोनित्यसमासः अन्यस्वस्वपदविग्रहोऽपि दक्षिणाग्निः सप्तग्रामः इति समासप्रक्रियाः अथ तद्वितो निरूप्यते

सञ्चान्वयेनाम्नामित्यत्र च सद्वा तद्वितस्याप्यन्वययोग्यत्वे एव संसृजनात्समाससमाज्ञाववसरसंगत्या तद्वितप्रत्यायानिरूपयितुमुपक्रम ते ॥ अथेतितद्वित इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः नामपदेभ्योऽर्थान्तरप्रतिपादनसक्तिप्रदत्वेन हितालुक्कूलस्तद्वित इत्यन्व यं संज्ञाविज्ञानात्तद्वितसंज्ञायादीनामिति भावः उपत्येऽरा २ नाम्न इति नामप्रकरणात्वात् अत्रापि पूर्ववन्नामसद्वे नपदं प्रोच्यते वाक्ये ॥

राम
५८

औपगवडिति शतद्वितार्थबोधकोऽतिसेषः अपत्यार्थस्याणोक्तत्वादुक्तार्थानामित्यभिप्रायेणापत्यपदांप्रयोगः आहिवरस्य ४ आदौस्वरः आदिस्वरः
 आदित्वं च स्वरान्तिसेषः अपत्यार्थस्याणोक्तत्वादुक्तार्थानामित्यभिप्रायेणापदांप्रयोगः आहिवरस्य ४ प्रायमततश्चराः कामस्यापत्यमापडायादा
 बाद्यतवदेकस्मिन्निति आदिवद्भवत्येव वृद्धिः एतदपि संभवदभिप्रायम् जचराचज्जणौ जणावितौ यस्य स जिणततस्मिन्नतद्विते परत इति तद्वितप्रक
 रणत्वात् उकारोकारयोः स्थानादीनां ततमत्वादौकारो वृद्धिरित्यर्थः ॥ वो ॥ ३ वो अवपस्वरे उश्च औश्च वो इति सांकेतिकषष्टी द्विवचनांतमप
 यस्वरश्चेति समाहारः ॥ एततद्वितप्रकरणात्वात् तद्विते एवेति गोपानमित्यादावनतिप्रसंगः औकारस्य स्वरे अविति सिद्धेऽपि यकारो विधानार्थं व
 अपत्येऽणानामोऽपत्यर्थेऽणप्रत्ययो भवति उपगोरपत्यमिति वाको उपगोः अण इति स्थिते समासप्रत्ययो ।
 रिति षष्ठीलोपः णकारो वृद्धार्थः आदिस्वरणाज्जातिच वृद्धिः स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्य वृद्धिर्भवति जिति णि
 तितद्विते परतः उकारस्य औकारो वृद्धिः वो व्यस्वरे उकारस्य औकारस्य च अवभवति यकारे स्वरे औपगः वासिष्ठः गौत
 मः सिवादिभ्यश्चेति वक्तव्यः शैवः वैदेहः ॥ ऋउरणि ऋकारस्य उ भवति अणि परेषाणाममृणामपत्यं षारणमा ।
 तुरः द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः अतश्च नृषेः ॥ अकारांतानामोऽनृषिसब्दादपत्यार्थे इजप्रत्यया भवति ॥ य
 स्मलोपः देवदत्तस्यापत्यं देवदुत्तिः ॥

च न पद्यपि क्वचित्स्वरवधकार इति स्वरत्वातिदेसाद्यकारेपि अवसंभवति तथापि सूत्रस्य वक्त
 व्याहृपकीवित्वादौकारोक्तिर्युक्तैव नाम संज्ञायां स्याद्युत्पत्तो देववद्रूपं नेयम् वसिष्ठस्यापत्यं गौतमस्यापत्यमिति विग्रहः ऋषिवाचकात्वादि
 जभावे अण्यपत्यलोप इति लोपः ऋउरइषसां मातृणां मपत्यमिति विग्रहः अणिसंख्या पूर्वकत्वात् तद्वितार्थविषयत्वाच्च द्विरणमासेवि ॥

सा दी
सा प्र
३
५२

मत्तिलोपेयदातत्वमाश्रित्यवोउउतिउत्वेमृरमयं दृषमपमित्वादाविवजमेजमावेत्यनचपाअवेजवाइत्यतोजवाइत्यनवृतेः कचिज्जवाजमेप
रेजमाभवंतीतिजवस्यडाकारस्यसवर्णवात् जमेजमोणकारः केचित्तुनामितुप्रेपिप्रत्ययलक्षणन्यायेनतदाश्रितोरुइतिणकारइत्याहुः अन्ये
तुहसेहंसइतिषस्यद्वित्वेसपरत्वेनपूर्वषस्यवोउउतिउत्वेस्वसेचपाइतिचयेटकारेसंयोगानलोपेचनिमिताभावान्मयस्यानित्यत्वात् जमेजमा
वेतिटस्यणइत्याहुः अतइअइ अतइअइतियोगविभागात्तवैदिर्गोर्गिरोहालकिरेत्यादावृविवाचकेभ्योपीज्वाटाज्योरित्यतोमंडकसुत्यावाजवृ
तेभ्यवस्यायासिवादिभ्योः नृषिदाविभ्योःकारंतेभ्योपीज्शिवस्यापत्यंसेवः स्वाफल्कः रांध्रः सः वृष्मिभ्यश्चवासुदेवाः आनिरुद्धः करुभ्योपि
श्रीधरस्यापत्यंश्रीधरिः दसरथस्यापत्यंदासरथिः पुरंदरस्यापत्यंपौरंदरिः ब्रह्मादिभ्यश्चऔपगविः कार्ध्मिः और =
लोमिः ॥ रपायनणेयप्णीयाः गर्गानडात्रिस्त्रीपितृष्वस्त्रादेश्चगर्गादेर्नडादेरआदेः स्त्रीपितृष्वस्त्रादेश्चरापा
आयनणरषण्णीयइत्येतेप्रत्ययाभवंति अयत्येथेगर्गस्यापत्यंगाग्यः वत्सस्यापत्यंवात्स्यः नडस्यापत्यं
नाडापणः चरस्यापत्यंचारपराः अत्रैरपत्यंआत्रैयः गांगेमः मद्याअपत्यंमाहेयः कपेरपत्यंकापेयः पैतृष्व
नाकलः साहदेवः वासव्यादेवलोकाद्वावहादिभ्योऽनकारान्तेभ्योपीज्वाहविः औपगविः औडालोमिः आमिसर्मिः नांतेभ्योनोवेतिटि
लोपः एवंसुधातव्यासवरुडनिषादचंडालविंवानामिजिअक्रुडदेसः सोधातकिवैपासकिः वारुडकिरित्यादिप्रयोगादृश्यम् ॥ रपायन
साररथश्चआयराचूराचणीयश्चतेतथा गर्गश्चनडश्चअत्रिश्चस्त्रीचपितृष्वस्त्राचताआदौयस्यसतथाद्वंद्वानत्वादादिसदस्यप्रत्येकं
संबधइत्यभिप्रेत्याह गर्गादेरित्यादिगर्गादेर्गणासयः नडादेर्गणादायनण् अत्रादेर्गणात्स्त्रीलिंगाच्चरपणपितृष्वस्त्रादेर्गणाराणीयरपरा
चवाशब्दानवृतेरुस्यडित्वादिलोपेवापैतृष्वस्त्रेयः मातृष्व ॥

राम
५२

६०

इत्येवमिति विवेकः स्त्रीलिंगादिति स्त्रीप्रत्ययांतोपलक्षणं अतएव भूमेरपत्यं भौम इत्यादावप्रसंगः लुग्भुत्वे क्वचित्तिगर्गयस्तुविदारिभ्यस्त्रिकृतांणि
रोवसिष्टगौतमदेशात् लुग्भुत्वेऽपि भ्यः परस्य प्रत्ययस्य बहुत्वविषये लुग्भवतीत्यर्थः देवते १ देवता च इदमचदेवते दमो देवते दमयोरर्थः देवते दमर्थस्तु
स्मिन् उक्ता अयादयो यथा यो ग्या भवतीत्यर्थः क्वचित् आदिस्वरस्येत्यत्र पदापेक्षया आदित्ये ३ विसेषा द्वयोः पूर्वपदादेः उत्तरपदादेश्च ह्रिर्भवती
त्यर्थः अग्निमरुतौ देवते अस्य तत् आग्निमारुतम् कर्म इति विसेष्यपदं सुहृदो भावः सुभगस्य भाव इति विग्रहे भावार्थे प्रत्ययानभिधानादत्र भावे
अणवक्तव्य इति वक्तव्यत्वात् सार्थं योऽपि सद्यादनुक्तसमुक्तसमुच्चयार्थोदाविका रभावसमूहादावणसिद्धेरात्रापिते नैव वक्तव्यो व्याख्येयः णि

लुक् क्वचित् अमुष्यापत्यं आयुष्यापराः मातृपितृभ्यां ससुः सस्यसत्त्वं वक्तव्यं मातृष्वस्त्रीयः पितृमातृभ्यां व्यङ्ग्यौ
पितृभ्यां त्रापितव्यः मातृभ्रीतामातुलः पितुर्दामहन्पितुः पितापितामहः पितुर्मातापितामही लुग्भुत्वे क्वचित् अ
पत्यर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिद्व्यनविषये लुग्भवति गर्गीः वशिष्ठाः अत्रेयाः विदेहाः देवते दमर्थे
देवतार्थे इदमर्थे चोक्ता प्रत्ययाः भवन्ति इन्द्रो देवतास्येति ऐन्द्रं हविः सोमो देवतास्येति सोम्यं देवदत्तस्य इन्द्रं देवदत्तं वस्त्रम्
क्वचिद्वयोः पूर्वपदोत्तरपदाद्योः क्वचिद्द्विर्भवति अग्निमरुतौ देवतेऽस्य तत् अग्निमारुतं कर्म सुहृदो भावः सौहार्दं

तः २ प्राक् उक्ता अयादयः प्रत्ययाः विषयांतरे मुख्यविषयादपत्यादिरुपादन्यस्मिन् विषये इदमर्थो दौणितो णित्कार्यकृतो वा भवतीत्यर्थः अ
पचणित्वादिदेसो णितोः णितोऽपि व्यवस्थिता व्यवस्थितं विकल्पेन णित्वतदभावार्थः ॥ अजगुशब्दादिदमर्थो णित्वविकल्पादिद्विक
ल्पः धनुर्वदत्याजगवेपि नाकिं करगोचरमिति कात्यायनमते नित्यम् अमरसिंहमते तु पिनाकोऽजगवंधुरित्युक्तेर्नैति विकल्पः ॥ विषयांत

इत्यस्य प्रत्ययदाहरणकोमुदगम्येति ॥

तद्वैयधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्चेति बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपे च वकाराजं सव्यस्योकारांतादेशे कुमुदगंधसव्यादयनार्थे गतोदित्वात् ण
प्रत्यये विषयोतरत्वाभावात् सित्वविकल्पाभावः स्त्रीत्वादाय क्वचित् कुमुदगंधेति णित्वाभावोदाहरणमप्यस्तित्त्वं चित्यम् विषयांतरत्वाभावात् आ
शुष्यः वेसवमित्यत्र नित्यं णित्वम् गव्यमित्यादौ च न ॥ चतुरश्रलोपे इति चतुरस्रस्य पञ्चकारस्येत्यर्थः रायणीययोः लोपोक्तव्य इत्यर्थः चतु
र्णो संख्या पूरणा इति विग्रहे सार्थे यान्यपि सव्यात्पूरणार्थे रायणीयोतयोश्च णित्वाभावादादिरुद्धभावः अन्यस्य दगिति अन्यसव्याणीषोदगागमो
क्तव्यः कित्वादेशे अन्यस्य दमिति विग्रहः कारकात् २ क्रियाधात्वर्थस्य कृतस्य दाश्रयः सच क्वचित्कर्ता क्वचित् कर्म यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छ

二五

तौ तत्र गमन क्रिया श्रयो देवदत्तः देवदत्तं ओदनं पचतीत्यादौ च विक्लितिरूपायाः पवन क्रियाया आश्रयः कर्मभूतौ दन उत्पमि प्रेत्य कर्तारि क
मणि चाभिधेये इत्युक्तं पक्रिया पुक्ते कर्तृ कर्मणी तत्क्रिया कारकादणादयो भवन्ति तद्विज्ञातस्य चेते एव वाच्ये भवेतामितिः कौकुममित्यत्र रंजन
क्रियायाः करणा कारकात् कं कुमाद्रंजन क्रिया पुक्ते वस्त्रंऽभिधेये उरामितिकारकादहन क्रिया पुक्ते कर्मव्यनऽहिवाच्ये राप रपराणि तोवेति व्य

वास्यतो नित्यभावादादिवृद्धभावः एयणश्चणित्वा

रुद्धिः पितो वेत्यनंतरसूत्रतो वा नृतो र्जवस्य पाऽर्थविसेषस्वनभिन्नः शरेण रामेणेत्यादौ केने? कश्च इनश्च इयश्च इकश्च ते तथा णित्वं चैषां वैकल्पिकमि
ति णितो वेत्यस्या नानृतेरिति भावः सधेडे वसघीचीनः सम्यगेव समीचीनः स्वार्थे ईनप्रत्ययेतद्विते परे अवेदीर्घश्चेत्यकारलोपपूर्वकारदीर्घोतिरश्ची
इत्यत्रातिरश्चादपइतिरश्चानिपातः पलोपश्चेति क्वचित्द्विते परेयकारस्य लोपोक्तव्य इत्यर्थः कन्यायां भवइति विग्रहे ईनः यस्य लोपइत्याकारलो
पः आदिद्विः पुष्ये भवतः पौषीणः उपोवेति सूत्रस्य जातिवेवपः सूत्रजातिः सूत्रियः सूत्रोऽन्यः अक्षेदी व्यति सव्यान् करोति क्व मधीते वेदवेत्या

र्मणि चाभिधेये कुंकुमेन नरत्तं वस्त्रं कौंकुमं मथुरायाः आगतो माथुरः ग्रामे भवः ग्राम्यः धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः के
नेयेकाः कइन इयश्च इत्यते प्रत्ययां भवन्ति मवाद्यर्थेषु णित्वं चैषां वैकल्पिकं कर्णोटे भवः कर्णोटकः कर्णोटको वा।

ग्रामादागतसूत्रजातो वा ग्रामीण सधोचिभवः सधोचीनः समीचिभवः समीचीनः तिरश्चिभवः तिरश्चीनः ॥

पलोपश्च क्वचिद्यकारलोपो भवति क तातः कानीनः नक्षत्रादरावक्तव्यः पुष्येण यत्ता पौर्णमासी पौषी

पौष्यां भवः पौषीणः उपोवास्तत्रापतेति सूत्रा भवः सूत्रियः सूत्रः शुक्राज्जातं शुक्रिपंडूद्राज्जातं इंद्रियं।

अक्षेदी व्यतीति आक्षिकः सव्यं करोतीति साव्यिकः तर्कं करोतीति तार्किकः वेदे जाता वैदिकी स्तुतिः ऋग्वैकिमादे

स्तुतनौ किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थेषु तनौ प्रत्ययो भवतः ९९ दिविग्रहाः वैदिकीत्यत्र नदादित्वादीपत्यतनाविति किमादेरिति

किमस्यः आदिः आघवयवोपस्यतस्य कारकातणात् त्वचममाइहकततिकुत्रेभ्यः अमात्यः इहत्यः कृत्यः कृतस्यः कुत्रत्यः इत्यादि।
एवमेव सद्यसससस्यः ऐषमस्यः सद्यस्यः हस्तरूपाः तथापहवगरिचिरात्तलः परुलम् परारिलम् चिरलम् दक्षिणापश्चात्सरसस्यणत।
स्यचणितो वेति णित्वमदक्षिणस्यां भावो दक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्यः इत्याद्यस्य स्वार्थे यीति अपि सव्यो नत समुच्चया चंस्ततश्चेष्टसिद्धिः

चत्वार एव वर्णा इति विग्रहे कर्मधार ॥

दादिरुहिः तथा अपूपानां समूहे अपूपिकम् ॥ साकूलिकमित्यादावनवावकेभ्यश्च कवचिनां समूहः कावचिकं केदारगां समूहः केदारिकां ।
 केदारकं केदारकं केदारपमित्यत्र क इति कर्णः तथा भिक्षादिभ्योऽपि भिक्षाणां समूहो भैक्ष्यो वनम तथा पासादिभ्यो यम् यासानां समूहः पास्या
 वात्यास्वल्पागव्याख्यावातादूलः वातूलः तथा खलिनीगोत्रयेभ्य इति त्रकमेत्यादयः खलानां समूहः खलिनीगोत्राय कमेत्यादयः प्रयोगतो
 ज्ञेयाः स्त्रीत्वादिकं लोकात् गराश्चेति विमेषार्थाच्च कारविसदस्येयगराः कर्मण्यपीति अपिसद्व्यक्ता ध्वर्थेपि सामुसाधुः सामान्यः कर्म
 ण्यः नोवेति सव्यवस्थया टिलोपाप्रसंगः नाम्नो नीलोपसधावित्यत्रापि ह्रस्वो वेत्यतो वा उक्तं कर्मणा द्यवस्थया तदभावः ॥ एवं सभायां साधुः ।
 त्वयणौ नपुंसकलिङ्गो भवतः ब्राह्मणत्वं ब्राह्मण्यं सुमनसो भावः सौमनस्यं सुभगस्य भावः सौभाग्यं विदुषो भावः वै
 दुष्यं ॥ समाहारे ता च गराः त्रयाणां समाहारः त्रेता जनानां समूहो जनता देवता कर्मण्यपि परावक्तव्यः ब्राह्मणस्य
 कर्म ब्राह्मण्यं परात् इदं कर्म राज्ञ्यं राजन्यं लोहितादेरिडिमन्लोहितामदेर्भावो वेत्ये इमन् प्रत्ययो भवति सचडितडि
 त्वादिलोपः लोहितिमाः अणेर्भावो अणिमालक्ष्येर्भावो लक्षिमामहतो भावो महिमांकर इमणिं ऋकारस्य रेफो
 भवति इमनि परे प्रथिमा इडिमावहो भावः इति विग्रहे वहो लोपो भूश्च वहो वहोरुतरेषामिमनादीनामिकारस्य लो
 सभ्यः समानेतीर्थवासतीर्थः सहारेपो भवति वहोः स्थाने भूश्चादेसः वहोर्भावो भूमाः ॥ रितिसमानस्यसः समाने उदरे सपितः सा
 मानोदर्यः सोदर्यः विकल्पेन सादेसः ॥ अग्रादिभ्य ईपेयतो चार्थे ॥ अग्रैमवः अग्रिपः अग्रीपः अग्रः तथा हितार्थे सरिरावयववाद्य
 तदन्तेभ्यो हितन्त्यम कसं ओक्समित्यादिसतेन क्रीतः सत्यः इत्यादिप्रयोगानुसारेणो ह्यम् णितो वेति णित्वव्यवस्थायाः लोहितादेः ३
 भावेन त्वपरा इत्यनुवृत्तेः पिततश्च लोहितता लोहितता लोहितं मित्या घपि ऋ इति वक्तव्यत्वेन प्रयो ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सा दी कानुसारिवाहसादेर्लयेरित्येवतेहअविपाकमिमावहोरितिइमनादीनामित्यादिसदेनेयेयसोयेहणम् पुनर्वहोरितिभूस्थानिनिपमार्थम्अ
सा प्र याइमनादीनाप्रकृतत्वातकामेवस्मात्पद्यपितेवामिकारलोपसामर्थ्योनसंभवतिनयापिपूर्वस्यपंचवन्नत्वेनस्यानवष्टयतस्यप्रत्ययगुक्तिर्गुक्तै
पू वचनसंवादेः परस्येतिपरिभाषयापरलोपप्रसक्तौसम्भवादभिप्रायेणेकारेत्युक्तिः ततश्चेयानित्यादौइकारस्यापिलोपः ॥ अस्यार्थे ३ अस्यैर
द्वै औः स्यार्थे विद्यमानार्थसस्मिन्नाप्तइतिप्रथमातपरमततश्चप्रथमांतानाम्नोऽस्यपाधिकान्मतुरित्यर्थः अस्मास्मिन्वास्तीत्यर्थः विसेषस्तु
वातुवतोवसेयः गोः श्रीश्चास्यास्मिन्वेतिविग्रहेउकारेनुबंधित्वात्तद्विग्रहेतोयभूमिनिन्द्याप्रसंसासुनित्ययोगेतिसापिनेसंसर्गोस्तिविवक्षायां
भवतिमनुवादयः क्रमेणबालणवान्यामः उदरिणीकन्यारूपवान्नटाः क्षीरिणीवृक्षाः विहावान्नरः दराग्रीअस्यार्थेदाहस्यंचोक्तम् ॥

अस्यार्थेमनुः नाम्नोमनुप्रत्ययोभवति अस्मास्मिन्वास्तीत्येतस्मिन्नर्थेउकारेनुमविधानार्थः द्वितोनुमगोमा
न् श्रीमान् गोमती श्रीमतीआपृष्मान् अइकौमत्वर्थेमत्वर्थे अइकौप्रत्ययोभवतः वैजयंतीपताकाअस्या
अस्मिन् वावैजयंत्यः प्रसादः मायाविद्यतेअस्यास्मिन्नापिकः ॥

अइकाविति॥ अश्चइकश्चअइकौसंध्यभातोऽसंदेहार्थः

एवंप्रज्ञास्यास्तिप्राज्ञः आदः आर्थवृत्तिरस्यास्तिवातइत्यादौणितोवेतिप्यवस्यपाणित्वम्चकारादनुक्तसमुच्चयार्थोत्पयोगानुसारेणायै
भ्योपियथाफलवहुर्येभ्यश्नः फलमस्यास्तीतिफलिनः वह्निः रथिनः तथावलवाताभ्यामूलः वलमस्यास्तीवलूलः वानूलः तथावाता।
तीसारभ्यांकिनरोगेवानोरोगोऽस्यास्तीतिवातकी अतीसारकीतथाकंसभ्यांवभादयः कंशंवास्यास्तीतिकंवः शंभः कंभः कंउः संपुः कंतिः
संतिः कतुः शतुः कंतः सांतः तथातुंदिबलिवटिभ्योभः तुन्दिनोविद्यंतेस्मिन्तुम्भिः वलिभः वटिभः कृष्णादिभ्योवल ॥ ॥ ॥ ॥

राम
द्वै

पूर्वस्य वदीर्घः कृषीवलः रजसलार्देतावलसिखावलो संज्ञायाम् अन्यत्र दंतवान् सिखावान् तथा ऋधादेरः मधुरः ऊषः क्षारमृत्तिका स्यात्ति ऊषः
 रः शुविः मुखरः उष्करः मुखकृज्जेभ्यश्च कृजो हस्तिहनुः सो स्यात्ति कृजः कच्छुः कंडः सो स्यात्ति कच्छुः सस्य ह्रस्वत्वम् अर्णसो वः स
 लोपश्च अर्णो सिजलान्मिन्नर्णवः केसादिभ्योपि ॥ प्रासत्ये प्रसस्ताः केसाः सन्त्यस्य केसवः तथा कांडाडयोरीरः अंडीराः मेधारथाभ्यं
 मिरः मेधिरः रथिरः तथा लोमादिभ्यः राः लोमसः रोमसः यामादेर्नः प्रामनः प्रसस्तान्गानि सन्त्यस्य अंगानां सिध्धादेर्लः सिध्यलः चंडालः
 इत्यादयो यथा प्रयोगमूसाः ॥ मानोपधात् मश्च अश्च मौमौ चंते उपधायां च पत्येति व्यधिकरणावहुद्वीहिः वतुप्रत्ययः सामान्येन भवति इत्य

मानोपधाद्वि नौमकारांता न्मकारोपधादकारांतादकारोपधाच्च वत्ति नौप्रत्ययो भवतः अस्त्यर्थे किं वान्ल
 ह्मीवान् भगवान् धनीदंडी छत्री दृषद्वती भूमिः समीकामीतडिदादिभ्यश्च तडित्वान् विद्युत्वान् मरुत्वान् एतत्
 किं पत्तञ्चः परिमाणे वतुः एवेभ्यः परिमाणे वतुप्रत्ययो भवति यत्तदोरापत्तदोरेरात्वं भवति वतौ परे किमः किर्यं
 च किमसदस्य किरादेसो भवति वतौ परे चकारात्प्रत्यस्य वकारस्य पकारो भवति कियान् आइश्चेतदो वा वतुप्रत्य
 ये परे एतत् सदस्य आइश इत्येतावादेसो भवतः ॥

त्ययस्त्वकारांतादेवेति विवेकः दृषद्वानित्यवर्णोपधोदाहरणामवतोरुकार
 न्वंधित्वादीपके वान्लह्मीवानिति मकारांतमकारोपधयोरुदाहरणेणितो वेत्यनोमंडकञुतिन्यायेन वा अवृतेर्यवस्थापापवादेर्नपवमानभूमिमा
 न् इत्यादितडितादिभ्यडिति चकारादधिकविधानार्थात् तडितादीनां च पानाजवान्मोर्विसर्ग इत्यत्रापि स्कोराधोश्चेत्यनुरसत्रा ॥ ॥

चकाराजवृतेर्मत्वर्थोपपरे पशस्वानित्यादौ विसर्गोपसंगः एतत्किं पतञ्जलिरभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो वक्तव्यः मापनोपधादित्यने
 नेवसिद्धे परिमाणार्थे वचनम् ॥ किमश्नति किमः किरादेसो वक्तव्यः चकारादतोर्वस्य पादेशश्चेत्यर्थः यत्किं वा परिमाणमस्येति ॥ ॥

सा मे निवहे इति नित्यवकारः अस्मापेत्यत्रासः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणेन तदंतस्येति अस्मप्रत्ययांता न्मायादेः श्वेत्यर्थः ॥ वाच इति वाचसब्दादल्पार्थः ।
 सा प्र निप्रतिप्रत्ययोक्तव्यः ग्मिनेर्गकारः जमादित्वव्याख्याः अथवा प्राच्यो ग्मिति रिति च्छेदे वाच्ये मिनिप्रत्ययः वाचश्च गकारोऽन्तादेः सञ्चितवक्तव्यः ।
 पू सर्ववच इत्यस्योपलक्षणाजोमीत्यादावपि आलायवितिकृत्स्नितमनन्वितं भाषितुं सीलमस्य कृत्स्नितभाषीतस्मिंस्तद्विज्ञातं वाच्ये विवक्षितम् ॥
 दृ

गुरुशि चैति शित्वा कृत्स्नस्य आइति गुरुस्तथापि चकारादंतस्यैवरेकारादेशो भवति न कृत्स्नस्य यस्मिन्त्यस्ये इशादेशः
 लस्मिन्त्यस्ये प्रत्ययस्य वकारस्य पकारादेशो भवति एतावान् इयान्तुदादेरिलः तुंदादेरिलप्रत्ययो भवति अल्पार्थे तु
 दमस्यास्तीति तुंदिलः औन्नत्ये दतादुरः उन्नतादंतायस्य सः दंतुरः अद्वादेर्लुः अद्वादेर्गणाक्षुप्रत्ययो भवति अद्वास्या
 स्तीति अद्वालुः दपालुः कृपालुः अस्मायामेधास्त्रगभ्योऽल्पार्थे विनवक्तव्यः तपो अस्यास्तीति तपस्वीमायावीमे ।
 धावीस्त्रग्धावाचो ग्मिनिः वाग्मी आलोटी कृत्स्नितभाषिणिवाचालः वाचाटः ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ईष
 दपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पदुदेश्यः कविदेशीयः प्रसंसायोरूपः प्रशस्तो वैपाकरणो वैपाकरणरूपः भू
 तपूर्वचरः ॥ दृष्टचरः दृष्टचरी प्राचुर्ये विकारप्रधान्यादिषु मयट् अनन् प्रचुरं पस्मिन्तः अन्नमयः पक्षः ॥

तर्थाः ईषदपरिसा

मात्रिः किंचिन्मूनत्वमप्रशंसाप्रासरूपं स्तुतिरिति यावत् पूर्वभूतः प्राज्ञो ज्ञात इति यावत् टकास्यो वर्धत्वा तु दृष्टचरी प्राचुर्येति प्राचुर्ये च वि
 कारश्च प्राधान्यादि अतएतथातेषु वाच्येषु मयप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः प्राचुर्ये वाहुल्यमित्यर्थः अन्नप्रचुरोऽन्नमयः मृदोविकारः स्त्रीधानः ।

जास्योऽसमीक्ष्यकारोऽपि दिशब्दात्तादृशेऽपि तदे

बाह् अमृतमयश्चन्द्र इति अमृतस्य इत्यर्थः स्वमादिमसदेवगोऽपरीषेमयदगोमयम् मयट्टित्वादनमपीस्थालीत्यादावीपूतत अधीते पठति
तदेदजानाति वा इत्यर्थः अणवक्तव्य इत्यर्थः व्याकरणाससद्वाभ्यामपित्वात् वृद्धिप्राप्तावयवादमाहनसंधिवोः ४ संधेः संवन्धिनौ चोसंधिवो संवन्धश्च
जन्यजनकभावस्वेति विग्राहा व्याचष्टे संधिजौ प्वावित्यादौ इश्च उश्च पठकारे हं हं तत्त्वाद्वाभ्यामन्वेति अतएवोत्वं इत् इत् इत्येतावागमो भवति
तदिति तौ च संधिवो रेव यथा संख्येन ततश्च व्याकरणोत्पन्नवकारस्य संधिजत्वाभावाद्यकारवकारयोर्विशेषं कृत्वा संधिजायकारात्पूर्वविकारः

मन्मयो षट् स्त्रीमयो जाल्मः अमृतमयश्चन्द्रः तदधीते वेत्यत्राणवक्तव्यः व्याकरणमधीते वेदवा वै पाकरणाः शोभ
नो अश्चः स्वश्चः तं वेदेति सौवश्वः न संधिवो यं दृच संधिजौ य्वौ संधिवौ तयोः संधिजयोः पकारवकारयोः संवन्धिनः
स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किंतु तयोः पुंङागमो भवति उट् इट् इत्येतावागमो भवति वर्णविशेषं कृत्वा पकारात्पूर्वमिकारः व
कारात्पूर्वमुकारः स्वरहीनं परेण संयोज्यं आदिस्वरस्य जिगिति च वृद्धिः वै पाकरणाः सौवश्वः इतो जातार्थे लज्जितः
परिउतः त्ववितः तरतमेयसिष्टाः प्रकर्षे अतिसये उर्थे तत्तम इय सु इष्ट इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृ
ष्मतरः अतिशयेन शुक्लः शुक्लतमः इयसिष्टौ डिताविति वक्तव्यौ उकारेण नम्विधानार्थः न सममहत इति दीर्घः

एवं सकारवकारयोर्विशेषं कृत्वा वकारात्पूर्वमुकार इत्यर्थः विशेषश्चालपो धार्थतयोक्तः उकारेकारयोश्च पकारवकारजनकत्वाभावाद्वा
दिवृद्धिर्भवत्येवमित्युक्ते वृद्धिविषय एव न दाध्यव्यक्त इत्यादौ वेत्यतो वा न वृत्तेर्न स्यात्तासध्वनिव्यंगव्यमउद्धारव्यायामप्रभृतीनां निषेध
पुटोद्धारदीनां च संधिजत्वाभावेऽपि निषेधपुटो दौवारिकः सौवस्तिकः नैयव्योधः वैपासकिरित्यादि ॥ इत ॥ ॐ ॥ ५ ५ ॥

सा दी
सा प्र
३
६४

इति॥ अस्य जातमित्यर्थे इतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः॥ लज्जा जाताः स्यलजितः एवं तारकित नभः पञ्चवितो वृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् तरतमेर॥ तरतश्चत
मश्च इयसुश्च इयश्चोतथा प्रकर्षोऽतिसयः अतिसयेन कृत्स्नः पितो वेत्यातो वान्वते ज्येष्ठस्याया च कतराः या च कतम इत्यादौ तरतमावेवने यस्मि
द्योगवादेरिति अतिसयेन प्रियः प्रेष्टः प्रियस्य भावः प्रेमा प्रियस्य प्रादेशः स्थूलस्य स्थवादेशः अतिसयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्टः स्थेमाफिरः
स्फेष्टः॥ स्फेयान् उरुः वरिष्टः वरीयान् वरिमा वहलः वहिष्टः वृद्धिष्टः वृदीयान् वृहीयान् वहिमा वृद्धः वर्षिष्टः वर्षीमा वर्षीयान् वृष्टः ऋषिष्टः अ

अतिसयेन लघुः लघीयान् अतिसयेन पापः पापिष्टः पापीयान् पापीयसी लघिष्टः लघीयसी गवादेरिष्टे मनीयसुग
रादि हिलोपश्च गुरुप्रियस्थिर उरुफरवहल वृद्ध दीर्घप्रशस्य वाढ्युवन अल्पस्य लघुरति कानां क्रमेण गरप्रस्थ॥
स्फुवरवहिज्या द्राघश्रसाधपवकनस्यावनेदरते आदेशा भवन्ति अतिसयेन गुरुः गरीयान् गरिष्टः गुरोभावो गरि
मा अतिशयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्टः प्रेमा अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्टः अतिसयेन उरुः वरीयान्॥ स्फेयान् अति
शयेन स्फुरः २ अतिशयेन वहलः वंहीयान् अतिसयेन वृद्धः इलोपो ज्यासब्दा दीपसः वृद्धस्य ज्यायात् ज्येष्टः अति
येन दीर्घः द्राघीयान् द्राघिष्टः द्राघीयसी द्राघिमा प्रसस्य आदेशः अतिसयेन प्रप्रशस्य श्रेवरोरिष्टे पिब्लेरुतरपद
स्पृष्टस्येकारस्य पिभ्वन्ति अतिशयेन वृद्ध भूषिष्टः॥

वीयान् वृन्दारकः वृन्दिष्टः वृन्दीयान् वृन्दः दविष्टः दवीयान् पवापविष्टः प
वीयान् वृन्दः हसिष्टः हसीयान् हसिमा हसिष्टः सेमान् सेपिष्टः सेपीयान् सेपिमा सुद्रः सोदिष्टः सोदीयान् सोदिमा अनिकः नेदीयान्
नेदिष्टः वाढः साधीयान् साधिष्टः पुनाल्पयो कनवाकनिष्टः कनीयान् इत्यादयो यथा प्रयोगं ज्ञेयाः इलोप इति॥ प्रसस्य वृद्धयो ज्यादेशः ता

सा ज्याशब्दा दीपसंज्ञे॥

राम
६४

कारस्यलोपोवक्तव्यइत्यर्थः प्रशब्दस्य ज्वादेशः वहोरिति वहोर्लोपो भूववहोरिति इष्टकारलोपो वहोर्भूरादेशे पदादेशन्यायेन सकदेशविकृतन्यायेन च वहोरिति इष्टप्रत्यये परे बहुशादात्तपि प्रत्ययो वक्तव्यइत्यर्थः अथ वा उषस्य इ उष्टे इति इति सांकेतिकं प्रथमांतम् ततश्च वहशब्दात्परोपदेशकारः सपिर्भवति यद्वा इष्टे इति स्थानसप्रम्यापि आदेशो प्रादेश आदेः परस्येति परिभाषा पाङ्कारस्यपि आदेशः केचित् बहुसंख्यात्परोपदेशप्रत्यये पङ्कारः सपकारप्रतीकत्वात् इत्याहुः किमोऽव्ययादिनिष्पन्नः परपोस्तत्तमयोरित्यर्थः वक्तव्यत्वादद्वयप्रकर्षेणैव नेह उच्चैस्तत्तल्लरुः घञ्णकसंज्ञावेप्रमाणाभावात्तद्वारंभकत्वेना

इपसर्गलोपः भूपान् भूपसीदूरस्य दवादेशः दविष्टः दवीपान् दवीपसीद्विप्रसब्दस्य क्षेपादेशः क्षेपिष्टः क्षेपीपान् सुद्रसब्दस्य क्षोदादेशः क्षोदीपान् वहोरिति धेयिः वहोरुत्तरस्येष्टप्रत्ययस्येकारस्यपिर्भवति वहोस्थाने भूचादेशः भूमा किमो॥ व्ययादाख्याताच्चतरतमयोराम्बक्तव्यः कृतस्तरां परवाणावः कृतस्तेषामारम्भकत्वं उच्चैस्तरां गायति पठति तमां पवति तमां अव्यपसर्वनाम्नाम्कचप्राकटेः उच्चैकः पासकौ सर्वकः परमारोदधादपः परमाणे र्थे दध्दद्वपसद्रमात्र इत्येते प्रत्यया भवन्ति जानुदधं जलेशिरोद्वपसं पुरुषगात्रं द्वयोर्वहनां चैकस्य निर्द्धारो किमादिभ्योऽत उतमौ वक्तव्यौ कतरो भवतोः कारवकः कतमो भवतात्रिकः भवतोर्पतरस्तार्किकस्ततर उज्जुस्तानुसंख्येयविशेषाद् ॥ ॐ ॥

भिमताः परमाणावोतिपिनकृतः एवं परमाणानामसत्त्वातेषां पृथिव्यादिचतुष्टयारंभकत्वमप्यतिसयेन कृतइत्यर्थः परिमारो इति दध्दद्वपसमात्रादपः तत्र दध्दद्वपसावृद्धे माने मात्रस्त्वविसेषेणा आदिशब्दात्पुरुषहस्तिभ्यामेते उगावापुरुषः प्रमाणास्य पौरुषं नोवेति वा सव्यवस्थायालिलोपाभावेह स्त्रीप्रमाणमस्य हस्तिनम् पक्षे पुरुषमात्रमित्यादि द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारो किमादिभ्यः कियत

सा. २० श्रोतव्योऽन्तरः एव बहूनां मध्ये निहीतोऽतम इत्यर्थः कारणाः कारवसायाः तांत्रिकः शास्त्रज्ञः तर्ककः सल्लोकार्थिकः उल्लानुस्वसिद्धांतावलंबेन
 सा. २१ प्रथममुपन्यस्यत्वित्यर्थः ॥ संख्येयविशेषेति संख्यातुमर्हं संख्येयं तस्य विशेषः तत्प्रकृतस्यावधारण इत्यर्थः ॥ द्वयोः संख्येयोः पूरकः संप्रसारणो
 २२ सख्यस्योपसंख्यकारः षड्चतुरो रिति षड्चतुरशब्दाभ्यां संख्येयविशेषावधारणे यदप्रत्ययोक्तव्यः षण्णां चतुराणां संख्या पूरणा इति विग्रहे षस्य षत्व
 २३ माख्यातादौ उत निषेधाद्यैमित्यत्रापि षविधानसामर्थ्यात् योऽइति उतत्वाप्रसंगः सौर्विसर्ग इत्यत्र ह्रस्वोक्तव्यतो मण्डकमुत्तन्यायेन यानुवृत्तेर्यस्य
 २४ याविसर्गोऽसंगः पंचादेरिति ॥ संख्येयविशेषावधारणोऽनिसर्वत्रानुवर्तते ॥ पंचादेर्दशपर्यं तान्मप्रत्ययः सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः ए
 वधारणो द्वित्रिभ्यां तीषः द्वयोः संख्या पूरकः द्वितीयः त्रयाणां संख्या पूरकः तृतीयः त्रैः संप्रसारणं षट्चतुरोऽस्य षट्चतुः
 चतुर्थः पंचादेर्मंडपंचमः सप्तमः अष्टमः नवमः विंशत्यादेर्वातमष्टविंशतितमः विंशतिः विंशस्तेऽस्तिलोयोऽिति विं
 शः त्रिसप्ततमः सतादेर्नित्यं सप्तमः एकादसादेर्दश एकादशः द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोष्टाः द्वादसाः त्रयोदशः अष्टादशः क
 तिययः यः कतियः कतियययः संख्यायाः प्रकाराद्विप्रकारं द्विधा तचतुर्द्वागुणोऽष्टचद्वेधात्रैधाणित्वाद्वा ॥
 षिः पश्यलोपः अताम् इधत्रध ॥ कादसादेरिति निपातनादेकसदस्यदससद्वेपरे आत्वं एवं द्वादशेत्यादौ द्वित्र्यष्टानां समासे स
 हादेः सादिरिति द्वात्रयोष्टाः ॥ असतादनसीतेस्य ॥ द्वाविंसः त्रयोविंसः द्वात्रिसत्रयस्त्रिंशत् ॥ चत्वारिंशदादौ वा द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशदि
 त्यादिपद्यप्येकादस इत्यादौ डित्वं विनापिनोवेति ढिलोपः संभवति तथापि विसदस्यादौ पस्यलोपे कृतेऽहोपार्थे डित्वमिति संधेयम् विंस इत्यत्र वा
 सव्याल्लोकाद्वा तिलोपे डित्वादलोपः गुणोऽष्टचैति ॥ आधाप्रत्यये परे गणो भवति गुणविधिसामर्थ्याच्चकाराद्वा गुणाभावपक्षे धाप्रत्ययोऽतादरा ॥
 चकारो विकल्पार्थः क्रियाया आरुतौ क्रियाभ्यां वृत्तिगणने संख्यावाचकान्कत्वस्वतत्त्व इत्यर्थः पचवारानिति पचकत्वः द्वित्रिभ्यां सुरित्यत्रापि

इति सारो स्वतः प्रसादसटीकसमाप्तम्